

Д. ИСАЕВ

ЖЕР-СУУ АТТАРЫНЫН СЫРЫ

«МЕКТЕП»—1977

Д. ИСАЕВ

ЖЕР-СУУ АТТАРЫНЫН СЫРЫ

«МЕКТЕП» БАСМАСЫ
ФРУНЗЕ 1977

4
И 85

Исаев Дөөлөтша.

И 85 Жер-суу аттарынын сыры. 152 бет.
Ф., «Мектеп» 1977 ©

Китеп эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмүндө топонимиканын жалпы маселелери жөнүндө сөз болот. Экинчи бөлүмүндө Кыргызстандын территориясындагы аталышы көпчүлүк үчүн анчалык түшүнүктүү болбогон же маанисин ачып көрсөтүү зарыл деп эсептелген жер-суу аттарына карата этимологиялык талдоолор жүргүзүлөт.

Китеп орто мектептердин жогорку класстарынын окуучуларына, студенттерге, мугалимдерге жана жалпы эле топонимика маселелери боюнча кызыгуучуларга арналат.

4

И $\frac{76-172}{М 452(17)-27}$ 107–77

I. ТОПОНИМИКАНЫН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

ЖЕР-СУУ АТТАРЫ — КЫЛЫМДАРДЫН КУБӨСҮ

Өз туулган жеринин же жаңыдан таанышып жаткан жеринин аты кандай маани бере тургандыгын, эмнени билдире тургандыгын билүүгө кызыкпаган адамды табуу кыйын чыгар. Бирок көпчүлүгүнүн эмне үчүн ошентип аталып калышы айкын белгилүү болуп, кандайдыр бир талаш-тартышка алып келбесе да, бардык эле жердин, кыштактын, шаардын, суунун, тоонун, капчыгайдын, ашуунун, жайлоонун аттары мааниси жагынан толук түшүнүктүү боло бербейт, эмне себептен андай аталып калышы атайын түшүндүрүүнү талап кылат. Ал эми кээ бирлери ошол түшүнүксүз бойдон кала бериши мүмкүн. Мындай болуунун толук жүйөлүү себептери да бар. Анткени географиялык аттар аз убакыттын ичинде гана пайда боло калган эмес. Географиялык аттардын келип чыгышы, топтолушу узак мезгилди — ондогон же жүздөгөн жылдарды, кээде ондогон кылымдарды өз ичине алат. Ошол мезгилдин ичиндеги тарыхый окуялар, ал жерде кандай элдер жашагандыгы, алардын турмуш-тиричилиги, ошол жердин өсүмдүктөрү, жаныбарлар дүйнөсү, жер бетинин түзүлүшү жана башка өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болот.

Белгилүү бир жердин, шаардын, суунун кайсы тилде аталышынын, анын түпкү тегинин, эмне себептүү ошондой деп аталып калышынын, ал ат эмнени билдире тургандыгынын да чоң мааниси бар. Бир катар элдерде ошол жердин жаратылыш өзгөчөлүктөрүнө жараша ат берүү негизги орунду ээлесе, экинчи бир элдерде ошол жерди ким ээликтеп тургандыгына же алгачкы ирет ким ал жерде жашап, ким биринчи болуп отурукташкандыгына жараша ат коюу көбүрөөк колдонулат. Үчүнчү бир элдерде диний көз караштарга, табынып-сыйынууга байланыштуу тотемдик, символикалык ат берүү бөтөнчө күчтүү.

Бирок бул аталыштар узак мезгилдин өтүшүнө, бир элдин ордун экинчи бир элдер ээлеп оошуп кетишине (миграциясына), же башка бир элдерди каратып алышына, алар менен аралашып кетишине жана башка себептерге байланыштуу болот. Ошондой эле айтылыш жагынан бузулуп колдонулуп калышы, же ошол жердин аты гана сакталып калып, мааниси эмне экендигин улам кийинкилер билбей калышы да мүмкүн. Анын себеби, белгилүү бир тилде бул же тигил шаардын, кыштактын, тоонун, суунун аталышы кандайдыр бир маани бергени менен да, башка тилде сүйлөгөн адамдар үчүн, география үчүн жон гана бир жердин, суунун аты катарында кабыл алынат, же адрести билдирген жон гана бир энчилүү ат катарында келип чыгат.

Ошондуктан биз көп учурларда шаарлардын, кыштактардын, суулардын атын атаганда ал эмне деген маани билдире тургандыгына анчалык көңүл бура бербейбиз. Ошол учурда анын кандай маани бере тургандыгын кошо белгилей отуруунун зарылдыгы анча байкалбайт.

Дүйнө жүзүндө жер-суу аттары көп. Алар ар бир чоң жана кичине өлкөдө, белгилүү бир территориянын аймагында кездешет. Айрым географиялык райондордо шаарлар, кыштактар, кыскасы, калк орношкон пункттар көбүрөөк болсо, экинчи бир райондордо тоолор, саздар, б. а. жер-суу аттары көбүрөөк учурайт. Көбүнесе алардын канчалык санда экендиги территориясынын көлөмүнө, калкынын көп же аз экендигине, отурукташкан же отурукташпагандыгына, тарыхый өнүгүш процессине жана башка көп шарттарга жараша болот. Бир райондун же бир кичине өрөөндүн аймагында ондогон же бир нече жүз географиялык аттар болушу мүмкүн. Ал эми областтын же республиканын масштабында

мындай географиялык аталыштар жүздөп же миңдеп саналышы да толук ыктымал. Азыркы күндө дүйнө жүзүндө канчалык сандагы географиялык аттар бар экендиги жөнүндө жыйынтыкталган так маалыматтар жок. Бирок айрым өлкөлөр, областтар, райондор боюнча географиялык аттарды жыйып, топтоштуруп белгилөө, топонимикалык изилдөөлөрдү жүргүзүү сыяктуу аракеттер бар жана мындай аракеттер ар бир территориядагы географиялык аттардын жалпы санын так көрсөтүп, топонимикалык изилдөөлөрдүн белгилүү бир жыйынтыктоосуна алып келиши мүмкүн.

Мисалы, Швеция территориясы жагынан анчалык чоң мамлекет эмес (450000 кв. км). Ошондой болсо да бул өлкөдө 12 миллион географиялык аттар бар экендиги эсептелип чыгарылган (155,9)¹. Үстүбүздөгү кылымдын 60-жылдарынын башына чейин РСФСРдин территориясында гана 300000 чамалуу селолук элдүү пункттар бар экендиги белгиленген (46,13). Ал эми белорус окумуштуусу В. Е. Жучкевич Белоруссиянын территориясындагы 24 920 элдүү пункттун ичинен 19598инин же 78,7 процентинин мааниси белгилүү экендигин же ачууга боло тургандыгын эсептен изилдеп чыккан.

Албетте, мындай аталыштардын саны кандай объектилерди географиялык аттар катарында алып эсептегендигине жараша көбөйүп же азайып отурушу мүмкүн. Кыскасы, жер-суу аттары абдан көп жана алар ото ар түрдүү экендигин эч ким жокко чыгара албайт.

Жер-суу аттары кокусунан эле пайда боло калбайт. Ал коом тарабынан берилет, коом тарабынан түзүлөт. Ошондуктан жер-суу аттарынын келип чыгышы да коомдун тарыхына, социалдык-экономикалык өнүгүү шарттарынын деңгээлине жараша болот. Азыркы күндө ат коюнун негизинен эки түрдүү жолу бар экендиги: стихиялуу түрдө ат коюла тургандыгы жана официалдуу түрдө ат коюла тургандыгы белгилүү.

Эң алгач жер-суу аттары официалдуу түрдө коюлган эмес, стихиялуу түрдө келип чыккан. Аталып калышы жагынан эң байыркылардан деп эсептелген көп дарыялардын, көлдөрдүн, шаарлардын, тоолордун аттарында *суу*, *көл*, *шаар*, *тоо* деген түшүнүктөрдү билдирген сөз элементтери кездешет. Мисалы, Днепр, Днестр, Дунай, Дон деген дарыя аттарын ар бир окуучу география сабагынан улам билет. Окумуштуулардын болжолдоолоруна караганда бул аттардын бардыгы тең байыркы мезгилдерде ушул аймактарда жашаган скиф элдери тарабынан коюлган. Дон дарыясы байыркы гректерге да белгилүү болуп, аны өз тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырып Танаис деп атап алышкан (145,4). Ал эми скифтердин тили болсо индоевропалык тилдердин ичинен иран тилдеринин тобуна кирет. Азыркы парсы (фарсы), тажик, осетин тилдери да ушул иран тилдеринин бир тармактарынан болуп эсептелет. Азыркы осетин тилинде «дон» деген сөз «суу», «озон» деген түшүнүктөрдү билдирет. Бул сөз өз алдынча географиялык ат катарында Осетияда кездешпейт, бирок Ардон, Гизельдон сыяктуу суулардын аттарында осетиндер анын «дон» деген бөлүгүн энчилүү ат катарында эсептешпестен «озон» маанисиндеги жалпы сөз (жалпы ат) катарында түшүнүшөт (211, 45—46).

Ушундай эле көрүнүштү биздин республиканын территориясындагы Чүй, Кемин сууларынын аттарынан да байкоого болот. Алтайдагы, Түштүк Сибирдеги бир катар өзөндөрдүн аттарында *Чүй*, *Хем* терминдери учурайт. Эгерде бул терминдердин түпкү тегин жана маанисин сүрүштүрө келсек бул сөздөр суу деген түшүнүктү берип, Чүй, Кемин сууларынын (өзөндөрүнүн) аттары мына ошол мааниге барып такалат (242, 26; 229, 455). Алардын мындай маанилери үнүтүлүп калып, бара-бара булар айрым өзөндөрдүн аттарын билдирген географиялык объект катарында гана кабыл алынып кеткен жана азыркы күндө да биз аларды белгилүү бир суулардын аттары катарында гана колдонобуз.

¹ Кашаага алынып берилген сандардын биринчиси — китептин аягындагы «Пайдаланылган жана сунуш кылынуучу адабияттардын» тизмесиндеги катар номерин, экинчиси — кайсы бетте экендигин билдирет. Мисалы: (155,9)—"155. Никонов В. А. Введение в топонимику» деген китептин 9-бетин билдирет. Эгерде катар номерден кийин экинчи болуп рим цифрасы келсе, ал ошол адабияттын неченчи томунда экендигин көрсөтөт. Мисалы: (30, 1, 399) — «30 Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений, I том» 399-бет.

Стихиялуу мүнөздө келип чыккан аталыштар ат коюнун алгачкы формасы болуп эсептелүү менен бирге официалдуу түрдөгү атоолорго караганда алда канчалык көп, мазмуну жагынан ар түркүн жана узак мезгилди өз ичине камтыйт. Ошого жараша стихиялуу мүнөздө пайда болгон жер-суу аттарынын фонетикалык жагынан өзгөрүлүп колдонулушу да, улам бир жаңы наамда аталып кетүү мүмкүнчүлүгү да күчтүү болот. Өзбек окумуштуусу Х. Хасанов башы Кыргызстандын территориясынан башталып, аягында Арал деңизине барып куюучу Сыр-Дарыянын ондон ашуун ар түрдүү ат менен аталгандыгын (223, 159), Арал деңизинин жыйырмадан ашыгыраак наамы бар экендигин (223, 159), ал эми Каспий деңизинин ар кандай элдер тарабынан коюлган 70 чамалуу аты болгондугун (242,5) эсептеп чыккан. Анчалык көп болбосо да, ушундай эле ат коюнун өзгөргүчтүгүн Ысык-Көлдүн Туз-Көл, Темирту-Нор деген сыяктуу аттар менен аталгандыгынан да байкоого болот.

Кээ бир учурларда ат коюуга негиз болуп түшкөн фактынын — физико-географиялык белгинин таптакыр жок болуп кетип, анын эстелиги катарында аты гана сакталып калган учурлар бир кыйла көп кездешет. Ошондуктан Саздак деп аталган жерде саздын эч кандай белгиси калбай калгандыгы, Талды-Булак деген жерде бир кездерде чын эле ошол жерде болгон талдын да, булактын да эч изи калбай, аты гана сакталып калышы таң каларлык эмес. А түгүл бүтүндөй шаарлар да жер менен жексен болуп урандыларга айланып, ал жерде шаардын болгондугу тарыхый факт катарында эске алынып же археологиялык максаттагы казуу иштерин жүргүзүүнүн объектисине айланып калган учурлар да аз эмес. Мындай топонимдерди изилдөө комплекстүү планда жүргүзүлүп, тарыхый фактылар менен бирге кошумча маалыматтарды берүүгө, тактоого жардамчы болот.

Дарыялар, алардын канчалык узак жол баскандыгына жараша бир нече жолу наамын өзгөртүшү мүмкүн. Мисалы, Чүй суусунун эң башы Каракол суусу, Сөөк кошулгандан кийин Кочкор, Жоон-Арык кошулгандан кийин Чүй деп аталат (143, 218). Ал эми географ Ш. Токомбаев болсо, суунун Чүй деген атын Кочкор менен Жоон-Арыктын кошулушунан эсептебей, бул суунун Боом капчыгайынан чыга бергендеги Чоң-Кемин суусу кошулгандан баштап эсептөө туура болот деген пикирин билдирди (218, 119).

Орто Азиядагы эң чоң эки өзөн — Сыр-Дарыя жана Аму-Дарыя жөнүндө да ушуну айтууга болот. Нарын суусу менен Кара-Дарыя кошулгандан кийин гана бул озон Сыр-Дарыя деген наам алып, ушул аты менен бүткүл дүйнөгө белгилүү болуп отурат. Ал эми жогору жагында Чоң-Нарын, жана Кичи-Нарын суулары кошулгандан кийин Нарын суусу аталып, Кара-Дарыя менен кошулганга чейин буга бир канча чоң жана кичине куйма суулар кошулуп олтурат. Өз кезегинде Кара-Дарыя Тар жана Кара-Кулжа сууларынын кошулушунан пайда болот. Ошентип, өзөндөрдүн аталышы бир кыйла татаалыраак келет. Бир катар озондор жолду катар бир канча чоң же кичине куйма суулар кошулгандыгына карабастан, ошол а деп башталышындагы бир кичирээк суунун аталышы боюнча өз атын сактап жүрүп отурса, экинчи бирөөлөрү жогоруда көрсөтүлгөндөй таптакыр жаңы наамга өтүп кетет.

Тоолордун аталышында да өзүнө таандык кызык көрүнүштөр бар. Кыргыздар тоолорду алардын тоо системалары, массивдери боюнча аташкан эмес. Көбүнчө ошол өрөөндүн, жайлоонун, белгилүү бир жердин аты боюнча атай беришкен. Бир катар тоолордун, тоо системаларынын аттары Совет бийлигинин жылдарында гана, картага түшүрүп, ат берүү зарылдыгынан улам пайда болгон. Мисалы, Кыргызстанда Ала-Тоо деген аты бар конкреттүү бир тоону көрсөтүп берүү кыйын. Кыргызстандын каалаган жерине барып, жергиликтүү калктын кимисине болбосун, Ала-Тоо деген кайсы? деп суроо койсоң, бир да бирөө токтолбой туруп, «тетиги» деп көз учунда асман мелжип ак кар басып жаткан улуу тоолорду көрсөтө беришет. Энчилүү ат катарында айтылып жүргөн

Ала-Тоо менен жалпы эле ак карлуу бийик тоолорго карата колдонулган *улуу тоо* деген сөз бир мазмундагы түшүнүктү, бирдей даражадагы маанини билдирген синоним сөздөр катарында келип чыгат. Элдин түшүнүгү ошондой. Бул сөздөр мааниси, мазмуну жагынан бири-бирине барабар. Ал эми бул тоолордун *Тянь-Шань* деген наамда бүткүл дүйнөгө белгилүү болуп кетиши жергиликтүү элдердин атоосу боюнча келип чыкпастан, дүйнөлүк географиялык адабияттардан, картага түшүрүү зарылдыгынан улам пайда болгон. *Асман тоолору же Аслан мелжиген тоолор* (Небесные горы) деген түшүнүктү билдирген бул кытай сөзүнүн негизинде келип чыккан тоо системасынын аты бардык жерде кабыл алынып кеткенден кийин, илим тарабынан, географиялык адабияттар тарабынан кайрадан жергиликтүү калкка сиңип, акырындык менен энчилүү ат катарында гана өздөштүрүлүп кеткен (111, 77—79). Өткөн кылымдын экинчи жарымында улуу орус окумуштууларынын бири П. П. Семенов-Тянь-Шанский ушул кыргыз тоолорунда болуп, анын көп сырларын ачып, бүт дүйнөгө тааныткандыгы үчүн урматтоо белгиси катарында бул тоолордун аты анын фамилиясына кошумчаланып берилген.

Жер-суу аттары бир кыйла өлчөмдө этнонимдердин, б. а. элдердин, уруулардын, уруктардын наамдары менен да толукталып турат. Мында көбүнчө белгилүү бир эл, уруу, урук орун алып жайгашкан жерлер, айылдар, элдүү пункттар ошол элдин, уруунун, уруктун аты менен аталып кала берет. Мисалы, Моңолдор, Саруу, Стамбек, Жетиген мына ушундай негизде пайда болгон кыштак аттары болуп эсептелет.

Тарыхый маалыматтарга үстүртөн гана көз жүгүртүп караган учурда да азыркы Кыргызстандын территориясында тили жагынан бири-бирине жакындашпаган же бири-бирине жакын тектеш келген ар башка калктар жашагандыгы айкын белгилүү. Алардын турмуш-тиричилик шарттары, үрп-адаты, дини, маданий деңгээли да ар түрдүү болгон. Алардын ичинде мал менен бирге көчүп-конуп көчмөн турмушта оокат-тиричилик өткөргөндөрү да, белгилүү бир даражада отурукташкан турмушта жашагандары да болгон.

Жоокерчилик замандын коогалаңдуу шарттарына ылайык ар башка тилде сүйлөгөн элдер да алмашып отурган.

Тарыхый маалыматтарга караганда орто кылымдарда Кыргызстандын территориясында шаарлар, кыштактар да болгон. Албетте, бул жерде шаар деген түшүнүктө көп кабаттуу үйлөрү, асфальтталган көчөлөрү бар азыркы мезгилдеги шаарларды көз алдыда тутпастан, ошол өз дооруна ылайык келген курулуштары, имараттары бар, калкынын саны жагынан да анчалык көп болбогон аздыр-көптүр шаар тибиндеги эл орношкон пункттарды көз алдыда тутуу керек.

Байыркы Ош шаарын эсепке албаган күндө да, VI—XII кылымдарда Кыргызстандын түндүгүндө гана өз доору үчүн бир кыйла ири деп эсептелген жыйырмадан ашуун шаарлар болгон. Булардын ичинен 18 шаар жалаң гана Чүй өрөөнүндө жайгашкан (90,124). Бирок бул шаарлардын бири да бүгүнкү күнгө чейин келип жеткен эмес. Баскынчылык согуштардын натыйжасында бардык шаарлар, эл орношкон пункттар кыйратылып, жер менен жексен кылынып, урандыларга айланган. Андан кийин бул жерлерде көчмөндүү калктар жашап, ар дайым өз ара жоолашып турушунун жана башка бир катар себептердин натыйжасында шаарлар, кыштактар кайрадан курулбаган бойдон калган. Окумуштуулардын пикири боюнча азыркы күндөгү Чүй районунун Бурана эстелигинин айланасында *Баласагун* аттуу борбор шаар болгон деп эсептелинет. Ушул Баласагун шаарынан чыккан атактуу акын Юсуп Баласагунский XI кылымдын 70-жылдарында «Кутадгу билиг» аттуу атактуу поэмасын жазып калтырып кеткен. Ошондой эле *Сарыг* шаары азыркы Чүй районунун Красная речка кыштагына жакын жерде, *Невакет*—Орловка кыштагынын жанында, *Суяб*—Кемин районун Кара-Булак кыштагынын жанында, *Нузкет* — Кара-Балтага жакын жерде болгондугу жана Талас өрөөнүндө *Атлах*,

Хамукат, Шельджи, Сусы, Куль, Текабкет аттуу шаарлар же чоң кыштактар жайгашкандыгы окумуштуулар тарабынан аныкталып олтурат. Ал эми бул шаарлардын аталып калышынын этимологиясын ачуу тарыхый топонимиканын милдетине кирет.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарына чейин, асиресе колхоздошуу мезгилине чейин, кыргыз калкы көчмөндүү турмуш менен күн көрүп келгендиги белгилүү. Ошондуктан Кыргызстандын территориясында XIX кылымдын акыркы жылдарында бирин-серин гана чакан шаарлар, бир аз сандагы эл отурукташкан пункттар болбосо, көптөн бери отурукташкан турмуштагы башка калктар сыяктуу чоң шаарлары, ири посёлоктору, селолору болбогондугу эч кандай далилдөөнү талап кылбайт. Кыштактардын көпчүлүгү Ош областынын чегинде жайгашкан. Кыргызстандын түндүк райондорунда калк отурукташкан пункттар орус посёлоктору болуп, алардын алгачкылары өткөн кылымдын 70-жылдарынан кийин келип чыккан. Мисалы, Нарын 1869-жылы, Каракол (азыркы Пржевальск шаары) 1869-жылы, бир катар селолор: Вознесенское 1875-жылы, Чалдыбар 1876-жылы, Дмитриевское (азыркы Талас шаары)—1877-жылы негизделген.

Бул селолор өзүнүн пайда болушунун алгачкы жылдарында калкынын саны жана чоңдугу жагынан анчалык белгилүү боло алган эмес. Мисалы, Жети-Суу областынын статистикалык комитети жарыялаган маалыматта 1896-жылы Пишпек жана Пржевальск уезддеринде 26 калк орношкон пункт бар экендиги көрсөтүлүп, алардын эң ирилери Пишпек шаарынын калкы — 5000 киши, Каракол шаарынын калкы—3978 киши, Преображенское селосунда (азыркы Түп) —2490 киши, Жергез селосунда —338 киши, Ат-Башы селосунда —715 киши бар экендиги белгиленген.

Отурукташкан турмуштун көп артыкчылыктарын көргөндөн кийин, XIX кылымдын 80-жылдарында кыргыздар да көчмөндүү турмуштан отурукташкан турмушка өтүүгө аракет кыла башташкан. Мисалы, 1890-жылдарда орус калкы сыяктанып туруктуу жай алып өз алдыбызча кыштак болуп отурукташабыз деп 5 уруудан арыз түшкөн. Бирок буларга отурукташып, кыштак болуп түшүүгө уруксат берилгендигине карабастан, арыз берген 3 уруунун калкы ар кандай шылтоолор менен өз айткандарынан баш тартышкан. Бир кыйла кечеңдетишип жүрүшүп, 2 уруунун калкы гана кыштакташып, отурукташып калышкан. Алар Фрунзе шаарынан 23 км түштүктөгү Таш-Тобо (1900-жылы пайда болгон) жана Кочкор районуна караштуу Семиз-Бел селолору.

Ал эми чыныгы жапырт отурукташуу Улуу Октябрь революциясынан кийин гана ишке ашып, Кыргызстандын ушул күндөгү өнүккөн өнөр жайлуу нечен шаарлары, шаар тибиндеги посёлоктору, ири селолору пайда болду. 1940-жылдардын баш чендеринде гана официалдуу маалыматтар боюнча Кыргызстанда 7 шаар болгон. Ал эми 70-жылдардын орто ченинде шаарлардын саны жыйырмага жакындап, шаардык типтеги посёлоктор отуздан аша өскөндүгүн көрөбүз.

Официалдуу түрдө ат коюу коомдук турмуштун кийинки өнүккөн мезгилине туура келип, алар стихиялуу түрдө келип чыккан аттар сыяктуу узак убакытты өз ичине камтый албайт жана жалпы саны жагынан да стихиялуу аталыштарга салыштырганда бир кыйла аздык кылат. Өкмөттүк бийликтер тарабынан ат коюу эмнеге байланыштуу экендиги, эмнелерге негизделе тургандыгы кыскача баяндалып көрсөтүлөт же атайын белгиленет. Мындай аттар көбүнчө көчөлөргө, жаңыдан пайда болгон кыштактарга, посёлокторго, станцияларга, ар кандай элдүү пункттарга берилет же мурдагы аттары өзгөртүлүп, жаңы ат коюлат. Жаңы ат коюу же жаңыртып ат коюу жөнүндө атайын өкмөттүк чечимдер бар. Мисалы, шаарларга, калк орношкон пункттарга, колхоздорго ж. б. мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин наамын берүүнү жөнгө салуу жөнүндө СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1957-жылы 11-сентябрдагы Указы, райондордун, шаарлардын, калк орношкон пункттардын, мекемелердин ж. б. аттарын которуу жана ат коюунун тартиби

жөнүндө СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1964-жылы 25-сентябрдагы Токтому кабыл алынып, бул маселелер ошолордун негизинде тартипке келтирилип, жөнгө салынды.

Кийинки мезгилдерде Советтер Союзунда масштабы жагынан да, эл чарбачылыгын өнүктүрүүдөгү ролу жагынан да эбегейсиз чоң мааниге ээ болгон социалисттик беш жылдыктардын зор курулуштары кеңири кулач жайып, мурда адамдын бүтү баспаган жерлерде курулуштар, өнөр жай точкалары пайда болуп, жаңы элдүү пункттар, станциялар келип чыгып, алардын бир катары ири шаарларга айланып өсүп жетилип жатат. Алардын көпчүлүгү ошол жаңы село, шаар өсүп чыккан жердин аты менен аталса, экинчи бирөөлөрүнө жаңы мазмундагы аттар коюлуп, алар саны жагынан да жыл өткөн сайын уламдан-улам көбөйүүдө.

ТОПОНИМИКА — ЖЕР-СУУ АТТАРЫ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМ

Жер-суу аттары же географиялык аттар деп айтуу менен бирге илимий эмгектерде, көп адабияттарда алардын аталышын жалпылап көрсөткөн топонимдер деген термин көбүрөөк колдонула баштады. Ал гректердин «топос» (орун, жер) жана «онома» же «онима» (ат) деген сөздөрүнөн алынып, жер аттары деген маанини берет.

Топонимдер болсо, топонимика илиминде изилденет. Топонимика термини азыркы күндө эки мааниде: 1) географиялык энчилүү аттардын жыйындысы катарында жана 2) географиялык аттарды изилдөөчү илим катарында колдонулуп жүрөт.

Топонимика жана *топонимия* терминдеринин колдонулушунда да илимий адабияттарда бир аз баш аламандык бар экендиги байкалат. Ошондуктан бул терминдердин колдонулушунда чаржайыттыктан кутулуу максатында 1962-жылы басылып чыккан «Географические названия» деген китепте мындан ары «топонимия — географиялык аттарды, топонимика — аларды изилдөөнү» билдире турган термин катарында колдонулсун деп сунуш кылынган (44,4). Эгерде биз буга чейинки бир катар илимий эмгектерди, макалаларды алып карай турган болсок, топонимика термини белгилүү бир территориядагы жер-суунун аттарын билдирүү маанисинде басымдуу түрдө колдонулгандыгын байкайбыз, ушул эле мааниде топонимия терминин да бир топ эле кездештиребиз. Бирок андан кийинки жарыкка чыккан көп илимий эмгектерде, макалаларда, изилдөөлөрдө да аталган терминдерди сунуш кылынган мааниде колдонуу принциби толук аягына чыга сакталды деп айтуу кыйын. Көп учурларда топонимика термини жогоруда көрсөтүлгөндөй эки түрдүү мааниде колдонула берет.

Жалпы жыйынтыгында, топонимика термининин белгилүү бир территориядагы географиялык аттарды билдирүү менен бирге, ага таандык топонимикалык изилдөө жактарын да өз ичине камтыган кеңири мааниси басымдуураак боло баштагандыгын айрыкча белгилей кетүүгө тийишпиз. Көпчүлүк изилдөөлөрдө *топонимия* термини санак түрүндө же топ-тобу менен аталып өтүлүүчү топонимдердин жыйындысын гана билдирип калат. Мисалы, белгилүү бир территориядагы тоолордун, жайлоолордун, кыштактардын, шаарлардын, суулардын аттары жалпысынан топонимдер деп атала берет. Айталык, Ысык-Көл областынын топонимдери дегенде ушул областтын чегиндеги бардык кыштактардын, шаарлардын, тоолордун, жылгалардын, суулардын жана башка ар кандай жерлердин аттары эсте тутулат. Ошону менен бирге топонимдердин мындай жалпыланып айтылышы ошол территориянын *топонимиясы* деп да аталышы мүмкүн.

Топонимика географиялык аттар жөнүндөгү илим. Топонимикада географиялык аттардын келип чыгышы, өнүгүшү жана ушул күндөгү абалы изилденет. Топонимдердин лексикалык составын, семантикалык маанисин, этимологиясын, грамматикалык түзүлүшүн жана фонетикалык өзгөчөлүктөрүн талдап чыгуу да топонимиканын милдетине жатат. Мындан тышкары, географиялык аттарды жыйноого, аларды системалаштырууга жана жазылышын жөнгө салып, иш жүзүндө колдонууга байланыштуу маселелер, географиялык объектилердин алгачкы аталышы жана андан кийинки өзгөрүшү, жаңы ат коюу жөнүндөгү маселелер да топонимиканын карамагында болот.

Топонимика — жаш илим. Орус тилиндеги топонимикалык изилдөөлөрдүн башталышы 1812-жылкы «Санкт-Петербургский вестник» аттуу мезгилдүү басма сөзгө жарыяланган белгилүү окумуштуу А. Х. Востоковдун «Задача любителям этимологии» аттуу макаласынан тартып эсептелип жүрөт. Ырас, буга чейин да кээ бир топонимдердин пайда болушу, этимологиясы жөнүндө айрым пикирлер айтылган.

Бирок Россияда топонимикалык атайын изилдөөлөрдүн башталышын А. Х. Востоковдун жогоруда аталган эмгеги пайда болгон мезгилден тартып эсептөө традицияга айланып кетти. Андан кийин да узак убакыттар бою географиялык аттар лингвисттердин

атайын изилдөөсүнө алынган жок. Бир катар жер-суу аттары тарыхчылардын, географтардын, саякатчылардын өздөрү кызыккан башка маселелеринин арасында гана кепке алынып, көбүнчө айрым топонимдердин жергиликтүү элдин тилинде эмнени билдире тургандыгы кыскача белгиленип келген. Топонимикалык маалыматтарды топтоштуруп, ошонун негизинде олуттуу пикирлерин айткан окумуштуулардын бири катарында белгилүү журналист, географ жана этнограф Н. И. Надеждиндин атын атай кетүүгө болот. Ал географиялык аттардын негизинде славяндардын v таралыш чегине талдоо жүргүзүп олтуруп, 1837-жылы басылып чыккан бир макаласында: жер дегенибиз адам баласынын тарыхын жазып тура турган өзүнчө бир китеп экен го, ал тарых жер-суу аттарынан улам белгилүү болуп турат турбайбы, деп топонимиканын маанисин таасын көрсөтүп жогору баа берген.

Көп убактарга чейин топонимикалык иликтөөлөр чанда бир адамдардын жеке иши катарында гана өз бет алдынча жүргүзүлүп келди. Ошондуктан бул же тиги топонимдин маанисин чечип көрсөтүү ар кимдин өз кесибиндеги жеке көз караштарына багындырылгандыктан, бир катар жаңылыштыктарга да жол берилип отурду. Ал эми бир аз сандагы топонимдерди жыйып чогултуп алып, анан ага карата жүргүзүлгөн бирин-экин изилдөөлөр бир жактуу болуп, жалаң картада белгиленген географиялык аттарга же жалаң летопистерге таянып жазылган. Кээ бирөөлөрү өзөндөрдүн, суулардын тизмесине негизделип, үстүртөн жүргүзүлгөн. Ошентип, топонимикалык багыттагы материалдардын жана изилдөөлөрдүн жалпы абалы жана мүнөзү мына ушундай көрүнүштө болот да 1940-50-жылдардан тартып бир аз жанданат.

Топонимикалык изилдөөлөр Советтер Союзунда айрыкча кийинки 10—15 жылдын ичинде катуу өнүктү. Уюштуруу маселелери боюнча да бир топ иштер жүргүзүлдү. 1960-жылы жана 1962-жылы ономастика, анын ичинде топонимика маселелери боюнча Киев шаарында биринчи жана экинчи конференциялар, 1962-жылы Москвада топонимиканын принциптерине жана жогорку окуу жайларында топонимиканы окутууга арналган кеңешмелер, 1965-жылы Ленинградда СССРдин топонимикасына арналган Бүткүл союздук конференция болуп өттү. Москвада, Киевде, Томскиде, Свердловскиде, Вильнюста, Алма-Атада жана башка бир катар шаарларда топонимикалык иштер кеңири жолго коюлуп, топонимикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн борборуна айланды.

Топонимикалык маселелерди өз ичине камтыган көп сандаган ар түрдүү адабияттар да негизинен ушул акыркы он жылга туура келет, бул мезгилдин ичинде бардык мурдагы жылдарга караганда 3—4 эсе көп топонимикалык багыттагы китептер, жыйнактар басылып чыккан.

Орто Азия республикалары менен Казакстандагы топонимикалык изилдөөлөр да негизинен ушул акыркы 10—15 жылдын ичинде олуттуу өнүгүүгө ээ болду. Бир катар диссертациялык эмгектер жакталып, топонимиканын ар түрдүү тармактары боюнча изилдөөлөр жүргүзүлдү. Аз санда болсо да кийинки бир нече жылдын ичинде түздөн-түз Кыргызстандын топонимикасына тиешеси бар айрым макалалар басма сөз беттеринде орун алды. Буга мисал катарында С. Өмүрзаковдун, Б. А. Луниндин, У. Атакановдун, Н. Ц. Бутенконун, Ш. Үмөталиевдин, Ж. Мукамбаевдин, Б. Ө. Орузбаеванын макалаларын көрсөтө кетүүгө болот. Бирок ошондой болсо да, Кыргызстандагы топонимикалык изилдөөлөрдүн башталышын СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, географиялык илимдердин доктору, профессор Э. М. Мурзаевдин 1940-жылы Бүткүл союздук география коомунун кабарларында (72-том, 3-чыгарылышы) жарыяланган «К географической номенклатуре киргизов Тянь-Шаня» аттуу көлөмдүү макаласынан тартып эсептөө толук ылайык келет. Түздөн-түз топонимикалык багыт берген бул алгачкы макалада Кыргызстандын топонимикасы боюнча изилдөө жүргүзүүнүн тарыхый жана географиялык жактан мааниси, Кыргызстандын топонимдеринин лексикалык жана

түзүлүш өзгөчөлүктөрү бир катар жүйөлүү фактыларга негизделүү менен ачык-айкын көрсөтүлгөн. Макалада кыргызча бир кыйла номенклатуралык терминди өз ичине алган кыскача сөздүкчө келтирилип» айрымдары башка түрк тилдериндеги географиялык терминдер менен салыштырылып түшүндүрүлгөн. Жер-суу аттарынын түзүлүшү жөнүндөгү айрым жыйынтыктаган пикирлерин айтып, кыргызча географиялык номенклатуранын маанилерине жана өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Кыргызстандын топонимикасына мүнөздүү болгон бир катар өзгөчөлүктөрдү байкап, аларды топтоштуруп белгилеп көрсөткөн. Мындан башка да Э. М. Мурзаевдин топонимикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө арналган жана салыштырма планда карап, түздөн-түз конкреттүү топонимдерди анализдеп, алардын типтерин, түзүлүштөрүн (структурасын) ачууга арналган бир топ макалалары өзгөчө Орто Азия республикаларынын анын ичинде Кыргызстандын топонимдерин изилдөөдө чоң жардам береринде шек жок.

Мындан тышкары анын бир катар эмгектеринде түздөн-түз Кыргызстандын топонимикасына тиешелүү болгон жана салыштырып кароо үчүн ылайыктуу материалдар бар. Буга мисал катарында Кыргызстандагы монгол тилдеринин негизинде түзүлгөн топонимдерди аныктоо жана анын тарыхый жагынан байланышын ачып көрсөтүү зарылдыгын белгилеген кеңештерин, сунуштарын белгилей кетүүгө болот.

ТОПОНИМИКАНЫН БАШКА ИЛИМДЕР МЕНЕН БОЛГОН БАЙЛАНЫШЫ

Топонимика башка бир катар илимдер менен да тыгыз байланышкан. Мына ошол себептүү да бир топ убакытка чейин топонимиканы географиялык илим катарында көрсөтүү же тарыхый илим катарында көрсөтүү аракеттери болуп келди.

Топонимикалык изилдөөлөрдүн география үчүн чоң мааниси бар экендигин эч ким жокко чыгарбайт. Чынында да топонимика ошол өлкөнүн, территориянын жаратылышын чагылдыра тургандыгы, география үчүн мааниси бар бир кыйла олуттуу маалыматтарды бере тургандыгы анык.

Топонимика коомдун тарыхы менен да тыгыз байланышта экендиги талашсыз. Уруулардын, уруктардын, элдердин белгилүү бир территорияда жашашы же ар кандай себептер менен экинчи бир территорияга оошуп кетиши, ар кандай этникалык составдын бир кезде ошол жерде болгондугу белгилүү бир өлчөмдө топонимикада да чагылдырылган болот. Натыйжада, коюлган жер-суу аттары башка бир калк тарабынан кандайдыр бир калк, этникалык состав тарабынан же узак мезгилдин өтүшүнө карай, аздыр-көптүр өзгөртүүлөргө учурагандыгына карабастан, көп убактарда негизги түрүн, диалектилик бөтөнчөлүктөрүн сактап кала берет. Буга мисал катарында Ф. Энгельстин «Франкский диалект» аттуу эмгегин көрсөтүүгө болот. Ф. Энгельс бул эмгегинде топонимикалык маалыматтарды тарыхый булак катарында алып, ошонун негизинде герман урууларынын жайгашкан схемасын, чегин так жана даана көрсөтүп бере алган. Ф. Энгельстин бул эмгеги тарыхый-лингвистикалык изилдөөлөрдө топонимиканын ролу чоң экендигин ачык-айкын далилдеп турат.

Кээде айрым географиялык ат түздөн-түз бул же тигил тарыхый болгон окуянын негизинде келип чыгышы жана ошол окуянын эскерткичи катарында жашап калышы мүмкүн.

Илгертен сакталып келаткан жер-суу аттары, айрыкча жазуусу жок калктардын өткөндөгүсүн, маданиятын изилдөөдө, тарыхый окуялардын, салгылашуулардын болгон ордун аныктоодо практикалык чоң мааниге ээ болот (124, 446). Көрүнүктүү окумуштуулар В. Н. Топоров менен О. Н. Трубачев Днепр дарыясынын жогорку агымындагы

гидронимдерге талдоо жүргүзүп келип, топонимикалык мүнөздөгү бул лингвистикалык маалыматтарды археологиялык маалыматтар менен бир даражада кароого болот деген жыйынтыкка келишкен (228,3).

Ал эми топонимика өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар лингвистикалык илим экендиги, болгондо да, лексикологиянын бир тармагы болуп кете тургандыгы талашсыз болуп калды. Мында топонимикалык маалыматтар бир жактуу гана, айталык, тарыхый же географиялык жагынан гана каралбастан, белгилүү даражада бири-бири менен тыгыз байланыштырылып, комплекстүү түрдө каралышы керек.

Кыргызстандын территориясындагы жер-суу аттары да мына ушундай комплекстүү планда изилдениши максатка ылайыктуу.

Азыркы Кыргызстандын территориясындагы жер-суу аттарынан да тилдик составы жагынан ушул закон ченемдүү көрүнүштү байкоого болот. Мындай болушу тарыхый жагынан шартталган. Ири тил топтору боюнча алганда кыргыз топонимдерин төмөнкү негизги тил топторуна бөлүштүрүүгө болот: кыргыз тилинин же жалпы эле түрк тилдеринин негизинде түзүлгөн топонимдер, иран тилдеринин, монгол тилдеринин жана орус тилинин базасында пайда болгон топонимдер. Булардын ичинен кыргыз тилинин жана орус тилинин негизинде келип чыккан географиялык аттар саны жагынан жалпы топонимдердин басымдуу көпчүлүгүн түзөт жана мааниси жагынан да бир кыйла айкын. Орус тилинин негизинде пайда болгон топонимдер көбүнчө калк орношкон пункттарга арналган. Иран тилдеринин негизинде мааниси ачыла турган топонимдер көбүнчө Ош областында кездешет.

Бир кыйла топонимдер монгол тилдеринин негизинде пайда болгондугу алардын семантикалык маанилеринен улам ачык байкалат. Буларга Монголиянын, Казакстандын территориясында, Сибирде жана башка жерлерде кездешип, бирдей мааниде чечмеленүүчү Боом, Дархан, Дөрбөлжүн, Каракол, Кара-Кужур, Көкөмерен, Түргөн, Нарын, Улан сыяктуу жер-суу аттарын көрсөтүүгө болот.

ТОПНИМИКАЛЫК ТЕРМИНОЛОГИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кийинки мезгилдерде топонимикалык изилдөөлөрдүн кеңири өнүгүшүнө жана топонимикалык темадагы көп сандаган маалыматтардын басма сөздөрдө жарык көрүшүнө байланыштуу бир катар жаңы терминдер колдонула баштады. Бирок бул терминдердин ичинде илимдин ушул тармагына тиешелүү болгон өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүүгө арналган терминдер да, жасалма түрдө болуп, колдонулушу анчалык зарылдыкты туудурбай, кээ бир илимий эмгектерде, макалаларда аталып кеткен бирин-серин терминдер да бар. Кээде бирдей эле түшүнүк үчүн бир нече башка-башка терминдер колдонулат. Ошондуктан, окуучуларга ачыгыраак болушу үчүн топонимикалык мүнөздөгү терминдердин өнүгүшү жана колдонулушу боюнча жалпы обзор бере кетүүгө туура келет.

1962-жылы А. Х. Востоковдун «Этимологияны сүйүүчүлөрдүн милдети» деген эмгегинин басылып чыгышынын 150 жылдыгы белгиленип, анда бул эмгек топонимика илими боюнча Россиядагы алгачкы кадам катарында таанылды. Бирок А. Х. Востоковдун бул эмгегинде жана ошол кездердеги топонимикалык багыттагы башка көп эмгектерде азыркы учурда жыш колдонулуп жүргөн *топонимика*, *гидронимика*, *оронимика*, *микротопонимика* деген сыяктуу терминдер жок. Топонимика термини үстүбүздөгү кылымдын 20-жылдарынан тартып колдонула баштайт. Ошондой эле бул термин менен катар топономастика термини да кошо колдонулуп келди жана колдонулуп жүрөт. Көрүнүктүү изилдөөчүлөрдүн бири С. Б. Веселовский муну топонимика дегенибиз

топономастика термининин кыскартылып колдонулушу деп түшүндүрөт (34, 24). Кээ бир изилдөөчүлөр тарабынан топономастика терминин жалпы эле энчилүү аттарды билдирген ономастика термининин ордуна колдонуу учурлары кездешет (185, 47).

Географиялык объектинин чоң же кичинелигине карай *макротопонимдер* жана *микротопонимдер* деп экиге бөлүп кароо да орун алып жүрөт. Бул гректердин «макро» — чоң жана «микро» — кичине деген сөздөрүнөн улам келип чыгат. Булардын биринчиси көп баса көрсөтүлбөйт, колдонулуш чеги да анчалык айкын эмес. Кээ бир окумуштуулар тарабынан макротопонимдерге Азия, Африка, Европа, Атлантика, Тынч океаны, Индия, Борбордук Азия, Сибирь, Тянь-Шань сыяктуу континенттердин, океандардын, өлкөлөрдүн, географиялык планда жалпылаштырып чектеп көрсөтүлгөн белгилүү бир зор территориянын аттары кирүүгө тийиш деген пикирлер айтылат (131, 35—36). Ошону менен бирге микротопонимдерден башкаларынын баарын, макротопонимдер деп өзүнчө бөлүп карабастан эле жалпысынан *топонимдер* деп атай берүү учурлары көп кездешет. Ал эми *микротопонимдер* деген экинчи термин көп колдонулат жана микротопонимия топонимиканын бир бөлүгү катарында эсептелип, аларды изилдөөгө арналган көп макалалар, өзүнчө чыгарылган жыйнактар (131) жана атайын илимий изилдөөлөр (79) да бар. Үчүнчү бирөөлөр микротопонимдерди макротопонимдерге карама-каршы коюу менен бирге бул экөөнө тең жатпаган топонимдерди нагыз топонимдердин өзү (собственно топонимы) катарында кароо керек деп эсептешет (131, 83). Микротопонимияга кандай географиялык аттарды киргизүү маселесинде да бирдиктүү бир пикир жок. Мында көбүнчө шаарлардын көчөлөрүнүн, аянттардын, көпүрөлөрдүн, эстеликтердин, булактардын, чабындылардын, жылга-жыбыттардын аттары каралып, ошолордун айланасында сөз болот. Мындай бирдиктүүлүктүн жоктугу жана анын себептери латвиялык топонимист В. Ф. Дамбе тарабынан бир кыйла туура белгиленген (49,35). Анын ою боюнча микротопонимдерге катуу чек коюу кыйын. Көчөлөрдүн, аянттардын, көпүрөлөрдүн аттарынан башка маселелерге келгенде аларды микротопонимдердин катарына кошуу же кошпоо маселеси конкреттүү географиялык объектилерге карата чечилиши керек. Латыш топонимдерин изилдеген эмгектерде мындай макротопонимдерге жана микротопонимдерге бөлүп кароо жок (131, 159).

Топонимикалык эмгектерде географиялык объектилерди алардын табигый жаратылышы боюнча жана калк орношкондугуна карай бөлүштүрүү бир кыйла күчтүү өнүккөн. Табигый жаратылышынын негизинде келип чыккан топонимдер калк орношкон пункттардын аттарына караганда бир кыйла туруктуу келет деп эсептелинет.

Дарыялардын, өзөндөрдүн, ар кандай агын суулардын, булактардын, суу бассейндеринин аттары жалпысынан *гидронимдер* (грекче *суу+ат*) деп аталат. Кээ бир территорияларда көлдөр, саздар абдан көп болуп, алардын аталышын өзүнчө топтоштуруп изилдөө жүргүзгөн эмгектер да бар. Мындай изилдөөлөрдө көлдөрдүн аттары — *лимнонимдер* (грекче — *көл+ат*), саздардын аттары — *геланимдер* (грекче — *саз+ат*) деген терминдер аркылуу берилген учурлар кездешет. Кээде өзөндөрдүн аттары *потамонимдер* (грекче — *өзөн+ат*) деп берилиши да учурайт.

Жер бетинин түзүлүшүнө: тоолорго, дөңсөөлөргө капчыгайларга, ойдундарга ж. б. карай коюлган аттар *оронимдер* (грекче — *тоо+ат*) деген термин астында белгилүү.

Калк орношкон пункттардын аттары өзүнчө бир топ катарында каралат. Жалпы эле калк орношкон пункттардын аталышын билдирүү иретинде ойконимдер (грекче — *эл орношкон жер, поселение+ат*) деген термин колдонулуп жүрөт. Ошону менен бирге бул терминдин ички бөлүнүшү катарында калк орношкон селолук пункттарды билдирүү үчүн *комонимдер* (грекче — *кыштак, деревня, посёлок, местечко* маанилеринде+ат), шаарлардын аттарын изилдөөнү билдирүүдө *полисонимика* (грекче полис — «шаар» деген сөздөн) терминдери кездешет. Шаар объектилеринин башкача айтканда,

көчөлөрдүн, аянттардын, көпүрөлөрдүн ж. б. аталыштарын изилдөөчү топонимиканын бир бөлүмү катарында *урбонимика* (латынча *урбс* — «шаар») термини бир кыйла кеңири колдонула баштады.

Айкын бир чек менен ажырап турган областтардын, райондордун, белгилүү бир атка ээ болуп калган территориялардын, райондордун аттарын изилдөө *хоронимика* бөлүмүнө (грекче — *чек, чек ара, чек ара белгиси* деген сөздөн) тиешелүү болуп калды.

Биз бул жерде жогорку типтеги топонимдердин түзүлүшүндө белгилүү бир ырааттуулукту байкайбыз. Илим дин бир тармагын же бөлүгүн — *ика* мүчөсү уланган терминдер билдирип турат: *топоним-ика, гидронимтика, урбоним-ика, антропоним-ика*. Ал эми ар кандай энчилүү аттардын жалпы жыйындысын билдирүүчү терминдерде-*ия* мүчөсү уланып тургандыгын көрөбүз: *топоним-ия, гидроним-ия, урбоним-ия, антропоним-ия* ж. б.

Илимде адам аттарын билдирүү үчүн *антропонимдер*, элдин, уруулардын аттарын билдирүү үчүн *этнонимдер* деген терминдер колдонулат. Ал эми көп топонимдер ушул адам аттарынын жана элдердин, уруулардын аттарынын негизинде келип чыгат. Мындай учурларда географиялык аттар эмнеге негизделип пайда болгондугун айкын көрсөтүү үчүн бул эки термин бириктирилет. Мисалы, кишилердин энчилүү аттарына карай коюлган: Пржевальск, Бөкөнбаев, Ананьево сыяктуу шаарлардын, селолордун аттары *антропотопонимдер* деп аталат. Элдердин, уруулардын атынан улам келип чыккан: Калмак-Ашуу, Кыпчак, Черик сыяктуу жер-суу аттары *этнотопонимдер* деп аталат.

Эгерде тетирисинче, жер-суу аттарынан улам адамдардын же элдин, уруулардын аттары келип чыккан терминдердин негизги бөлүктөрү орун алмашып түшөт: *топоантропоним* (жер-суу аттарынын негизинде пайда болгон киши аттары: Алай, Нарынбек, Жүмгалбек), *топоэтноним* (географиялык аттардан улам келип чыккан элдердин, уруулардын аталышы: алтайлык же алтай киши).

Совет мамлекетинин көрүнүктүү ишмерлеринин, революционерлердин согуш жана эмгек баатырларынын маданият жана искусство ишмерлеринин, белгилүү акын-жазуучулардын ж. б. эстелигин урматтоо белгиси катарында көп сандаган шаарларга, селолорго алардын наамы берилди. Бул сыяктуу көрүнүктүү адамдардын эстелигине, окуяларга арналган же жалпы эле өлкөбүздүн коомдук турмушундагы өзгөрүүлөрдү, жетишкендиктерди билдирүү максатында коюлган аттар *коммеморативдик* же *мемориалдык* топонимдер деп аталат.

Коммеморативдик топонимдердин бир кыйласында киши аттары колдонулбастан, жалпы эле революцияга байланыштуу же жаңы коомдук өнүгүштү билдирүү духундагы, символикалык мазмундагы ат коюу негизги ролду ойнойт. Буларга мисал катарында: Алга, Бирдик, Маданият, Октябрь, Жаңы-Турмуш сыяктуу кыштактардын аттарын көрсөтүүгө болот.

Географиялык аттар эки же үч сөздөн турушу мүмкүн. Бирок алар айрым-айрым бөлүнүп каралбастан, бир бүтүн бирдик катарында каралат да, анын ар бир бөлүгү компонент деп аталат. Мисалы, *Кашка-Булак, Дөң-Корумду* — ар бири эки компоненттен, *Баш-Кара-Суу, Чоң-Кызыл-Суу* — ар бири үч компоненттен, түзүлгөн.

Кээ бир жер-суу аттары түздөн-түз географиялык түшүнүктү билдирген сөздөрдөн түзүлүп, мааниси эле анын *суу, дөбө, булак, саз* экендигин же башка кандай объект экендигин, өзгөчөлүгүн белгилеп көрсөтүп турат. Мисалы, Кызыл-Жар, Кароол-Дөбө, Кашка-Булак сыяктуу жер-суу аттарында акыркы компоненттеринен улам алардын кандай объект экендиги ачык байкалып турат. Бул сыяктуу сөздөрдү билдирүү үчүн *индикатор, апеллятив, географиялык номенклатура* деген бир нече термин колдонулат.

Байыртан берки отурукташкан калктардын территориясында *шаар, кыштак, село* деген сыяктуу түшүнүктөрдү же ушундай калк орношкон жайларды билдирүүчү сөз

бөлүктөрү же сөз мүчөлөрү бар. Алсак, орус тилиндеги топонимдерде град, бург, поль форманттары шаарларды, *-ское, -ише* суффикстери селолорду, станцияларды же башка эл орношкон пункттарды, дагы бир катар аффикстер антропонимдик топонимдерди түзө тургандыгы белгилүү болуп турат. Мындай толук маанидеги өз алдынча сөз катарында колдонулбастан, топоним түзүүдө гана катышып, объектинин типтерин көрсөтүүчү сөз бөлүктөрү же сөз мүчөлөрү топонимикалык *форманттар* деп аталат. Кыргыз топонимдеринде эл орношкон пункттарга карата мындай айырмалоо өзгөчөлүктөрү байкалбайт. Азыркы күндөгү эл орношкон пункттарды билдирүүчү топонимикалык терминдердин ичинен, жалпы эле түрк урууларына тиешелүү болгон сыяктуу, кыштак деген термин гана кыргыз тили үчүн мүнөздүү экендиги ачык белгилүү.

Ал эми топтолушуп орун алышкан жайды, чогулушуп бирге жашашкан бир нече үйдөн турган топту көрсөтүүчү — *айыл* термини ушул күнгө чейинки келип жеткен топонимдердин составында анын кандайдыр бир компоненти же өзгөрүлгөн түрдөгү форманты катарында учурабайт. Ал эми калк орношкон пункттарды билдирүүчү *шаар, рабад (рабат)* — араб тилинен, *абад, кант (канд, кан, кент, кен, кат, кет), лянгер (лангар, ленгер)* — иран тилдеринен, *село, посёлок, станция, град* — орус тили аркылуу кирген терминдер жана форманттар экендигин эске алсак, Кыргызстандагы топонимдердин ичинен, жогоркудай эл орношкон пункттарды билдирүүчү нагыз кыргыз тилинин же жалпы эле түрк тилдеринин базасында түзүлгөн терминдери же_форманттары бар топонимдерди кездештирүү кыйын. Ошондуктан Кыргызстандын территориясында шаарлардын, калк орношкон пункттардын аттарын билдирүүчү кандайдыр бир типтүү топонимикалык терминдерди же активдүү форманттарды (кыштак термининен башка) өзүнчө бөлүп көрсөтө албайбыз.

Кээде кандайдыр бир топонимикалык фактынын, бир типтеги географиялык терминдердин, бир катар топонимдерге улануучу сөз мүчөсүнүн белгилүү бир территорияга таралыш чегин байкоого болот. Көп кайталанган топонимдердин, анын компоненттеринин, сөз мүчөлөрүнүн бул сыяктуу таралыш чеги топонимикалык *ареал* деп аталат. Мисалы, *чоң* жана *кичи* компоненттери менен келген топонимдердин ареалы (таралыш чеги) өзүнчө, катта жана кичик компоненттери менен келген топонимдердин ареалы өзүнчө бөлүнүп көрсөтүлүшү мүмкүн.

ТОПОНИМДЕРДИН ЛЕКСИКАЛЫК СОСТАВЫ ЖАНА АЛАРДЫН СЕМАНТИКАЛЫК МААНИСИ

Бир тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип ошол тилдин лексикасы деп атала тургандыгы белгилүү. Бирок кайсы гана тилдин лексикасы болбосун «таза» түрүндө ошол гана тилдин сөздөрүнөн турбайт, ар бир тилдин лексикасында башка тилдердин сөздөрү да кирип, өздөштүрүлүп аралашкан болот. Жалпы эле тилдерге таандык бул закон кыргыз тили жана анын топонимдери үчүн да мүнөздүү.

Башка бардык территориянын топонимдери сыяктуу эле Кыргызстандын территориясындагы топонимдер да лексикалык составы жагынан бир кыйла татаал. Топонимдер узак мөөнөттүн ичинде жаралып, кылымдар бою топтолуп отургандыктан анын тилдик катмарлары да (языковые пласты) ар түрдүү болушу толук закон ченемдүү көрүнүш.

Азыркы Кыргызстандын территориясында, Орто Азиянын башка бир катар территориялары сыяктуу эле, байыркы мезгилдерде сактар, андан кийинчерээк усунь уруулары жашагандыгын тарыхый маалыматтар ырастайт. Ал маалыматтарга караганда

бул жерлерде жашаган калктар иран тобуна кирген уруулардан, тукумдардан болгон. Ошондуктан Кыргызстандагы бир кыйла көп жер-суу аттарынын чечилишин иран тилдеринин негизинде изилдөө максатка ылайык келет.

Андан кийин XIII кылымдан баштап эн, зор территория, анын ичинде Кыргызстандын территориясы да монголдук басып алуучулардын кол астында болуп, монгол уруулары жашап жана алардын карамагында, узак убактар бою алардын таасиринде болгондуктан, бул абал да жер-суу аттарында чагылдырылып өткөндөгү окуялардын тарыхый бир өчпөс эстелиги катарында сакталып калгандыгы байкалат. Ошентип азыркы Кыргызстандын территориясындагы топонимдердин ичинде монгол тилдеринин негизинде түзүлгөн топонимдер да өзүнчө бир тилдик катмарды түзөт жана алар жөнүндө биз атайын монгол тилдеринин негизинде келип чыккан топонимдер жөнүндө сөз болгондо кеңирирээк токтолобуз.

Республиканын топонимиясындагы түрк тилдеринин лексикасына жатпаган үчүнчү бир лексикалык катмар — бул орус тилинин негизинде пайда болгон топонимдер. Орус тилинин негизинде түзүлгөн топонимдер кийинки, жаңы тилдик катмар болгондуктан, тилдик теги жагынан да, тарыхый келип чыгыш доору жагынан да, лексико-семантикалык мазмуну жагынан да кандайдыр бир күмөндүктү түүдүрбайт. Алар орус тилинде экендиги өзүнөн-өзү белгилүү, ачык-айкын. Алардын лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, грамматикалык түзүлүшүн жана башка жактарын кеңири ачып көрсөтүү орус тилиндеги топонимдерди изилдөөнүн милдетине кирет. Ошондуктан биз орус тилиндеги топонимдерге өзүнчө атайын токтолуп отуруунун эч кандай зарылдыгы жок деп эсептейбиз. Орус тилинин негизинде түзүлгөн топонимдер XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап кыргыз эли өз ыктыяры менен Россиянын составына кошулгандан кийин гана пайда боло баштагандыгын жана алардын басымдуу көпчүлүгү калк орношкон пункттар (селолор) экендигин гана айрыкча белгилей кетмекчибиз.

Кыргызстандын территориясында башка тилдерде түзүлгөн топонимдер да бар, бирок алар өтө эле аз санда, жана көбүнчө ошол кыштактардын этникалык составына байланыштуу келип чыккан. Мисалы буга немец тилинде Чүй районундагы Рот Фронт селосун, дунган тилинде Пржевальск районундагы Дыйшын селосун жана башка бир аз сандагы гана топонимдерди көрсөтүүгө болот.

Биз жогоруда республиканын жериндеги топонимдер негизинен 4 тилдик катмарга (түрк, иран, монгол тилдери жана орус тили) бөлүнө тургандыгын көрсөтүп кеттик.

Бирок кайсы тилдеги аталыштар болбосун, бардыгында тең кандайдыр бир жалпылыктар, сөздөрү башка болгону менен аталып калуунун бирдей принциптери, типтери жана эң негизгиси, маани жагынан окшоштуктары байкалат. Белгилүү бир эл, улут жашаган, арасы бир кыйла алыс жаткан ар кандай өлкөнү алып карабайлык, алардын бардыгынын өздөрүнүн шаарлары, кыштактары, өзөндөрү, көлдөрү, тоолору, токойлору бар. Кайсы өлкө, кайсы жер болсо, ошол өлкөдө, ошол жерде жашаган элдин тилинде өз-өзүнчө аттары бар. Жаңы пайда болгон элдүү пункттарга, жаңыдан ачылган жерлерге, административдик райондорго ат коюлат. Натыйжада тилдери башка болсо да, аталып калуу принциптери окшош экендигин көрөбүз. Мисалы, *Новгород*, *Неаполь*, *Нейбург*, *Ньюстэд*, *Невилль*, *Ууси-Каупунки*, *Еникале* — бардыгы тең «жаңы шаар» дегенди билдирет. Ошондой эле *тоо*, *суу*, *көл*, *саз*, *токой* деген сыяктуу географиялык терминдер кеңири катышуу менен да көп топонимдер түзүлөт. Демек, бул келтирилген мисалдар, жалпы эле географиялык энчилүү аттардын түзүлүшүндө да белгилүү бир система бар экендигин, кандайдыр бир лексико-семантикалык мааниге негизделе тургандыгын көрсөтөт. Ырас, ат коюунун жолдору көп. Жергиликтүү калк тарабынан стихиялуу түрдө же мамлекеттик бийлик органдары тарабынан атайын чечимдердин негизинде коюлушу мүмкүн. Бирок кандай түрдө болсо да, ал ат кандайдыр бир тыбыштардын баш аламан

бириккен маанисиз жыйындысы эмес. Алгачкы ат коюу негизинен ошол жердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө, айланасындагылардан болгон айырмачылыгына, кандайдыр бир өсүмдүктөрдүн болушуна, кыскасы, көбүнесе табигый шарттарына жараша пайда болгон. Ошондуктан официалдуу ат берүүгө чейинки түзүлгөн топонимдердин составында апеллативдер — жеке же жалпы географиялык түшүнүктөрдү билдирген жалпы аттар (нарицательное имя) көп учурайт. Натыйжада Ак-Суу, Кара-Суу, Кашка-Суу, Туура-Суу, Баш-Булак, Түз-Ашуу, Чоң-Ашуу, Кичи-Жылга, Чоң-Жылга, Кичи-Дөбө, Таш-Дөбө, Ак-Жар, Кызыл-Жар, Туюк-Жар сыяктуу топонимдерде *суу, булак, ашуу, жылга, дөбө, жар* апеллативдеринен улам, алар кандай объектилерди билдире тургандыгы өзүнөн-өзү айкын болуп турат.

Ушул өңдүү жалпылыктар ар бир өлкөдө, белгилүү бир калк жашаган ар бир аймакта кездешүү менен бирге, ошол территориянын топонимиясынын негизги өзөгүн түзөт.

Ошону менен бирге топонимдердин семантикалык маанисин ачууда чоң роль ойной турган жана тактоону, алдын ала эскертип коюуну талап кыла турган төмөнкүдөй бир катар учурлар жана шарттар бар.

1. Сөз маанисинин кеңейиши. Топонимдерди түзгөн сөздөрдү семантикалык жагынан талдай келгенде, жалпыга маалым болгон кадимки эле сөздөрдүн мааниси кеңейип, окшоштугуна жараша жаңы бир топонимикалык мааниге ээ болуп калары жана белгини, сыпатты билдирүүчү сөздөрдүн өзү ошол белгинин, сыпаттын аталышына (номинативге) айланып кетүү учурлары көп кездешет. Адатта адамдар: *баш, бел, тумшук, чоку* деген сыяктуу сөздөрдө эң ириде анатомиялык түшүнүктөрдү көз алдыларына келтиришет. Бирок ушул эле сөздөр жер-сууга байланыштуу: тоонун *башы, суу башы, ашуунун бели, белден* өтүү, чокуга чыгуу деп айтылган кезде анатомиялык маанисинен айрылып, таптакыр башка маани берип кала тургандыгы талашсыз. Негизинен ушул кийинки маанилерин сактоо менен ошол эле сөздөр Кара-Баш, Баш-Булак, Баш-Кара-Суу, Булак-Башы, Кара-Бел, Кум-Бел, Үч-Чоку сыяктуу топонимдердин составында кездешет. Ал эми *ичке, туюк, чуңкур, такыр* сыяктуу сын-сыпатты, белгини көрсөткөн сөздөр (сын атоочтор) түздөн-түз ошол сыпаттын, белгинин аты катары келип чыгуу менен бирге *Ичке, Ичке-Булак, Ичке-Суу, Туюк, Туюк-Жар, Туюк-Төр, Чуңкур, Ак-Чуңкур, Кара-Чуңкур, Түз, Түз-Ашуу, Түз-Жайлоо, Такыр, Такыр-Жон, Такыр-Төр* сыяктуу топонимдерди түзүп, алардын составында катыша тургандыгын көрөбүз.

2. Топонимикада бардык учурда дээрлик **салыштырмалуулук** (относительность) түшүнүгүн эстен чыгарууга болбойт. Ачык-айкын, түшүнүктүү болуп турган сөздөрдүн өзү да салыштырмалуу мааниге ээ боло тургандыгы, бир эле сөз аркылуу аталган башка-башка объектилер чоңдугу, сапаты, даражасы жагынан бири-биринен айырмалуу боло бериши мүмкүн. Ар кандай *Узун-Булак* (Түндүк Кыргызстанда ушундай наамдагы 11 топоним бар), *Чоң-Булак* (5), *Чоң-Таш* (5), *Чолок-Төр* (5) — бул топонимдерди түзгөн сөздөр бирдей эле болуп тургандыгына карабастан, эч кандай абсолюттук окшоштугу, бирдейлиги жок. Айталык, *Узун-Булактардын* бардыгы тең 10 километр, 15 километр же 5 километрден кем эмес болушу милдеттүү эмес. Бардыгын тең так ченеп чыкканда бардыгынын тең узундуктары ар башка болуп, бири да экинчиси менен бирдей чыкпай калышы толук ыктымал. Ошол эле мезгилде кээ бир *Чолок-Булак* гидронимдери айрым *Узун-Булактардан* метрикалык өлчөмү жагынан узагыраак болуп калышы мүмкүн.

Кээде жергиликтүү эл негизги жашаган территориянын өзгөчөлүктөрүнө жараша бирдей эле маани берген терминди же сөздү сапаты, даражасы жагынан бири-биринен кескин түрдө айырмаланган түшүнүктө колдонгон учурлары жолугат. Мисалы, *Тянь-Шань, Хан-Теңири, Ала-Тоо, Улуг-Таг* — бардыгы тең эле кок тиреген, чокусунан кар кетпеген тоолорду билдирип, бири-бирине синоним катарында, зор тоо массивдерине карай

колдонулат. Алардын бардыгы бийик, конкреттүү түрдө алганда бийиктиги 2000—3000 метрден кем эмес, 6000—7000 метрге чейин жеткен чокулары да бар. Тоолуу жерде жашаган калктар мына ошол түбөлүк мөңгү, кар баскан залкар бийик тоолорду гана улуу *тоолор* деп эсептешет. Тянь-Шандагы Жеңиш чокусунун бийиктиги 7439 метр. Ал эми Дания өлкөсүнүн да өзүнүн улуу тоолору бар. Андагы *Гиммельсбьергхет* деген тоонун атын которгондо да «асман тиреген тоо», «улуу тоо» дегенди билдирет экен. Бирок ал «асман тиреген тоонун», «улуу тоонун» эң бийик точкасы 170 метр гана болушу «улуу тоолор» жөнүндөгү биздин түшүнүк менен туура келбестиги ачык-айкын көрүнүп турат (238, 266).

3. Топонимдердин семантикалык маанисин ачуу жагын бир кездерде колдонулган, бирок кийинчерээк эскирип кеткен же колдонулуудан чыгып калган түшүнүктөр, терминдер дагы татаалдаштырат. Алсак, таш, жыгач, (йигач, игач, агач), *карагай* деген сөздөр көпчүлүк үчүн түшүнүктүү сыяктанып сезилет. Бирок бул терминдер чакырым жана километр сыяктуу белгилүү аралык өлчөмүн да билдиргендиги бардык эле адамдар үчүн айкын эмес. Мисалы, бир кездерде таш — негизинен 8—9 километр, кээде 5—6 километр аралыкты, *жыгач* — 7—8 километр (12000 кадам) аралыкты (123, III, 15) билдирүүчү чен өлчөмү катарында кеңири колдонулуп келген.

Ошондуктан сейрек учураса да, Бир-Жарым-Карагай, Беш-Таш сыяктуу топонимдер семантикалык жагынан кадимки эле таш жана *карагай* маанисинде эмес, бир кездеги аралык өлчөмүн билдирүүчү пункттар катарында сакталып калган топонимдерден деп түшүндүрүлүшү чындыкка жакын келет. *Карагай* деген термин *жыгач* термини сыяктуу эле 7—8 км аралыкты билдирген аралык ченинин ордуна колдонулган деп эсептөөгө болот. Чүй районундагы Карагай-Булак селосу менен Ысык-Ата курортунун ортосундагы Бир-Жарым-Карагай аттуу бул жер азыркы Юрьевка селосунан алып эсептегенде 10—12 км алыстыкта турат. Буга Ысык-Көл областындагы *Он-Жети-Карагай* деген жердин атын (азыркы Семеновка селосу) кошууга болот. Бул село турган жерде 17 карагай же жалпы эле карагай өскөндүгү жергиликтүү адамдардын эсинде жок. Ал эми бул жер Пржевальскиден, Рыбачьеден, балким Алма-Атадан эсептегенде 17 жыгач аралыкты, б. а. 120—130 км чамасындагы аралыкты билдирген жер болуш керек деп эсептөөгө толук негиздер бар. Бирок мында, алдын ала эскертилип коюла турган бир нерсе, составында карагай, таш болгон бардык эле топонимдерди ушул категорияга кошо берүүгө болбойт. Мындай учурда объектинин өзүн түздөн-түз көрүү же жергиликтүү элден ишенимдүү, айкын маалыматтарды алуу фактылары топонимдин чыныгы маанисин ачууга жардам берет. Бул терминдердин сан эсеби менен келген учуру, көбүнчө, кадимки таштын эсебин билдирбестен, аралык өлчөмүн билдирүү маанисине ылайык келип, чоң жолдордун боюндагы белгилүү бир жайларды же кээде бекет, станция сыяктуу токтолуучу жайларды билдирген топонимдердин сакталып калышы деп кароого туура келет. Чынында да, мисалы, Талас өрөөнүндөгү *Беш-Таш* топоними бул өрөөндөн Чаткалга ашып өтүүчү эзелтен берки катнашуу жолуна жакын. Эгерде *таш* терминин азыркы эсеп боюнча 7—8 км өлчөмүндө деп алганда, бул объект ушул күндөгү Ивано-Алексеевка селосунан 35—40 км алыстыкта турат. Эгерде бул фактыны Ивано-Алексеевка селосунун жанындагы көп сандаган урандылар менен байланыштырсак, балким, ошол урандылар зеки шаардын, сепилдин орду болуп, *Беш-Таш* — ошол пункттан баштап эсептегенде магистралдык жол боюндагы мерчемдүү аралыкта (беш таш алыстыкта) орношкон *бекет, станция* болушу мүмкүн деп болжолдоого толук негиздер бар. Албетте, станция дегенде, бир кездеги хандардын, кол башчыларынын чабаганчылары же кербендер токтоп, катнашуу, почта милдетин аткаруучу жайларды азыркы күндү көп курулуштары бар ири станциялар сыяктуу эсептебестен, өз дооруна ылайык салыштырмалуу (относительдик) мааниде түшүнүү керек. Биздин оюбузча да, Ак-Таш, Чоң-Таш, Кулаган-Таш сыяктуу

топонимдердеги чыныгы таш маанисине эч шек келтирбеген күндө да, *таш* сан атоочторго айкалыша келген учурларда жогоркудай аралык өлчөмүн, кан жолдогу мерчемдүү жерди билдирүү менен *станция*, *бекет* маанисинде колдонулушу, ошондон улам *Беш-Таш* сыяктуу топонимдер сакталып калышы толук ыктымал.

4. Топонимдердин арасында бир тилден экинчи тилге калган аталыштардын кийинки тил менен окшош болуп чыгышы, фонетикалык жагынан өз тилине ылайыкташтырып алуунун натыйжасында ошол мурдагы аты менен байланышы жок, ал түгүл, карама-каршы маанидеги башка бир сөз болуп калышы, ошондой эле диалектизмдин негизинде пайда болгон аттарга натуура түшүнгөндүктөн, башкача, бурмаланган маани берүү учурлары көп кездешет. Топонимдердин маанисин, мындай өз тилине ылайыктап, бурмалап, туура эмес чечмелөө адатта «элдик этимология» же «жалган этимология» деп аталып жүрөт.

Кыргызстандын территориясында ушундай татаал шарттардын ар кандай түрлөрү кездешкендиктен, жалган этимология берүү топонимдерде да чагылышкан. Бир катар фактылар келтирелик.

Түрк тилдеринин ичинде *тоо* деген сөз *тау*, *тов*, *таг*, *даг* сыяктуу формаларда кездешет. Үстүртөн караганда, бул тилдер бир группага кире тургандыгын билбеген же бул элдердин тили менен тааныштыгы жок адамдарга тоо менен *даг* таптакыр жакындыгы, байланышы жок сыяктуу сезилиши мүмкүн. Тамгалары, тыбыштары боюнча конкреттүү түрдө алып караганда жана форма жагынан бир да бири бири-бирине туура келишпейт. Бирок тил жагынан тиешелүү маалыматы бар адамдар үчүн, экөө тең эле бир сөз экендиги, болгондо да фонетикалык жагынан закон ченемдүү өнүгүшкө ээ болгон тилдердеги бирдей түшүнүктү билдирген сөз экендиги эч кандай талашты туудурбайт. Демек, *тоо*, *тау*, *тов*, *таг*, *даг* — бир эле терминдин ар түрдүү варианттары, ар бир варианты компонент болуп түшүп, өз алдынча топонимдерди түзө алат. Булардын ичинен *тов* формасы Талас өрөөнүндө диалектизм катарында колдонулат, бирок топонимдерди түзүүдө кездешпейт. Ал эми *таг* формасы Талас өрөөнүндөгү *Күмүш-Так* топониминде, *даг* формасы Ысык-Көл өрөөнүндөгү *Муздак* топониминде сакталган. Айырмасы — жергиликтүү калктын тил өзгөчөлүгүнө жараша аяккы *г* тыбышы *к* тыбышына өтүп, каткалаңга айланган. Биринчи караганда, кийинки топоним салкын тарткан аба ырайын, жылуу эместикти билдирүүчү *муздак* деген сын атоочтук мааниде кабыл алынышы мүмкүн. Бирок биз тектеш түрк тилдеринин, атап айтканда, уйгур тилинин фонетикалык спецификасына ылайыктап талдоо жүргүзө келсек, жалпы эле түрк тилдерине таандык болгон «*муз таг*» — *муз+тоо* деген айрым эки сөздөн тургандыгы, демек, *муздуу тоо*, *муз менен капталган тоо*, *муз жаткан тоо* деген семантикалык түшүнүк бере тургандыгы ачык болот. Ал эми бул топонимди, жылуу эместикти билдирүүчү сын атоочтук *муздак* (холодный) маанисинде түшүндүрүү, анын сырткы формасына карай гана жаңы маани берүү (переосмысление) болуп саналат. Ошону менен бирге бул топоним көп адабияттарда *Музтаг*, *Мустаг*, *Муз-Таг* түрүндө берилип келгендигин да эстен чыгарууга тийиш эмеспиз.

Чатыр-Көл, Ат-Башы, Арпа, Ак-Сай өрөөндөрүндөгү *Жеңи-Ичке*, *Жеңичке*, *Ничке* топонимдери да тилдик, диалектилик айырмачылыктардын белгиси болгон ушундай эле бир сөз. Бирок *Жеңи-Ичке* түрүндө айтылышында, мунун биринчи компоненти «жең» гидронимдин аталышын бир кыйла татаалданып, жок жерден жаңы маани чыгарууга өбөлгө түзгөн. Эл тарабынан: «бир кезде жеңдей болгон ичке суу болгон», «башталган жери жеңдей болгон эле кичинекей ичке суу» деп ичке деген сөздүн маанисине жакын түшүндүрүлгөнү менен, баары бир, бул учурда топонимдин лексикалык негизи бузулуп, бурмаланып алынгандыгы көрүнүп турат.

Ал эми казак тилинде **жиңишке** ушул күндө да ичке, тар маанисин бере тургандыгын эске алсак, анда бул топонимдин кандайдыр бир «жең» менен байланышы жок экендиги ачык болот.

Талас өрөөнүндөгү Үрмарал топониминде да ушундай бурмалануу көрүнүшүн байкайбыз. Чындыгында бул *Урум-Арал* же *Урм-Арал* болушу керек.

Тувада **урем** — суу бойлой кеткен майда бадалдуу токой тилкеси экендиги топонимист М. Н. Мельхеев көрсөтөт. Бул сөздүн ушундай мааниси андан мурда эле Ч. Ч. Валиханов (30, 1, 399), Н. К. Дмитриев (52, 513) тарабынан да белгиленген. Токой маанисиндеги **урман, орман, ормон (урм+ан)** деген сөздөрдүн уңгусу да ушул сөз менен тектеш. Ал эми арал болсо, эки суунун кошулган жери, аралыгы. Бул оңой, түшүнүктүү, жөнөкөй географиялык терминдерди туура эмес бөлүктөргө бөлүп айтуунун жана жазуунун натыйжасында чаташтырылган жаңы маани берүүлөр келип чыккан. Бардык адамдар үчүн түшүнүктүү болгон арал деген сөзгө, айкалышта турган биринчи сөзүнүн **м** тыбышы кошулуп айтылуу таасири астында маралга өтүп, таптакыр жакындыгы болбогон айбанды билдирип, ошонун негизинде эл тарабынан: «бул жерде марал көп болгон экен» деген түшүнүк берүүгө алып келген. Топонимдин составында турган биринчи компонент кандай маани берери жөнүндө эч ким ойго да алган эмес. Кокус *ур* компонентине байланыштуу суроолор коюлуп калган учурда: «маралдар көп болгондуктан, таяк менен, таш менен уруп жыгып алып турушкан экен» деген, ал эми **ү** тыбышы аркылуу **Үрмарал** түрүндө айтылган учурда, биринчи үр деген бөлүгү үйүр деген сөздүн кыскартылган формасы катарында колдонулуп, «бул жерлерде үйүр-үйүрү менен маралдар болгон экен» деген сыяктуу жасалма өтө ишенимсиз жооптор берилет. Ал түгүл, биз таяныч катарында алып жаткан «Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгүндө» бул топоним *Үйүрлүү-Марал* деп алынып, чыныгы аталышы таптакыр бузулган.

Урум — өз алдында топоним түзүүчү компонент экендигине Тогуз-Торо өрөөнүндөгү *Урум-Башы* аттуу суунун жана ошондон улам келип чыккан ашуунун аталышы далил боло алат.

Өзүнчө бир бассейнди түзгөн Үзөңгү-Кууш дарыясынын аталышы да жогоруда айтылган бурмалоолордун бир фактысы болуп саналат. Иран тилдериндеги *санги* («таштуу») деген сөздүн башына үндүү тыбыш коюлуп (протеза жолу менен) айтылуунун жана кыргыз тилине ылайыкташтырылып фонетикалык өзгөрүүгө учурашынын натыйжасында *үзүңгү* деген сөзгө айланып, «*таштуу-кууш* (жер, капчыгай)» деген түшүнүктү билдирүүчү так мааниси бар топоним семантикалык жагынан таанылгыс болуп чаташтырылган.

Суусамыр, Жумгал, Кочкор, Нарын, Арпа өрөөндөрүндөгү көп сандаган Сөөк, Кызыл-Сөөк деген суулардын, жерлердин аттары, Ысык-Көл өрөөнүндөгү Чырак топонимдери да чыныгы аталыштарын фонетикалык жагынан бузуп айтуунун фактыларынан болуп саналат жана жергиликтүү эл ушул кийинки аталыштарына жараша түшүндүрүү берүүгө аракет кылышат. Мисалы, Сөөк топонимдерин эч токтоосуз эле «илгери бир чоң жут болуп, мал көп кырылып, сөөгү жайнап калган экен» деп, өздөрүнө даана белгилүү болгон сөздүн негизинде түшүндүрүү беришет. Натыйжада жалган этимология келип чыккан. Бул сөздүн кыргыз тилиндеги сай терминине туура келүүчү мааниси («сухое русло водного потока») бурмаланып, таптакыр башка мааниге айландырылган. *Чырак* топоними да ушундай тыбыштык жагынан бурмаланууга дуушар болгон. Монгол тилинде *ширэг* — шалбаа (зеленый луг), кок чалгындуу жер (133, 655). Эгерде *Чырак* Жети-Өгүз районунун Шалбаа селосу менен катарлаш, чектеш жаткан фактысын эске алсак, ушул эки топоним тең бири-бирине синоним болуп чыгышы өзгөчө кызыгууну туудурат. Бул объектилердин чыныгы табигый шарттары да алардын аталыштарын так, даана ырастап турат.

5. Топонимдерди түзгөн же алардын составында катышкан бир катар сөздөр эскирип же активдүү колдонуудан чыгып калгандыктан, азыркы күндө көпчүлүк үчүн түшүнүксүз мааниге айланып, көбүнчө топонимдерде гана сакталып калган. Буга **белчир**, **омпол (опол)**, **сырт**, **тарагай**, **торпу** сыяктуу сөздөр кирет. **Белчир** — малдын (көбүнчө жылкынын) соорусун жалпы эле жамбаштардын жана кыр арканын кошулган бөлүгүн билдирет. Ат-Башы, Ак-Сай өрөөндөрүнүн кошулушундагы *Беш-Белчир* топонимдери да ушул мааниге, тоо кыркаларынын, төрлөрдүн, жылгалардын кошулган жерине туура келет. Бир катар тилдерде бул термин негизинен эки суунун кошулган жерин жана жалпы эле кошулган жерди билдире тургандыгына (мисалы, тубача — *белдир*, хакасча — *пилтир*, алтайча — *белтир*, монголчо — *бэлчир*, бурятча — *бэлшэр*, якутча — *билир*) айрым изилдөөчүлөр көңүл бурушкан.

Омпол, бул сөздүн **м** тыбышы түшүп айтылгандагы формасы **опол** — башкалардан айырмаланган эң чоң, бараандуу деген маанини берет. Эл арасында бул сөз *омполдой болгон неме*, *ополдой болгон неме*, *опол тоодой неме*, *опол тоодой күчү бар* деген сыяктуу сөз айкалыштарында учурайт. К. К. Юдахиндин сөздүгүндө «**омпол** — высокий, вздымающийся» (568), **опол тоо**, **опол тоодой** «громадина; громаднейший; огромный» маанилеринде которулган (576, 749). Ушул маанилер Ысык-Көл өрөөнүндөгү *Кызыл-Омпол* жана *Опол-Тоо*, Ат-Башы өрөөнүндөгү *Ополдой* топонимдеринен байкалат.

Сырт деген сөздүн жалпы эле тоо кыркаларын, кырка жондорду, ошону менен бирге бийик тоолуу өрөөндөрдү билдирүүчү мааниси абдан күңүрттөнүп кеткен. Бирок *сырт жайлоолордо*, *Ысык-Көлдүн сырттарында* деп кеңири колдонула берет. СССРдин европалык бөлүгүнүн түштүк-чыгыш жактарында сырт термини жалпак дөңсөөлөргө (163, 156) карата колдонулса, Түркмөнстанда *дөң*, *дөңсөө*, *дөбө* маанисинде, ошондой эле түрк тилдеринин тобуна кирген бир катар элдерде мындан да башка маанилерде колдонулгандыгы байкалат (148, 215). Л. З. Будагов тарабынан бул сөз *арка* («спина»), *тоо кыркасы* («хребет») маанилеринде которулса (27, I, 625), Н. Г. Маллицкий рто Азияда сырт дегендин ордуна көбүнчө *бел*, *кыр*, *адыр* деген терминдер колдонулгандыгын көрсөтөт (114, 277). Огуздар кичине дөбө жана өрөөндөрдү да сырт дей тургандыгы Махмуд Кашгари тарабынан да белгиленип кеткен (123, 1, 328). Ошентип, сырт негизинен «хребет», «спина» маанисиндеги жалпы түрк сөзү экендиги бардык окумуштуулар, изилдөөчүлөр тарабынан ырасталат. Бул термин Нарын өрөөнүндөгү Орто-Сырт аттуу топонимден ачык көрүнөт.

Тарагай— токою жок, карагай өспөгөн жерди билдирет. Бул маани Нарын өрөөнүндөгү Тарагай топониминде сакталып калган.

Торпу — ашууга, аска тоого жакын же тоо боорундагы кырбуу-кырбуу болуп кеткен секи жер. Торпу көркөм адабияттардан кездешет, карылардан үгүүгө болот. Мисалы: **Торпуну ээлеп**, *Тоодо малы жаткан жер*, *Сай күлүгү Суусамырды ашкан жер* (Маликов. Тандалган ырлар, 1954, 155-бет). *Арабакеч арабасын кылдыратып бирде ойго түшүп, бирде торпу тоону ашып, төмөндөп келе жатат* (Баялинов, Боордоштор, 113-бет). Бул сөз Суусамыр өрөөнүндөгү *Чоң-Торпу* деген жердин атында сакталып калган.

6. Кыргызстандын территориясында бир эле наамдагы топонимдердин бир нече ирет кайра-кайра кайталана бериши өтө көп учурайт. Топонимдердин мындай кайталанышын эки топко бөлүп көрсөтүүгө болот.

1) *Орун алган территориясы жагынан бири-биринен алыс болсо да, объектинин табигый өзгөчөлүктөрүнө, окшоштук белгилерине карай бирдей наам алып калган топонимдер*. Буга Кыргызстандагы эң көп кайталанган Ак-Суу, Ак-Сай, Кара-Суу, Кара-Булак, Сары-Булак, Сары-Камыш, Жар-Таш, Чоң-Таш, Кум-Бел, Кара-Дөбө, Таш-Дөбө, Чоң-Дөбө, Каракол, Кашка-Булак, Кашка-Суу, Кең-Жылга, Тар-Жылга, Кайыңды, Кол-Тор, Талды-Булак, Талды-Суу, Ичке-Суу сыяктуу топонимдерди кошууга болот. Мындай

топонимдер территориясы жагынан бири-биринен кыйла алыс аралыкта болгонуна карабастан, ар бир өрөөн сайын кездеше берет.

2) *Объектиси башка-башка болгону менен территориясы жагынан жакын же чектеш болгондуктан, бирдей эле наам алган топонимдер.* Көбүнчө булар бир эле тоонун, ашуунун карама-каршы эки тарабындагы сууларга, жер аттарына тиешелүү. Мындай көрүнүштү өткөн кылымдын орто ченинде Тянь-Шанга жасаган саякатында орустун улуу окумуштуусу П. П. Семенов Тянь-Шанский да байкап, *Кайыңды, Шаты, Күрмөнтү* сыяктуу жер-суу аттары тоо кыркасынын аркы тарабында да, берки тарабында да бар экендигин, бирок өз-өзүнчө суулар, жер аттары экендигин белгилеп кеткен (204, 214). Ал эми Э. М. Мурзаев жер-суунун аталышынын мындай жолун топонимдердин түзүлүшүндөгү өзгөчө бир кызыктуу учур катарында көрсөтөт (138, 318).

Бир эле наамдагы топонимдердин эки же андан ашык мындай кайталанышынан тышкары, алардын сан жагынан көбөйүшүнүн дагы бир кеңири таралган жолу бар. Бир эле ат, көбүнчө суунун аты, ошол суу аккан өрөөнгө, жылгага, жайлоого да, жанындагы тоого да, башталган жериндеги ашууга, белге, төргө да, эл орношкон пунктка да берилиши мүмкүн. Мисалы, Түп районундагы *Сары-Булак*, анын аты эле көрсөтүп тургандай, кичирээк бир суу, бирок анын айланасындагы тоо, өрдөп баргандагы ашуу, ушул суунун боюндагы кыштак да *Сары-Булак* деп аталып, ар бири өзүнчө-өзүнчө географиялык объект. Ошондой эле, Ысык-Көл районундагы *Орто-Өрүктү* аттуу кичирээк гана өрдөш жерден улам ушул жылганы бойлоп аккан суу, жылганы өрдөп ашып өткөн ашуу, кала берсе, ушул өрөөндүн оозунда орношкон село да, бардыгы тең *Орто-Өрүктү* наамын алып калган.

Бул келтирилген фактылардан биз окшош наамдагы жер-суу аттары кандайча жолдор менен башка-башка объектилерге берилип, бирдей аталыштагы топонимдер саны жагынан кантип көбөйүп кете тургандыгын көрдүк.

7. Бирок ат коюуда мунун тетирисинче абал да жок эмес, б. а. бир эле объект эки же андан ашык наамда болушу мүмкүн. Бул абалды географиялык жана тарыхый аспектиде карай, ар башка атка ээ болгон топонимдерди негизинен төмөнкүдөй эки топко бөлүүгө туура келет.

1) Бир эле объектинин өзү улам бир бөлүгү боюнча башка-башка аталып отурушу мүмкүн. Мунун үлгүсү катарында *Нарын, Чүй* сууларын көрсөтүүгө болот. Сыр-Дарыянын жогорку бөлүгүнүн аталышы. Көкөмерен, Толук Көбүк суулары кошулгандан кийинки бөлүгү жөн эле *Дайра* деп да аталат (144, 48). Кара-Дарыя кошулгандан кийин Сыр-Дарыя аталып, андан ары ушул ат менен бүт дүйнө жүзүнө белгилүү.

2) Бир эле объектинин өзү мезгилдин өтүшүнө карай ар башка наамда болушу мүмкүн. Бул көбүнчө белгилүү бир пунктка официалдуу наам берүүдөн кийин келип чыгат да, көп убакытка чейин эл ичинде мур. дагы аты да, кийинки аты да колдонулуп жүрө берет. Мисалы, Кочкор районундагы азыркы Соң-Көл селосунун мурдагы аты — Төлөк, Пржевальск шаарынын мурдагы аты — Каракол жана башка бир катар пункттар жергиликтүү калк тарабынан параллелдүү түрдө колдонулуп келе жатат. Бара-бара бул сыяктуу пункттардын официалдуу аттары жеңип чыгарында, мурдагы аттары тарыхый топонимикада гана белгиленип кала береринде шек жок. Ошондой эле бир кыштак жанаша же жакын аралыкта жаткан экинчи бир объектинин наамы боюнча аталып жүргөн учурлар да жолугат. Буга мисал катарында Түп районундагы *Сан-Таш* кыштагынын, Жаңы-Жол районунун борбору Караван селосунун аталышын көрсөтүүгө болот. Чындыгында Сан-Таш кыштагы турган жерди жергиликтүү эл *Кара-Чуңкур* деп атайт, ал эми кадимки Сан-Таш эстелиги бул селодон 10—15 км чыгыш тарапта орун алган. Караван селосу деп аталган жерди жергиликтүү калк *Таш-Төбө* деп атайт, чыныгы Караван андан 5—6 км алыстыкта.

Мындан тышкары, официалдуу түрдө бир эле пунктун аты эки башка — бири ошол жергиликтүү калктын атоосу боюнча, экинчиси которулган түрдө колдонулган учурлары кездешет. Буга мисал катарында Ак-Суу — Беловодск, Кара-Суу — Чернореченка, Таштак — Каменка, Балыкчы — Рыбачье топонимдерин көрсөтүүгө болот.

Мезгилдин өтүшүнө карай ушул күндөгү кээ бир топонимдер анын мурдагы жер шартынын өзгөчөлүгүнө жараша коюлган атына ылайык келбей калышы мүмкүн. Мунун себеби, бир катар объектилер, мисалы, саздар, таптаза кургап, кадимкидей кургак жерге айланат, токойлор таптакыр жок болуп кетет. Натыйжада, кийинчерээк, ал жерде саздар, токойлор жок болсо да, сакталып калган жер-суунун аттары эле бир кездерде мында саздардын, токойлордун болгондугун, а мезгил өтүү менен, же кандайдыр башка бир бара-бара менен, алардын таптакыр жоголуп кеткендигин эскер салып турат. Мисалы, Ак-Суу районундагы Сары-Камыш селосунун-батыш бөлүгү кыштак түшөрдөн мурда саздак келип, калың камыштуу болсо да, азыркы күндө бир аз жеринде анча-мынча гана жок болуп бараткан камыштар калбаса, мурдагы камыштуу саздагыраак жерден такыр дайын жок. Дагы бир нече жылдан кийин бул камыштар да таптакыр жок болуп кетерине күмөн кылууга болбойт. Кочкор районундагы Орто-Токой аттуу жерде элүүнчү жылдарга чейин чынында эле калың токой болсо да, советтик адамдардын колунан жаралып, токой өзү орду-түбү менен жоголуп, токой деген сөз составында болгон жаңы кол пайда болду. Бул жаңы объект суу сактагыч болсо да, токой деген наамын сактап кала берди.

Ал эми Калинин, Тогуз-Торо райондорундагы *Чалдыбар*, Ак-Талаа районундагы *Дөрбөлжүн*, Жумгал, Кочкор, Тоң, Чүй райондорундагы *Төрт-Күл* топонимдери бул жерлерде качандыр бир кездерде курулуштар, сепилдер, калаалар же эл орношкон пункттар болгондугунун күбөсү катарында сакталып, кээ бирлеринде ушул күнгө чейин анын калдыктары байкалып турат.

Бул фактылар объектинин аталышы үчүн себепчи болгон табигый белгилер убакыттын өтүшүнө карай жок болуп кетиши да мүмкүн экендигин, бирок топоним алардын эстелиги катарында кала бере тургандыгын көрсөтөт.

9. Көп объектилер анчалык көзгө урунбаган, олуттуу сыяктанбаган кичинекей эле жер шартынын өзгөчөлүгүнө карай же кандайдыр бир башка белгинин негизинде аталып калышы мүмкүн.

Мисалга Чүй районундагы Бурана селосун алып карайлы. Анын наамы ушул селого жакын жерде сакталып калган эски мунарадан улам келип чыккан. Эгерде башка да мунаралары, бийик курулуштары бар шаар ичинде болгондо, бул архитектуралык эстеликтин башкалардан айырмаланып, азыркы күндөгү аталышындай толук баалуу топоним түзүшү кыйын эле, мыкты дегенде, балким, микротопонимдердин биринен болуп гана кала бермек. Бирок орун алган жерине ошол жерде көзгө көрүнүктүү болуп тургандыгына жараша, бар болгону 21,60 метр келген бул эстелик бурана өз алдынча топоним түзүп отурат.

Мунун тетирисинче көрүнүштөр да бар. Экономиканын, өнөр жайдын өнүгүшүнө, элдин турмуш деңгээлинин жогорулашына байланыштуу жылдар өткөн сайын кыштактар, эл орношкон пункттар бириктирилип, кеңири, ири селолорго, посёлокторго, шаарларга айланууда. Натыйжада айрым кичирээк кыштактардын аттары, ал негизги борбордук селого кошулган себептүү, кошо жоюлуп кетип жаткандыгы байкалат. Мындай учурларда ал майда кыштактардын аттары бир нече жылга чейин эл оозунда айтылып жүрүп, бара-бара алардын да көпчүлүгү унутулуп, официалдуу коюлган борбордук кыштактын аты жеңип чыгууда. Кээ бирлери ошол чоң селонун ичиндеги микротопонимдерге айланууда.

10. Бир катар жер-суу аттары ошол жерде, төрдө, коктуда, жайытта бирөөлөрдүн биринчи болуп жай алып калгандыгы, мал жайып туруп калгандыгы же башка бир окуялуу себептерге байланыштуу аталып калышы мүмкүн. Ошондуктан мазмуну жагынан мындай

антропонимикалык топонимдер бирөөнүн менчигинен улам аталып калган жер-суу аттары катарында каралбастан, өз алдынча бир топко бөлүнүп каралууга тийиш. Мерчемдүү жерлерде биринчи болуп орунтукташкан, биринчи болуп жаңы жерди ачкан же көп убакыт бою ошол жерде туруп калган адамдардын аты менен аталып калуу процесси аздап-аздап ушул күнгө чейин уланып келе жаткандыгы байкалат. Мисалы, Чүй районундагы Алчалуу селосунун жанындагы Айдыраалы-Булак аттуу кокту ошол жерди биринчи ачкан же биринчи көргөн кишилердин наамынан улам жер-суунун аталып калышынын үлгүсү боло алат. Бул ат согуш жылдарында эле пайда болгон. 1942-жылы Айдыраалы ичинде болгон бир топ колхозчулар мурда аты аталбаган бир коктудан чөп чаап жүрүшөт. Тыныгуу маалында Айдыраалы бир кумдагыраак жерди чукулап отурса, суу бар экендиги байкалат. Ага кызыгып, Айдыраалы ошол жерди улам кеңейтип оё бергенден кийин жеңдей болгон суу чыгып, булак пайда болот. Ошондон тартып бул жер биринчи тапкан кишинин урматына *Айдыраалы-Булак* болуп аталып калат. Бирок 5—6 ай өткөндөн кийин эле бул булак таптакыр соолуп, жок болуп кеткен. Ошого карабастан, бир кезде суу чыккандыгынын, булак болгондугунун белгиси катарында жергиликтүү эл ушул күнгө чейин мал-салын издегенде «ары Айдыраалы-Булактан кара» дешип, аны жердин энчилүү атына айландырып алышкан. Карыя Айдыраалы Өтөмбаев азыр Чүй районундагы Алчалуу селосунда турат. Пенсионер кадырлуу колхозчулардын бири.

Экинчи бир мисал. Кочкор районундагы Көчөк-Булак, Сеңкилтайдын кыштоосу аттуу жерлер ушул жерлерде' жайлап жана кыштаган ушул адамдардын наамынан улам аталып келген. Кийинчерээк булар ошол жерлерде такай кой баккан башка адамдардын наамына көчкөн, атап айтканда, Көчөк-Булак — азыр Телегейдин кыштоосу, Сеңкилтайдын кыштоосу — азыр Аблабектин кыштоосу, ал эми мурдагы Кара-Булак деген жер — азыр Асыйпанын кыштоосу деп аталат (Телегей Сагымбаева — «Кочкор» совхозунун атактуу чабаны, Социалисттик Эмгектин Баатыры, Баатыр эне. Аблабек ошол эле совхоздун белгилүү чабаны, азыр пенсионер. Асыйпа Темирова—атактуу чабан, Социалисттик Эмгектин Баатыры).

11. Топонимикада мурдагысынын ордуна жаңыртып ат коюунун (переименование) жана биринчи ирет жаңыдан ат коюунун чоң мааниси бар экендиги талашсыз. Айрыкча, Коллективдешүү мезгилинен тартып, кыштактарга, селолорго ат коюунун жаңы мазмуну өрчүй баштады. Көп колхоздорго, совхоздорго, кийинчерээк, ирилешкен чарбаларга, жаңы ат берүүнүн зарылдыгы келип чыкты. Адатта мындай учурлар да жаңы турмушту, жаңы курулушту көрсөткөн, көздөгөн максатты, пролетарлар табынын күрөшүн билдирген революциялык мазмундагы, символикалык мүнөздөгү ат коюулар күч алды. «Кеңеш», «Өзгөрүш», «Бириккен», «Жаңы-Жол», «Кызыл-Жылдыз» деген сыяктуу колхоз-совхоздордун аталышы менен бирге, алардын аты ошол кыштакка, селого да өтүп калды. Жаңы өнөр жай точкаларынын пайда болушуна байланыштуу таптакыр ээн жерлерде калк орношкон пункттар өсүп чыкты. Аларга ат берүү мазмун жагынан жакшыртылып, аталыштардын өзүндө да элдин турмушунун өзгөрүшү, коомдук-саясий абалынын өнүгүшү чагылдырылды.

12. Жер-суу атынын туура айтылышынын, жазуу жүзүндө жана официалдуу документтерде бурмаланбай туура берилишинин Чоң мааниси бар. Ошондуктан кээ бир учурларда жергиликтүү калк тарабынан аталган туура формасы боюнча гана топонимдин семантикалык маанисин ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк болот. Топонимдердин бурмаланып же так эмес берилиши көбүнчө Октябрь революциясына чейинки адабияттарда байкалат, анткени өз алдынча жазуусу болбогон себептүү, кыргыз эли көп жер-суунун так аталыштарын жазуу жүзүндө калтыра алышкан эмес. Ал эми элден укканы боюнча жазып алган башка улуттун өкүлдөрү мейли фонетикалык жагынан, мейли жазылышы жагынан, жер-суунун аттарын тил өзгөчөлүктөрүнө карай бере алышкан эмес. Ошондуктан байыркы

кол жазмаларда болсун, башка тилдердеги ар кандай жазуу булактарында болсун, жер-суулардын аталышы жөнүндөгү так, талашсыз маалыматтарды алуу кыйын. Эски кол жазмалар жөнүндө, асиресе, араб алфавитинде жазылган кол жазмалар жөнүндө айтып келип, профессор П. М. Мелиоранский бизге чейин келип жеткен бул эстеликтер анчалык ишенимдүү булак боло албайт, лингвистикалык изилдөөлөрдө, өзгөчө фонетикалык жана этимологиялык изилдөө иштерин жүргүзүүдө мажестик кылат деп айрыкча белгилеп кеткен (126,3).

Жер-суу аттарынын бурмаланып кетиши анын жазуу жүзүнө туура эмес берилишинен да келип чыгышы мүмкүн. Буга мисал катарында Алай районундагы *Жошолу* селосунун аты официалдуу административдик-территориялык бөлүнүш справочниктеринде да көп убакыттарга чейин *Дүйшалы* деген наамда берилип келгендигин айта кетүүгө болот. Демек, келтирилген фактылар топонимикада топонимдердин түзүлүш жолдорунан, типтеринен тышкары дагы, конкреттүү өзгөчө учурлар боло тургандыгын көрсөтөт. Ошондуктан топонимдердин семантикалык маанисин ачууда ошол объект менен тикеден-тике таанышып, бар болгон оозеки жана жазуу жүзүндөгү маалыматтарды сын көз менен карап чыгуу, терең талдоо аркылуу объективдүү жыйынтыкка келүү чечүүчү мааниге ээ болот.

ТОПОНИМДЕРДИН ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Жер-суунун аты, конкреттүү объектине билдирүү менен бирге, семантикалык жагынан кандайдыр бир маани бере тургандыгы талашсыз. Ачыгыраак айтканда, кайсы гана топонимди алып карабайлык, алардын ар бири өз алдынча эстелик (237, 167). Чынында да, азырынча жана бүгүнкү күн үчүн гана белгисиз аттардын болушу мүмкүн. Бул толук түшүнүктүү, анткени көп аттар тарыхый окуялар, тарыхый өнүгүүнүн өзү менен тыгыз байланыштуу болуп, белгилүү бир өлчөмдө тилдик материалга негизделген тарыхтын күбөсү катарында кызмат кылат. Ошондуктан топонимдердин лексикалык составы менен семантикалык мааниси да тарыхый өнүгүшкө ылайык, ошол территориядагы элдердин аралашуусун, которулушуусун, тилдик жагынан өз ара байланышын, бири-бирине болгон таасирин жана башка толуп аткан факторлорду эсепке алуу менен гана чечилиши мүмкүн.

Ошондуктан азыркы күндөгү топонимикалык изилдөөлөрдө жер-суу аттарын алардын лексико-семантикалык маанисине карай топторго бөлүштүрүү кеңири колдонулуп жүрөт. Ушул жагынан алып караганда, көрүнүктүү топонимист В. Н. Топоров белгилеп көрсөткөндөй, топонимикалык материалдарга карата классификация жүргүзүү проблемасы жаңы нерсе эмес. Классификациялоо иши топонимикалык изилдөөлөрдүн башталышы менен эле кошо башталып, кайсы территория экендигине карабастан, негизинен бири-бирине байланыштуу жана окшош чыгып отурат (227, 226).

Топонимдерди лексико-семантикалык жагынан классификациялоодо изилденип жаткан фактыларды географиялык, тарыхый жана лингвистикалык аспектиде кароо максатка ылайык келет. Бирок бул шарттуу түрдөгү гана бөлүштүрүү, анткени ар бир аспектинин бири-бири менен такыр байланышы жок, бири-биринен кескин түрдө ажыраган деп кароого болбойт, тетирисинче, үчөө тең бири-бири менен тыгыз байланышта, бирин-бири толуктап, шартташып турат. Ошондуктан бул аспектилер тиешелүү өлчөмдө өз ара байланышта, комплекстүү түрдө каралууга тийиш.

Лексико-семантикалык жагынан топонимдерди географиялык аспектиде кароо дегенде адыр, тоо, төр, кыя, жайык, саз, көл деген сыяктуу түздөн-түз географиялык терминдердин ошол территориядагы энчилүү аттарда канчалык даражада жана кандай маанилерде катыша тургандыгы көңүлгө алынат. Мындагы негизги максат — топонимдерди түзүүдө кандай географиялык терминдер активдүүрөөк, кайсылары сейрек колдонула тургандыгын аныктоо. Бул бизге изилденип жаткан территориядагы жер шартынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, Кыргызстан сыяктуу тоолуу өлкөлөрдө тоого, тоо жеринин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу терминдер бир кыйла кеңири өнүккөн. Ал эми токойлуу же саздуу аймактарда ошол өз жеринин өзгөчөлүгүнө ылайык келген терминдер кыйла кеңири өрчүгөндүгү байкалат.

Бул топко «таза» географиялык термин болбосо да, ар кандай жыгач-дарактардын түрлөрүн, өсүмдүктөрдү, айбанаттарды билдирген «ботаникалык» же «зоологиялык» терминдерди да кошуу максатка ылайыктуу. Анткени бул же тигил жыгачтардын түрлөрү, мисалы, карагай, тал, терек топонимикада ушул жыгачтарды тикеден-тике «таза ботаникалык» маанисинде гана белгилеп көрсөтпөстөн, кандайдыр бир өрөөндө, суу боюнда, өрдөштө, коктуда ж. б. ушул жыгачтар, өсүмдүктөр өскөндүгүн же көп экендигин көрсөтүп, конкреттүү бир объектиге, жерге, өзөнгө карата айтылат. Ал эми мындай топонимдердин түзүлүү жолдору лингвистикалык аспектиде каралып, аталып калуу мүмкүнчүлүктөрү ачылат. Составында айбанаттардын, өсүмдүктөрдүн аттары бар топонимдер да ушундай багытта каралат, айбанаттар дүйнөсүнө же өсүмдүктөр дүйнөсүнө таандык экендиги ылайыгына жараша белгиленип отурат.

Бир катар топонимдер ошол өлкөнүн, аймактын коомдук, саясий-экономикалык, маданий жана тарыхый өнүгүшүнө байланыштуу болгондуктан, аларды көбүнчө тарыхый аспектиде кароо зарылдыгы келип чыгат. *Кароол-Дөбө, Карал-Дөбө, Кароол-Чоку* — бир

кездерде бул бийиктиктерге кандай милдет жүктөлгөндүгүн баяндаса, *Көлүрө-Базар, Таш-Рабат* социалдык турмушка байланыштуу көрүнүштөрдү, *Ак-Бешим, Төрт-Күл, Дөрбөлжүн, Коргон, Чалдыбар* бул жерлерде кандайдыр бир курулуш-имараттар, чептер, калк отурукташкан пункттар болгондугун айгинелейт. *Сан-Таш, Сын-Таш, Чийим-Таш, Саймалуу-Таш, Бурана* сыяктуу топонимдер тарыхый, маданий эстеликтердин негизинде аталып калган болсо, *Лама, Мазар, Тоо-Мазар* өңдүү топонимдер динге, ырым-жырымга, табынып-сыйынууга байланыштуу келип чыккандыгын билдирет. Киши аттарына, этнонимдерге байланыштуу жана Совет бийлигинин жылдарында кеңири өрчүй баштаган бийлик органдары тарабынан официалдуу ат коюулар да ушул тарыхый аспектиде каралууга тийиш. *Айтымбет, Атамкул, Жаңыбай-Төр, Көчөк-Кыштоо, Токтобек* — бул жерлерди жайлап-кыштап, ээликтеп жүргөн, ал жерлерди биринчи таап ачкан же турмуш тиричилиги ушул жерлер менен байланыштуу болгон адамдардын аттарына карай аталып калгандыгын көрсөтсө, *Калмак-Ашуу, Жедигер, Шаман, Нойгут, Тынай* сыяктуу топонимдер этнонимдерге карай аталып калгандыгын кабарлайт.

Топонимдерди лексико-семантикалык жагынан лингвистикалык аспектиде кароодо алардын кандайча тилдик каражаттардын негизинде пайда болуу жагы эске алынат. Жер-суунун аттары узак убакыттардан бери келе жаткандыктан калькалоо, тавтология жолдору болушу мүмкүн, синонимдер, омонимдер кездешпей койбойт. Эки же андан ашык компоненттерден турган топонимдердин бири (*Кызыл-Суу, Чоң-Таш, Жылуу-Булак*) аныктоочтук милдетти аткарсан, экинчиси аныкталгыч болуп турат. Ал эми бир сөздөн турган топонимдер көп учурларда грамматикалык оформление алуу жолу менен эллиптик мүнөзгө ээ болуп, аныктоочтун да, аныкталгычтын да милдетин аткарып кала берет. Алсак, *Кайыңды-Булак, Кайыңды-Төр* топонимдери топонимдик объектини бир кыйла так, конкреттүү көрсөтүп турганы менен, аныкталгычы түшүп калып, жөн эле *Кайыңды* атыгып калган жер-суунун аттары да кеп кездешет. Ал эми, аз болсо да, кээ бир учурларда, *Кемпир-Өлдү* деген сыяктуу толук сүйлөм түрүндөгү синтаксистик түзүлүштөр кездешет.

Топонимдердин фонетикалык жагынан бузулуп айтылышы, элдик этимологиянын жаңылыштыктары, топонимге чыныгы маанисинен башкача жаңыртып маани берүү эмне себептен болуп калгандыгы да ушул лингвистикалык аспектиде каралат. Лингвистикалык аспектинин милдети жогоруда аталып кеткен эки аспектиге караганда бир кыйла кеңири. Ал түгүл айрым учурларда географиялык жана тарыхый аспектидеги жер-суу аттарын да ичине камтышы мүмкүн. Эң туурасы топоним дин бул негизги үч аспекти тең бири-биринен бөлүнгөн, ажыраган түрдө эмес, бири-бирине тыгыз байланыштырылып, айкалышкан түрүндө каралган учурда гана туура чечилишке ээ болмокчу.

Жогоруда айтылган өзгөчөлүктөрдү эске ала отуруп, белгилүү бир территориядагы географиялык аталыштарды лексико-семантикалык мааниси жагынан төмөнкүдөй негизги топторго бөлүштүрүүгө болот.

I. Жердин жаратылыш шарттарына байланыштуу аталган топонимдер. Бул топ изилденип жаткан территориядагы географиялык аталыштардын негизги бөлүгү болуу менен бирге, өз ара төмөнкүдөй бир нече топчолорго бөлүнөт.

1. Жер бетинин түзүлүшүн (тоо, дөң, бел, адыр, аска, жар, түздүк, ой, чуңкур ж. б.) көрсөтүүчү топонимдер. *Адыр-Төр, Айланыш, Адыр-Бел, Аскалуу, Аска-Төр, Ашуу-Төр, Бел, Дөң, Жайык, Капчыгай, Кара-Булуң, Кара-Жылга, Кара-Сеңир, Кара-Таш, Кара-Үңкүр, Кара-Чуңкур, Кең-Жылга, Кең-Төр, Кичик-Бел, Кош-Дөбө, Кош-Жылга, Көк-Жайык, Көк-Зоо, Көк-Ой, Көл-Төр, Кызыл-Кыя, Майда-Адыр, Майдан, Моло, Талаа, Таш-Дөбө, Таш-Төбө, Таш-Кайык, Тепши, Төр, Түз, Түз-Ашуу, Үч-Чат, Чат, Чоң-Бет, Чоң-Чоку, Чукур, Чукурчак, Чуңкур, Чуңкур-Төр.*

2. Жер кыртышын, топурагын, тоо тегинин өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү топонимдер: Ак-Зоо, Ак-Кум, Ак-Турпак, Жошолу, Какыр, Кара-Баткак, Ак-Шор, Ачык-Таш, Борду, Бордуу-Төр, Бүлөөлү, Кара-Корум, Кара-Кум, Кара-Турпак, Коргул, Корумду, Көк-Таш, Кум-Бел, Кумдуу-Төр, Кум-Талаа, Кызыл-Бел, Кызыл-Дөбө, Кызыл-Жар, Кызыл-Эшме, Оттук-Таш, Таштуу-Төр, Топурак-Бел, Турпак-Бел, Шагыл, Ылай-Талаа.

3. Аба ырайынын өзгөчөлүгүн, күнгө карата болгон абалын, багытын билдирүүчү географиялык аттар: Бороондуу, Жел-Аргы, Жел-Тийбес, Кара-Тоо, Карлуу-Кыр, Карлуу-Тоо, Күн-Тийбес, Күнгөй, Күнгөй-Ала-Тоо, Күнгөй-Төр, Суук-Төр, Тескей-Ала-Тоо, Түндүк, Түндүк-Кокту, Түндүк-Төр, Түндүк-Эңгилчек, Түштүк-Эңгилчек, Чапкын-Тийбес, Шамал-Сай, Шамалдуу-Жылга, Шамалды-Сай, Шамал-Тийбес.

II. Бир катар аттар гидрографиялык өзгөчөлүктөргө байланыштуу: Айдың-Көл, Ак-Башат, Ак-Булак, Ак-Көл, Ак-Кудук, Ак-Сай, Ак-Суу, Алыш, Ара-Көл, Арашан, Ача-Көл, Ача-Сай, Бел-Башат, Ак-Башат, Бел-Саз, Жашыл-Көл, Жоон-Арык, Жылуу-Булак, Жылуу-Суу, Кайнар-Булак, Кара-Булак, Кара-Көл, Кара-Саз, Кара-Сай, Катта-Арык, Кашка-Булак, Кашка-Суу, Кең-Саз, Кең-Сай, Кең-Суу, Кичи-Булак, Корум-Суу, Кош-Булак, Кош-Сай, Көк-Ирим, Көк-Суу, Көл-Булак, Көлмө, Көл-Сай, Көл-Төр, Көлчүк, Кудук, Кумдуу-Суу, Кызыл-Булак, Кырк-Кечик, Мазар-Сай, Орто-Саз, Орто-Суу, Саздуу-Булак, Сасык-Булак, Секи-Булак, Соргон-Суу, Талды-Булак, Талды-Суу, Таш-Башат, Таш-Булак, Таш-Кечүү, Таштуу-Булак, Тентек-Сай, Терс-Суу, Тетир-Суу, Тогуз-Булак, Туздуу-Суу, Туура-Саз, Туура-Суу, Туюк-Булак, Узун-Булак, Үч-Булак, Үч-Кайнар, Үч-Кашка-Суу, Үч-Көл, Чалчык, Чет-Булак, Шаркыратма.

III. Өсүмдүктөр дүйнөсүн көрсөтүүчү жер-суу аттары. Булар шарттуу түрдө өз ара эки топко бөлүнөт.

1. Ар кандай жыгачтарга, бадал-токойлорго байланыштуу аталыштар: Ак-Тал, Ак-Терек, Алмалуу, Алмалык, Алмалуу-Сай, Алмурут, Алтыгана, Арчалуу, Арчалуу-Дөбө, Арчалуу-Төр, Арча-Төр, Бадал, Долоноту, Жаңгак, Жардуу-Кайыңды, Жийде-Колот, Жылгынды, Кайналы, Кайың, Кайыңды, Кайыңды-Булак, Кайың-Суу, Кара-Арча, Кара-Жыгач, Карагай, Карагай-Булак, Карагайлүү, Карагайлуу-Булак, Карагайты, Карагатты, Кичи-Кайыңды, Кичи-Өрүктү, Көк-Терек, Куураган-Терек, Кырчын, Кырчындуу-Коо, Кырчынды, Ой-Табылгы, Ой-Тал, Он-Арча, Орто-Кайыңды, Орто-Токой, Өрүктү, Сары-Жыгач, Сары-Сөгөт, Сөгөтү, Табылгы-Тар, Табылгыты, Талды, Терек, Терек-Суу, Теректи, Токойлуу, Топ-Карагай, Тытты, Үч-Арча, Чар, Чегендек, Черди, Четин, Четинди, Чок-Тал, Чолок-Кайыңды, Чоң-Кайыңды, Чырканак, Чырпыкты, Чычырканак, Чычырканактуу, Шилби, Шилби-Кайың, Шилбилүү, Шилбилүү-Сай, Шыргый, Шырыкты, Ыргайлуу.

2. Ар кандай өсүмдүктөргө, камыштуу жерлерге байланыштуу аталыштар: Ак-Чий, Ак-Шыбак, Байчечекей, Бүргөндү, Жекен, Жекенди, Камыштуу, Камыштуу-Коо, Камышты, Көбүргөн-Төр, Көбүргөнтү, Куурай-Кыр, Миязды, Сарымсакты, Уу-Төр, Чекенди, Чечек-Булак, Чечекти, Чийди-Колот, Чийдүү-Колот, Чытыр, Чытыр-Төр, Шабыр, Шыбакты, Шыраалжын, Эңгилчек.

IV. Айбанаттар дүйнөсүн көрсөтүүчү жер-суу аттары: Аңыр-Төр, Аңырты, Аюу-Төр, Балык-Суу, Балыкты, Бугулуу-Төр, Бугуту, Бүркүт, Бүркүт-Уя, Жагалмай, Жаман-Эчки, Жолборстуу, Жыландуу-Кокту, Жыландуу-Коо, Жыланды, Ителги-Уя, Каманды, Коёндү-Колот, Курттүү-Башат, Курттүү-Булак, Суусарлуу-Төр, Текелик, Текелүү-Төр, Турналуу-Көл, Улар-Ашуу, Чымындуу-Сай, Чымынды, Эчкилүү-Тоо, Эчки-Төр.

V. Объектинин белгилерин, өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү жана кандайдыр бир окшоштугуна карай аталган топонимдер. Мындай топонимдерде анын өлчөмү, өңү, эски же жаңылыгы, алган орду ошол объектинин башкалардан айырмалануучу же сыпатын, сапатын мүнөздөөчү белгилери көрсөтүлөт. Бул топтогу топонимдер көбүнчө эки компоненттен туруу менен бирге, анын бири өз алдынча башка топтогу (жердин жаратылыш шарттарына, гидронимдерге байланыштуу, өсүмдүктөр дүйнөсүн көрсөтүүчү

ж. б.) топонимдерди түзүүдө да катыша берет. Ошондуктан саны жагынан бул типтеги топонимдер башка бардык топтогу топонимдерден арбындык кылат. Алар төмөнкүлөр: Айры-Бел, Айры-Төр, Айырмач, Айыр-Таш, Ак-Муз, Ак-Чоку, Аңги-Сай, Баткак-Суу, Баш-Ашуу, Баш-Булак, Баш-Кайыңды, Баш-Кара-Суу, Бел-Башат, Бел-Булак, Бел-Тепши, Бозого, Бөйрөк-Булак, Дарбаза, Дөбөлүү, Дөң-Корумду, Дүңгүрөмө, Жалгыз-Булак, Жалгыз-Карагай, Жалпак-Бел, Жаман-Дабан, Жантык-Төр, Жаңы-Булак, Жаңы-Жер, Жаңы-Коргон, Жар-Кечүү, Жар-Таш, Жарык-Таш, Жерге-Тал, Жер-Көчкү, Жинди-Суу, Жон-Ашуу, Жон-Булак, Жылаңач, Жылаңач-Сай, Ийри-Булак, Ийри-Жер, Ийри-Суу, Ийри-Сай, Ийри-Төр, Ичке, Ичке-Булак, Ичке-Суу, Ичке-Тасма, Ичке-Төр, Кайнар, Кайнар-Суу, Капка-Таш, Кара-Жылга, Кара-Зоо, Кара-Күңгөй, Кара-Кыр, Кара-Кыя, Кара-Тоо, Кара-Төр, Кара-Чат, Кең-Айрык, Кең-Бел, Кереге-Таш, Кичик-Кайыңды, Кичи-Капка, Кош-Булак, Көк-Жар, Көк-Жон, Көңдөй, Көчкү, Көсөлүү-Таш, Кум-Төр, Кургак-Сай, Кур-Сай, Күлдүрөмө, Күркүрөк-Суу, Күркүрөө, Күүлдөк, Кызыл-Зоо, Кызыл-Таш, Муз-Бел, Муз-Төр, Мүкур-Төр, Ничке, Орто-Жылга, Орто-Кашка-Суу, Орто-Корумду, Орток-Тоо, Орто-Сырт, Орто-Тоо, Сасык, Соку-Таш, Сороң-Таш, Тайгак, Тайкы, Такыр, Такыр-Тоо, Тасма, Таш-Төбө, Таш-Төр, Тепке, Тик-Кыя, Төш-Булак, Туура-Жылга, Туюк, Туюк-Төр, Түз-Бел, Түз-Жайлоо, Узун-Кыр, Улуг-Тал, Улук-Көл, Үңкүр-Сай, Үч-Дөбө, Үч-Моло, Чет-Корумду, Чолок-Булак, Чоң-Бел, Чоң-Таш, Чоң-Тепши, Чоң-Төр, Чуңкур-Төр, Чоң-Тасма, Эгиз-Төр, Эки-Айрык, Эки-Чат, Ээр-Таш.

VI. Социалдык жана экономикалык ал-абалга байланыштуу келип чыккан топонимдер. Буга чарбалык жайына, кесипке, транспорт жолдоруна, коомдун өндүрүштүк жана маданий турмуш абалына, эстеликтерге, ар кандай окуяларга, сыйынууга жана динге байланыштуу келип чыккан топонимдер кирет: Ак-Бейит, Ак-Мечит, Бурана, Дөрбөлжүн, Жер-Көчкү, Казак-Өлчү, Казан-Куйган, Кара-Кыштак, Карал-Дөбө, Кароол-Дөбө, Кароол-Кыштак, Кароол-Чоку, Кемпир-Өлдү, Конуш, Кичи-Коргон, Кокуй-Бел, Кокуй-Көл, Конуш-Төр, Коргонду, Коргон-Таш, Кошой-Коргон, Көк-Күмбөз, Көпүрө, Көпүрө-Базар, Кулаган-Таш, Мазар, Мазар-Суу, Саймалуу-Таш, Тал-Мазар, Таш-Короо, Таш-Сарай, Тоо-Мазар, Төрт-Күл, Үч-Күл, Чек-Дөбө, Чекир-Өлчү, Чек-Сай, Чийим-Таш, Шайтан-Көпүрө, Ырымдуу-Мазар.

VII. Киши аттарына байланыштуу келип чыккан (антропонимикалык) топонимдер: Ажыбек, Алмамбет-Булак, Атабай-Зоо, Дөлөнбай-Таш, Кичи-Бообек, Кожомкул, Койчубек-Сай, Кооман-Булак, Көчөк-Кыштоо, Кубат-Кыштоо, Курман-Жайлоо, Мамбет-Төр, Монтой-Төр, Сырдыбай-Төр, Таштанбек-Төр, Төрөгелди-Сай, Тыныстан-Төр, Чокой-Булак, Шабырбек-Төр, Шүкүр-Төр.

VIII. Этнонимдик топонимдер: Адыгине, Адыгине-Төр, Асан-Тукуму, Бай-Калмак, Байыш, Жедигер, Калмак-Ашуу, Карач-Айыл, Коңурат, Кутчу, Кыпчак, Кытай, Могол, Моңолдор, Мундус, Найман, Саруу, Сарылар, Солто, Стамбек, Тынай, Черик, Чоң-Багыш.

IX. Коммеморативдик топонимдер: Алга, Ананьево, Баетов, Бирдик, Бириккен, 1-Май, Большевик, Будённый, Букара, Достук, Дыйкан, Жаңы-Жол, Жаңы-Күч, Жаңы-Талап, Жаңы-Турмуш, Жданов, Жеңиш, Калинин, Кеңеш, Киров, Коммунизм, Комсомол, Крупская, Кызыл-Аскер, Кызыл-Жылдыз, Кызыл-Октябрь, Кызыл-Туу, Кызыл-Чарба, Кызыл-Эмгек, Ленин, Ленин-Жол, Маданият, Май, Мичурин, Мээнеткеч, Октябрь, Панфилов, Пржевальск, Өзгөрүш, Өрнөк, 8-Март, Совет, Социализм, Тегизчил, Тельман, Тилектеш, Ударник, Учкун, Үлгү, Үлгүлүү, Фрунзе, Чичерин, Ынтымак, Эмгекчил, Эпкин, Эриктүү.

Аталган эл орношкон пункттардан башка дагы бир катар географиялык пункттар, көбүнчө мөңгүлөр (муздуктар), чокулар бар. Мындай аталыштар жергиликтүү калка көп тааныш эмес, бирок адабияттарда, географиялык карталарда кеңири колдонулат. Алар негизинен төмөнкүлөр: Данков, Звездочка, Колпаковский, Комаров, Комсомол, Манас, Мушкетов, Наливкин, Нансен, Мерцбахер, Пржевальск, Семенов.

Х. Мааниси али айкын болбогон топонимдер. Бир катар топонимдер лексикалык мааниси жагынан али белгисиз болгондуктан жана кээ бирлеринин түшүндүрүлүшү өтө шектүү, ишенимсизирээк болгондуктан, аларды жогоруда айтылган топторго кошууга болбойт. Алардын маанисин ачуу азырынча келечектин иши болуп кала берет. Бул топко ушул күнгө чейин мааниси же аталып калыш себеби белгисиз болгон топонимдердин бардыгын киргизүүгө болот.

ТОПОНИМДЕРДИН ЛЕКСИКОГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Кыргыз тилиндеги топонимдер бир сөздөн, эки сөздөн жана үч сөздөн турат. Торт сөздөн турган бирин-экин гана топоним бар. Бир сөздөн турган топонимдер жөнөкөй топонимдердин тобун, эки же андан ашык сөздөрдөн турган топонимдер татаал топонимдердин тобун түзөт. Булар составы жана түзүлүш системасы жагынан бири-биринен айырмалангандыктан, жөнөкөй топонимдер менен татаал топонимдерди айрым-айрым өз алдынча бөлүп кароого туура келет.

Жөнөкөй топонимдер

Жөнөкөй топонимдер бир гана сөздүн негизинде келип чыгып, мүчөсүз да, мүчө уланган түрдө да кездеше бериши мүмкүн.

1. **Мүчөсүз жөнөкөй топонимдер.** Жөнөкөй топонимдердин ичинен мүчө уланбай түзүлгөн топонимдер бир кыйла аз. Бирок биз бул жерде «мүчөсүз» деген сөздү шарттуу түрдө колдонобуз. Мында бир сөздөн түзүлгөн топоним катарында уңгу түрүндөгү же куранды мүчөлөр улануу менен пайда болгон зат атоочтор алышат, башкача айтканда лексикалык бирдикти түзгөн сөздүн негизи мүчөсүз топоним болуп эсептелет. Ошондой эле, грамматикалык талдоо жүргүзгөндө анын түпкү уңгусун бөлүп көрсөтүүгө мүмкүн болсо да, азыркы күндө бир уңгу катарында кабыл алынып кеткен жана тыбыштык жагынан бузулуунун натыйжасында биригишип, азыркы кезде ажыратып кароонун зарылдыгы жок болуп, бир бүтүнгө айланып кеткен сөздөр да ошол топонимдин мүчөсүз негизи катарында каралат. Мисалы, көп сандаган Арал топоними апеллятивдик арал деген сөздүн негизинде келип чыккан. Эгерде тереңирээк грамматикалык талдоо жүргүзсөк, бул сөздү **ара+л** катарында уңгуга жана мүчөгө ажыратууга болор эле. Бирок биз мындай ажыратуу жүргүзбөстөн, ушул күндө кыргыз калкы үчүн жалпыга маалым болуп сиңип кеткен бир бүтүн уңгу сөз катарында карайбыз. Бирок зарылдыгына жараша, керек болгон учурларда, алардын кандай уңгуга жана мүчөгө бөлүнө тургандыгын белгилей кетебиз.

Топонимдердин бир кыйласынын этимологиясын ачуу мындай түрсун, кайсы тилдин негизинде келип чыккандыгын аныктоо да кыйын. Анын үстүнө көп байыркы аталыштар бир тилден экинчи тилге өтүүдө улам кийинкисинин тилдик өзгөчөлүктөрүнө, морфологиясына ылайыкташып отуруп, азыркы күндө алгачкы формасына таптакыр окшошпой калгандыгы байкалат (213,91). Ушул күндөгү орус тилинде Карач, Чулым, Эльбрус, Агрыз, Агармыш өңдүү көп географиялык аттар, этимологиялык жагынан айрым сөздөрдөн бириккендигин ажыратып көрсөтүүгө мүмкүн болсо да, таза уңгу сөз катарында кабыл алынып кеткен Ошондуктан башка тилдердин базасында түзүлүп, аздыр-көптүр фонетикалык өзгөрүүгө учуроонун натыйжасында азыркы кыргыз тилинде башка-башка компоненттер экендиги билинбестен бир гана ат катарында эл арасына сиңип кеткен *Аламүдүн, Арашан, Дербөлжүн* сыяктуу топонимдерди да жөнөкөй топоним катарында эсептөөгө туура келет.

Бир сөздөн турган топонимдер ар түрдүү жолдор аркылуу пайда болушу мүмкүн.

Белгилүү бир географиялык түшүнүктү билдирген сөз же ар кандай апеллативдер топонимикалык аталыштарды түзө берет. Мындай учурларда топоним болуп жаткан сөзгө кандайдыр бир топоним түзүүчү мүчө уланбастан эле, негизги семантикалык маанисин сактоо менен бирге, ошол сөздүн өзү топонимдик милдетти да аткарып калат. Мындай түзүлүштөгү топоним болуп жаткан сөз нөл аффикс алуу менен, башкача айтканда кандайдыр бир мүчө уланбастан эле, сөздүн өзү өзгөчөлөнгөн маанидеги колдонулушка ээ болот. Мындай жаңы колдонулуш кандайча келип чыгышын айкыныраак көз алдыга келтириш үчүн бир нече мисал алып көрөлү.

Кыргызстанда *Саз* аттуу бир нече топоним, анын ичинде эл орношкон бир канча пункттар да бар. Бул аталыш бардык түрк тилдери үчүн айкын болгон, кыргыз лексикасында да ачык белгилүү, кадимки эле саз деген сөздүн географиялык атка айланган түрү экендигин далилдеп отуруунун эч кажети жок. Мындагы эң негизги маселе анын конкреттүүлүгүндө, саз болгон жердин бардыгын эле жалпы атай бербестен, белгилүү бир объектиге карата энчиленип айтылышында. Демек бир эле мезгилдин ичинде жалпы сөз (нарицательное слово) болуу менен бирге, конкреттүү топоним да болуп отурат. Бул мисал, апеллатив эч кандай татаалданууга учурабастан, кошумча кыйын түшүндүрүүлөрдү талап кылбастан эле конкреттүү географиялык атка өтүп кете тургандыгын көрсөтөт. Экинчи сөз менен айтканда, саз деген сөз семантикалык маанисин да, формасын да толук сактоо менен бирге, кандайдыр бир жаңы мааниге ээ болбостон туруп, жөнөкөй топонимге айланып калды. Демек, бул, апеллативден конкреттүү топоним түзүлүүнүн бир жолу болуп эсептелет.

Экинчи бир топонимдердин пайда болушу байланыштыруучу звено аркылуу түшүндүрүүнү талап кылат. Башкача айтканда саз деген сөздүн топонимге айланышына караганда бул түрдөгү апеллативдердин топонимге өтүшү бир аз татаалыраак. Мисалы, Кыргызстанда *Туз* аттуу бир нече топоним кездешет. Туз, көпчүлүк калктын түшүнүгүндө, көбүнчө, тамакка татытуучу татым катарында жана мал, ар кандай жапайы жаныбарлар керектөөчү даам зат катарында белгилүү. Кыргызстандагы Туз топонимдери негизинен так ушул даам-татык маанисинде келип чыккан. Бирок бул топонимдер жөнүндө сөз болгондо, биз иштетилип чыккан даяр түрүндөгү туздарды түшүнбөстөн, ошол жерде химиялык элемент болгон туз бар экендигин көз алдыда тутуп, *туз чыга турган, туз өндүрүп алууга боло турган, же туздуу жер экендигин* түшүнөбүз. Демек, мында, *туз* деген сөз өз маанисин толук сактоо менен бирге, ушул зат бар, ушул зат чыгуучу жерди билдирүү багытындагы топонимикалык атты көрсөтүүчү *байланыштыруучулук* милдетти аткарды. Же жөнөкөйлөштүрүп айтканда: «Тузга барабыз», «Туздан чыктык» деген сыяктуу сүйлөмдөрдө сөз кадимки аш тузу же кандайдыр бир башка туздар жөнүндө болбостон, белгилүү бир жер, конкреттүү объект жөнүндө болуп жаткандыгы эч кандай талаш туудурбайт. Түздөн-түз жер-суунун өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктү билдирүүчү саз деген сөзгө караганда, туз деген сөз аркылуу ортодо кандайдыр бир баскычтан (химиялык «туз» заты жөнүндөгү тикеден-тике түшүнүктөн) өтүп барып, *тузу бар, туз чыга турган жер* жөнүндөгү түшүнүктү алабыз да, андан кийин барып ал жердин энчилүү аты экендигин билебиз.

Бир катар географиялык аттар субстантивдешүү жолу менен башкача айтканда, сын атоочтордун зат атоочтук мааниге өтүү жолу менен келип чыгат. Буга мисал катарында бир нече ирет кайталануучу *Туз* топонимии алууга болот. *Туз* — сөз түркүмү жагынан сын атооч. *Туз жыгач, туз жол, туз талаа* сыяктуу айкалыштарда бул сөз өзүнөн кийинки аныкталуучу зат атооч сөздөргө аныктооч болуп түшүп, чыныгы сын атооч экендигин даана көрсөтүп турат. Бирок туз — бир катар учурларда *туздук, туз жер* деген түшүнүктү

билдирип, зат атоочтук мааниде келип чыгат. Сын атоочтордун мындай эки түрдүү сөз түркүмү катарында милдет аткарышы негизинен эки түрдүү түшүндүрүлүшү мүмкүн.

Биринчиси, айрым сын атоочтор кээ бир учурларда мааниси жагынан полисемиялык (көп мааниде) өнүгүү жолу менен келип чыгып, түздөн-түз зат атоочтук милдетти аткарып калат. Көп учурларда мындай сөздөр морфологиялык белгилери жагынан бири-биринен айырмаланбай, бирдей эле формада тургандыктан жана практикада сын атооч катарында да, зат атооч катарында да бирдей эле даражада колдонула бергендиктен, алардын сын атооч же зат атооч экендигин ажыратуу өтө кыйын. Адатта формасы жагынан бирдей, бирок мааниси, сөз түркүмү жагынан башка-башка болгон сөздөр (мисалы, этиштик маанидеги кеч жана зат атоочтук маанидеги кеч) айрым-айрым омоним сөздөр катарында каралса, сын атооч болуп да, зат атооч болуп да түшүүчү сөздөр жогоркудай омоним сөздөр боло албайт. Айрым учурларда сын атооч же зат атооч экендиги контекстке, сүйлөмдөгү же айкалыштагы маанисине жараша гана аныкталат.

Экинчиси, аныкталуучу зат атооч сөз айтылбай түшүп калуунун натыйжасында, анын мааниси аныктооч болуп турган сын атоочко өтөт да, сын атооч сөз семантикалык жагынан өз маанисин сактоо менен бирге, бир эле мезгилдин ичинде зат атоочтук милдетти да аткарып калат, башкача айтканда, субстантивдешет. Натыйжада *күлүк, окумуштуу* сыяктуу бир катар сын атооч сөздөр көп учурларда аныкталгычы жок айтыла берип, эл арасына кеңири сиңип, көндүм болуп кеткендиктен, азыркы күндө басымдуу түрдө зат атооч сөздөр катарында колдонулат. Мындай, сын атооч сөз болсо да, зат атоочтук мааниге өтүп колдонулуп, өз алдынча топонимдерди түзүп калган же жер-суу аттарынын составында кездешүүчү топоним түзүүчү сын атоочтор катарында *жылаңач, кайкы, тайгак, такыр, туюк, чолок, чуңкур* сыяктуу сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Бир катар жөнөкөй топонимдер апеллативдин мүнөздүү белгилерине, көрүнүштөрүнө окшоштуруу негизинде келип чыгып, жаңы мааниге ээ болуп кала тургандыгын көрүүгө болот. Мындай аталуунун үлгүсү катарында *Чат* топонимин келтирүүгө болот. *Чаттын* негизги мааниси бардык кыргыздар үчүн түшүнүктүү — эки буттун кошулган аралыгы, ортосу. Бирок ошого окшоштуруунун негизинде бул сөздүн башка маанилери: суунун эки айрылган же эки суунун ачаланган түрдө кошулган жерин жана эки ача болуп бөлүнүп кеткен тоонун жогорку ажыраган бөлүгүн, төр жагын билдирүү маанилери келип чыккан.

Мындан тышкары, кээ бир өсүмдүктөрдүн, жыгачтардын аттары эч кандай сөз мүчөлөрүн кабыл албай, уңгу (негиз) түрүндө туруп, жөнөкөй топоним түзө тургандыгы байкалат. Албетте, мындай учурларда негизги объект болуп ошол өсүмдүк же жыгач өскөн жер көз алдыга түтулат. Буга мисал катарында Алтыгана, Жекен, Терек топонимдерин көрсөтүүгө болот.

Бир катар жөнөкөй топонимдер этнонимдердин жана антропонимдердин негизинде пайда болгон. Мындагы өзгөчөлүк, киши аттарынын негизинде келип чыккан жер-суу же эл орношкон пункттардын аталышы башка бир топ тилдерде (мисалы, орус тилинде) ар кандай аффикстерди кабыл алуу жолу менен түзүлсө, кыргыз тилинде эч кандай мүчө уланбастан эле топонимдик аталышты билдирип кала берет. *Багыш, Жедигер, Кыпчак, Китей, Маман, Мундус* ар кандай урууларды билдирген этнонимдер болуу менен бирге, эч кандай өзгөрүүсүз ошол эле калыбында жер-суунун же эл орношкон пункттардын аттары да боло алат. Орус тилинде *Боконбаево, Боконбаевск, Боконбаевское* түрүндө аталышы мүмкүн болгон ар кандай эл орношкон пункттар кыргыз тилинде бардык учурларда эч кандай мүчөсүз бир гана түрдө Бөкөнбаев деп гана берилет. Натыйжада этнонимдер жана антропонимдер бир сөздөн турган мүчөсүз жөнөкөй топонимдердин санын бир кыйла көбөйтөт.

Бир гана уңгудан түзүлүп, сөз мүчөлөрү уланбастан пайда болгон жөнөкөй топонимдерге төмөнкү сыяктуу аттар кирет: Алкым, Арал, Атай, Ачы, Букара, Бурана, Бычан, Дыйкан, Жал, Жекен, Жийде, Жууку, Жээк, Кабак, Карагай, Кеңеш, Кыпчак, Кытай, Лама, Маман, Мундус, Мыкан, Норус, Өрнөк, Пионер, Саз, Сай, Совет, Тамга, Тасма, Тепке, Терек, Толок, Туз, Түз, Түргөн, Үгүт, Чат, Чекилдек, Челпек, Черик, Чолок, Чолпон, Чүй, Чырак, Шабай, Шалта, Шапак, Шаты, Шоро, Эмел, Эңгилчек, Эпкин, Эркин.

Жөнөкөй топонимдердин бир кыйла бөлүгүн азыркы күндө ажыратылып каралышы кыйын болгон, көбүнчө башка тилдердин негизинде келип чыккан топонимдер түзөт, Алар жогоруда белгиленген айкын бир гана уңгудан турган топонимдерден айырмаланып *бириккен топонимдер* деп да аталат.

Бириккен топонимдердин кээ бирлеринин айрым бөлүктөрүнүн кандай элементтерден тура тургандыгын аздыр-көптүр болжолдоп ажыратууга мүмкүн же абдан күчтүү фонетикалык өзгөрүүгө учурагандыгын талдоо жүргүзүп билүүгө болот. Мисалы, *Каракол, Улакол* топонимдеринде аяккы кол форманты, *Ноокент, Наушкент, Торкен, Чымкен, Төлөйкөн, Өзгөн, Жезген, Ноокат* топонимдеринде — **кент, кат** формантынын варианттары бирдей форманттык катарды түзсө да, бир сөз катарында эсептелип, кыргыз тилинин орфографиясында бирге жазылышы кабыл алынган. Ал эми *Аламүдүн, Дербөлжүн, Оргочор, Чалдыбар* сыяктуу топонимдер лингвистикалык талдоонун натыйжасында негизинен эки морфемадан (же тагыраак айтканда айрым-айрым өз алдынча сөздөрдөн) түзүлгөндүгүн аныктоого мүмкүн болсо да, ушул күндөгү бөлүнбөстөн биригип аталышы жана жазылышы боюнча бир сөздөн турган жөнөкөй топонимдер катарында карайбыз.

Бул сыяктуу татаалыраак түзүлүштөгү топонимдерди айрым изилдөөчүлөр да бир сөздөн турган топонимдерден деп эсептейт. Мисалы, ономастика боюнча көрүнүктүү специалист А. В. Суперанская *Павлоград, Зеленоградск, Борисполь, Мелитополь* сыяктуу аяккы элементтери формант катарында кабыл алынып кеткен географиялык аттарды да, *Соликамск, Волговерховье, Екатеринодар* өңдүү уңгу сөздөрдүн (сөз негиздеринин) биригиши аркылуу келип чыккан жер-суу аттарын да, *Петропавловск, Ярославль, Житомир, Красноармейское, Новоугольный* тибиндеги топонимдерди да энчилүү аттардын структурасындагы өзгөчөлүктөргө негиздеп келип татаал (бириккен) бир сөздөн турган топонимдердин тобуна кошот (213,101—103).

Бир сөздөн турган мындай бириккен топонимдердин катарына Аламүдүн, Арашан, Багышан, Бакайыр, Бакыян, Барскоон, Большевик, Данбагар, Дөдөмөл, Дербөлжүн, Жумгал, Каракол, Кармантуз, Комсомол, Оргочор, Осоавиахим, Өзгөн, Самансур, Суусамыр, сыяктуу жер-суу аттарын кошууга болот.

2. Мүчөлүү жөнөкөй топонимдер. Саны жагынан алганда бир кыйла көп топонимдер сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен пайда болгон. Талдоо, алар негизинен, зат атооч сөздөрдөн жана этиштерден келип чыккандыгын көрсөтөт.

Зат атооч сөздөрдөн топоним түзүүдө айрыкча мүнөздүү жана кеңири таралган мүчөлөрдөн болуп — **-луу, -лы, -лык, -ты** мүчөлөрү саналат.

Тарыхый өнүгүшү жагынан бул мүчөлөрдүн бардыгынын тең теги бир: байыркы **-лыг** мүчөсүнүн негизинде келип чыккан деп эсептелинет. Бул мүчөнүн келип чыгышы, анын ар кандай варианттары жана ага карата болгон ар түрдүү көз караштар, пикирлер жөнүндө филологиялык илимдердин доктору, профессор Б. Ө. Орузбаева тарабынан анализ берилип, кеңири баяндалып кеткен (165,78—91). Ошондой болсо да, бул мүчөлөрдүн кыргыз топонимдеринде колдонулушу жана андагы ар түрдүүлүктөр, топонимикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө токтолбой кетүүгө болбойт.

Азыркы күндөгү кыргыз адабий тилинде **-луу** сын атоочторду уюштуруучу мүчө деп эсептелип, уланган сөзүнүн аяккы муунуна жана аяккы тыбышына карай **-луу, -дуу, -дүү, -**

туу, -түү түрүндө ээрчише тургандыгы көрсөтүлүп жүрөт. Бирок колдонулушуна келгенде бул мүчө дайым эле ошол эрежеге ылайык ээрчише бербей тургандыгы, айтылышы жана жазылышы жагынан ар кандай чаржайыттыктар бар экендиги байкалат. Бир сөздөн турган географиялык аттарда бул мүчөнүн сингармонизм законуна ылайык ээрчишкен түрү *Алмалуу, Алчалуу, Дөбөлүү, Эриктүү* сыяктуу бир катар топонимдерде кездешет. Ушуга эле окшош түзүлүштөгү *Арчалуу* топоними азыркы күндөгү официалдуу документтерде *Арчалы* формасында берилип жүрөт, бирок басма сөз беттеринде Арчалуу түрүндө берилишин да жолуктурууга болот. Ушундай эле ар башка айтылыш жана жазылыш учурларын: *Алмалуу — Алмалы, Дөбөлүү — Дөбөлү* топонимдеринен да көрөбүз.

Бир сөздөн туруп **-луу** мүчөсү улануу менен түзүлгөн географиялык аттар негизинен жогоруда келтирилген сыяктуу бир нече наам менен гана чектелет десек да болот. Сингармонизм закону боюнча бул мүчө аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө уланганда **-дуу, -дүү**, аягы каткалаңдар менен аякталган сөздөргө уланганда **-туу, -түү** болушу керек эле. Бирок иш жүзүндө, чыныгы бар болгон ушул күндөгү жөнөкөй топонимдердин ичинен биз **=дуу, -дүү, -туу, -түү** мүчөлөрү уланган жер-суу аттарын учурата албайбыз. *Борду, Корумду, Четинди, Өрүктү* сыяктуу географиялык аттарды эч ким *Бордуу, Корумдуу, Четиндүү, Өрүктүү* түрүндө колдонбойт, колдонгон күндө да, созулма үндүүлөр менен айтуу ашкере жасалма экендиги айкын болуп турат. Мисалы, эч бир кыргыз оозеки сүйлөшүүдө *Кайыңдууга бардым же Кайыңдуудан* чыктым деп айтпайт. Тетирисинче мындай деп айткан учурда да, негедир үгүлүшү да, айтылышы да жат учурап, чыныгы эл арасындагы айтылышына коошпой тургандыгы опоңой сезилип турат. Ал эми эл арасында кимдин гана оозунан болбосун *Кайыңды* түрүндө айтылышын четтен жолуктурууга болот жана анын кандайдыр бир даражада туура эместигине эч бир шек келтирүүгө болбойт. Кимиси гана болбосун, *Кайыңды* деген кайыңдуу дегенди билдирет, кайың өскөн жерди, билдирет деп туура түшүндүрүү бере алышат. Ошондуктан *Кайыңдуу, Бордуу, Корумдуу, Четиндүү, Өрүктүү* түрүндө берилиши азыркы кыргыз тилинин нормаларына ылайык болсо да, географиялык энчилүү аттарга келгенде бул принцип сакталбайт.

Мына ушундан улам, жер-суу аттарында көп кездешүүчү **-лы** мүчөсүн айрым өз алдынча кароо зарылдыгы келип чыгат. Уланган сөзүнө карай бул мүчө **-ли, -лу, -лү, -ды, -ди, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү** түрүндө фонетикалык өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүн. Бул форманын келип чыгышына, сөз жасоодогу ролуна, функциясына жана башка жактарына көп окумуштуулар атайын токтолушуп, анча олуттуу болбосо да, бири-биринен айырмаланган өз талдоолорун беришет. **-лы** негизинен байыркы **-лыг** мүчөсүнөн аяккы тыбышы түшүп калуунун натыйжасында келип мүчө катарында каралса да, азыркы мезгилде бир нерсенин бар экендигин көрсөтүүчү негизги мааниси сакталуу менен бирге, бир кыйла өзгөчөлөнгөн сенек форма түрүндө кээ бир сөздөрдө жана көбүнесе жер-суу аттарында гана сакталып калган. Ошондуктан, жогоруда белгиленгендей, көп топонимдер азыркы күндөгү кыргыз тилинин нормаларына ылайык **-луу** формасы аркылуу айтылбай **-лы** формасы аркылуу *Бордуу, Корумдуу, Четиндүү, Өрүктүү* түрүндө эмес, *Борду, Корумду, Четинди, Өрүктү* түрүндө айтылышы жана жазуу жүзүндө да берилиши тилдин өнүгүшүндөгү закон ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Бул, асиресе, топонимдерге гана тиешелүү. Ал эми азыркы күндөгү *бордуу жар, корумдуу тор, четиндүү жылга, өрүктүү колот* түрүндөгү күндөлүк колдонулушу жана жазылышы адабий тилдин нормаларына кайчы келбейт жана толук закон ченемдүү өнүгүүнүн натыйжасында келип чыккан.

Бир катар жер-суу аттары **-ты** мүчөсүнүн жардамы менен түзүлгөндүгү талашсыз. Көп эмгектерде, илимий изилдөөлөрдө бул мүчө да негизинен байыркы **-лыг** мүчөсү менен тектеш деп эсептелип, көп учурларда ээрчишүү законуна туура келбеген жогорку эле **-лы** аффиксинин өзгөчөлөнгөн формасы катарында же ошол эле милдетти аткарган

өзүнчө байыркы мүчө катарында каралат. Муну өз алдынча бөлүп кароонун зарылдыгы мына мындан келип чыгат: мүчөлөрдүн ээрчишүү закону боюнча **-лы** мүчөсү аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө уланганда **-ды**, каткалан; үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө уланганда **-ты** формасына өтүп, үндүүлөр жана **-й** менен аякталган сөздөргө уланганда **-лы** бойдон өзгөрүүсүз калышы керек. Бирок топонимдерге келгенде бул ээрчишүү закону бир катар учурларда бузулуп кете тургандыгы байкалат. Мисалы, *Арчалы* менен катар *Арчаты*, *Карагайлуу* менен катар *Карагайты*, ошондой эле *Аңыртты*, *Жаманты*, *Долоноту*, *Күрмөнтү*, *Табылгыты*, *Ыргайты*, *Тегирменти* өңдүү жер-суу аттары кездешет. Эгерде уланган мүчөнү **-лы** деп караган болсок, анда аягы үндүүлөр менен бүткөн сөздөргө уланганда **-лы** мүчөсүнүн башка **л** тыбышы **т** тыбышына өтпөстөн өзгөрүүсүз бойдон калып, аягы жумшак үнсүздөр менен аякталган сөздөргө уланганда **л** тыбышы **д** тыбышына ушул сыяктуу бир нече жер-суу аттарында мүчөлөрдүн ээрчишүүсүнүн андай закон ченемдүүлүгү туура келбегендиги көрүнүп турат. Көбүнчө топоним түзүүдө активдүү катышуучу бул мүчө **-лы** мүчөсүнөн айырмаланып, берген мааниси жагынан бирдей болгон, бирок фонетикалык формасы жагынан гана айырмаланган байыркы **-ты** мүчөсү деп табылып отурат. Ошону менен бирге **-ты** мүчөсүнө карата мындай тыянакка каршы келген божомолдоолор да бар. Мисалы, казак топонимисти Е. Койчубаевдин пикири боюнча **-ты** бир катар географиялык аталыштарды пайда кылуучу өз алдынча топонимикалык формант, **-лы** мүчөсү менен эч кандай тиешеси жок. Аягы каткалаң менен бүткөн сөздөргө уланганда **-лы** мүчөсүнүн **-ты** болуп өзгөрүп кетиши менен (мисалы, Балыкты, Чырпыкты) топонимикалык **-ты** формантын (мисалы, Табылгыты, Көбүргөнтү) алардын сырткы формасына карай окшоштуруп гана бири-бири менен чатыштырууга болбойт. Буга Е. Койчубаев аяккы форманттары гана айырмаланган *Алмалы-Алматы*, *Аршалы-Аршаты*, *Бугулы-Бугуты*, *Ыргайлы-Ыргайты* сыяктуу жер-суу аттарын мисал катарында келтирүү менен бирге, бул аталыштардын **-ты** менен аякталган формалары жалпы түрк тилдери үчүн белгилүү болгон тоо деген сөздүн формантка айланган түрү деп эсептеп, жүйөлүү далилдер келтирет (223, 140—144).

Абдан кылдат изилдеп текшерүүдөн кийин келип чыккан Е. Койчубаевдин бул пикири көңүл бурууга толук татыктуу. Анткени айрым түрк тилдеринде «тоо» — *туу*, *ту*, *ты*, *тьу* түрүндө айтыла тургандыгы да белгилүү.

Бир катар топонимдер **-лык** мүчөсү улануу менен түзүлгөн. Бирок мында **-лык** мүчөсү эки түрдүү милдет аткаргандыгын көрөбүз. Мисалы, *Талдык*, *Камта-Талдык*, *Сайлык*, *Оттук* сыяктуу топонимдерде *талдуу жер*, *сайлуу жер*, *оттуу жер* деген маанилерди билдирип, сын атоочтук милдет аткарган болсо, *Бирдик*, *Бирлик*, *Түндүк* сыяктуу топонимдерде түздөн-түз топоним түзүү маанисинде болбостон, жалпы эле зат атооч сөздөрдү жасоо милдетин аткарат.

Бир сөздөн түзүлгөн жер-суу аттарында кеңири таралган **-луу**, **-лы**, **-лык**, **-ты** мүчөлөрү жана форманттары түпкү чыгыш теги жагынан бир, мезгилдин өтүшүнө жана сөз жасалышынын ички өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү оформлениеге ээ болгон топонимикалык мүчөлөр жана форманттар катарында каралууга тийиш.

Аткарган милдети жана түзүлүш формасы жагынан **-лак** мүчөсү **-луу** мүчөсүнө абдан жакын. Бирок бул мүчө колдонулушу жагынан бир кыйла чектелген түрдө кездешип, *Таштак* топониминде жана кумдак, саздак сыяктуу бирин-экин топоним түзүүчү сөздөрдө гана учурайт.

Түздөн-түз уңгу сөзгө улануу менен же башка бир мүчөдөн кийин улануу менен сөз түзүлүп, ал сөз географиялык энчилүү ат катарында милдет аткаруу учурлары кездешет. Мындай жер-суу аттарынан **-ма** мүчөсү уланган *Дүңгүрөмө*, *Жайылма*, *Кайырма*, *Көлмө*, *Көтөрмө*, *Шаркыратма* топонимдерин, **-мак** мүчөсү уланган — *Өтмөк*, **-ык** (к) мүчөсү уланган — *Орток*, *Тунук*, *Күрпүлдөк*, **-ыш** мүчөсү уланган — *Жеңиш*, *Конуш*, *Өзгөрүш*, **-чыл**

мүчөсү уланган — *Тегизчил, Эмгекчил* жана **-ган** мүчөсү уланган — *Бириккен, Жайылган* топонимдерин көрсөтүүгө болот.

Сейрек кездешсе да топонимдик омонимдердин бөлүнүп берилиши зарыл. Фонетикалык окшоштугуна карап гана, мааниси жагынан айырмалануучу, этимологиясы башка-башка топонимдерди бир форма, бир топоним катарында кабыл ала берүүгө болбойт. Мисалы, биздин оюбузча бир нече жолу кездешүүчү Сандык топонимдери омонимдик көрүнүштөгү топонимдерден боло алат. Биринчиси, сандык формасындагы тоонун түзүлүшүнө карай аталып калышы мүмкүн. Экинчисинде, «таш» маанисиндеги иран-тажик тилдериндеги сан, санг деген сөзгө *-лыг, -луг* мүчөсү уланып, *таштуу, таш тоо, таш дөбө* (каменный, каменистый) деген сыяктуу маанидеги топоним болуп чыгышы мүмкүн. Бул өңдүү географиялык аталыштарда кайсы мааниси ылайык келе тургандыгы конкреттүү объектилерге, анын мүнөздүү белгилерине карай тарыхый маалыматтар эске алынуу менен чечилиши керек. Мында ал топонимдин түшүндүрүлүшү омоним катарында берилиши ылайыктуу.

САНДЫК I тоонун аты, сандык формасындагы көрүнүшүнөн улам аталып калган.

САНДЫК II — жайлоонун аты, иран тилдериндеги «таш» маанисиндеги *саң, санг* деген сөздөн улам келип чыгып, *таштуу жер, ташы көп жер* деген маанилерди берет.

Жогоруда белгиленип кеткендей, бир сөздөн турган жөнөкөй топонимдерде аппелятивдик түзүлүш, башкача айтканда аппелятивдердин өзү топоним болуп калышы жана эллипсистик көрүнүш (мисалы, *Жыланды — жыланы көп жер, жыландуу жер, жыландуу кокту* деген сыяктуу мааниде) негизги чечүүчү мааниге ээ болот. Мындай учурда түшүп калган сөздүн мааниси түшпөгөн сөзгө сиңирилет.

Татаал топонимдер

Эки же андан ашык сөздөн турган топонимдер татаал топонимдердин тобун түзөт. Кыргызстандагы жер-суу аттарынын басымдуу көпчүлүгү эки компоненттен турат, ошону менен бирге үч компоненттүү топонимдер да бир кыйла көп кездешет. Ал эми торт компоненттүү топонимдер болсо жокко эсе дээрлик.

Эки компоненттүү топонимдер.

Эки компоненттен турган топонимдердин биринчиси көп учурда экинчисине аныктооч болуп түшөт да, кийинкиси аныкталгычтык милдетти аткарган синтаксистик байланышта болот. Бирок аныктооч болуп турган компонент да, аныкталгыч болуп түшкөн компонент да ар кандай сөз түркүмдөрүнөн жана ар кандай формада, б. а. уңгу түрүндө, мүчө уланган түрүндө кездеше берет.

Ушуга жараша эки компоненттүү географиялык аттар сөз түркүмдөрү боюнча жана уланган мүчөсүнө ылайык төмөнкүчө морфологиялык типтерге бөлүштүрүлөт.

1. *З а т а т о о ч + з а т а т о о ч* тибиндеги географиялык аттар.

Бул топонимикалык моделде биринчи компонент болуп турган зат атооч сөз эч кандай сын атоочтук мүчө уланбаса да, экинчи болуп айтылган зат атоочко аныктооч болуп түшөт. Бул түзүлүштөгү географиялык аттардын үлгүсү катарында: *Аң-Арык, Дөң-Алыш, Дөң-Арык, Дөң-Сай, Дөң-Талаа, Желе-Дөбө, Жон-Арык, Каптал-Арык, Карагай-Булак, Карагай-Төр, Кереге-Таш, Көпүрө-Базар, Күм-Арык, Ой-Булак, Сүрөт-Таш, Таш-Арык, Таш-Башат, Таш-Булак, Таш-Дөбө, Таш-Кудук, Таш-Мойнок, Таш-Төбө, Терек-Суу, Тоо-Жайлоо, Топурак-Бел, Уу-Талаа, Үңкүр-Сай, Чет-Булак, Чок-Тал, Эмгек-Талаа, Эчки-Төр* топонимдерин көрсөтүүгө болот.

Бул түзүлүштөгү географиялык аттар 2 түрдө: 1) мүчөсүз жана 2) мүчөлүү түрдө кездешет.

1. Мүчөсүз топонимдер. Мүчөсүз топонимдердин эки компоненти тең өз алдынча толук айкын маани берген апеллативдер болуп, басымдуу көпчүлүгү географиялык түшүнүктөрдү билдирген терминдерден турат.

Синтаксистик жагынан алганда бул топонимдер эки сөздүн тең байланыштагы жөнөкөй айкалышын билдирет жана бардык учурда биринчи компоненти аныктоочтук милдетти аткарат. Демек, ушул жагынан алганда татаал топонимдерде айрым компоненттеринин биринчи же экинчи орунда турушу тилдик түзүлүшү жагынан мүнөздүү өзгөчөлүктү көрсөтөт.

Бир катар учурларда мындай айкалыш, эч кандай мүчө уланбаса да, биринчи компонентке карата таандык экендигин көрсөтүп турат. Мисалы, Дөөлөт-Арык, Алжамбай-Булак, Атабай-Зоо, Жаңыбай-Төр, Койчубек-Сай, Кубат-Кыштоо, Курман-Жайлоо сыяктуу жер-суу аттарында *арык, булак, зоо, тор, сай, кыштоо, жайлоо* апеллативдери өзүнөн мурда айтылган антропонимдерге (адам аттарына) тиешелүү экендигин же ошол антропонимдердин негизинде келип чыккандыгын көрсөтөт.

Аң-Арык, Дөң-Алыш, Дөң-Сай, Ой-Булак, Бел-Башат, Секи-Булак, Төр-Суу сыяктуу жер-суу аттарында аныктооч объектинин кандай жерлерде орношкондугун, кандай жерлерден өтө тургандыгын, башталышын, башкача айтканда мейкиндигин, ордун көрсөтсө, экинчи бир *Кум-Дөбө, Корум-Суу, Муз-Бел, Таш-Төр, Топурак-Бел* сыяктуу жер-суу аттарындагы аныктоочтор объектинин тегин, бул объект үчүн эмне мүнөздүү экендигин көрсөтөт.

Аңыр-Төр, Аюу-Төр, Бака-Булак, Балык-Суу жана Арча-Төр, Кайың-Суу, Карагай-Булак, Көбүргөн-Төр, Куурай-Кыр, Уу-Дөбө, Чечек-Булак сыяктуу топонимдердеги биринчи болуп айтылган зат атоочтор негизги белги катарында ошол жерлердеги жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн көрсөтүп, аныктооч болуп түшсө, *Желе-Дөбө, Капка-Таш, Кереге-Таш, Соку-Таш, Найза-Таш, Булуң-Төр* сыяктуу топонимдерде зат атоочтор окшоштук белгисин көрсөтүүчү, *Баткак-Суу, Ылай-Суу* топонимдеринде сапатты, *Баш-Ашуу, Бөйрөк-Саз, Кабырга-Булак, Күнгөй-Төр, Түндүк-Кокту* топонимдеринде белгилүү бир багытты, тарапты көрсөтүүчү аныктоочтор болуп кызмат кылат. Ал эми *Кароол-Дөбө, Коргон-Таш, Коргон-Жылга, Мазар-Ашуу, Май-Саз, Чийим-Таш, Чийим-Сай* сыяктуу эки компоненттен турган топонимдердин биринчи компоненти ошол жердеги кандайдыр бир көңүлгө аларлык коомдук, тарыхый, табигый же башка белгилерди көрсөтүү менен аныктоочтук милдет аткарат.

Бул мүнөздүү өзгөчөлүккө туура келе бербеген өтө сейрек көрүнүштү да байкоого болот. Буга мисал катарында Кыргызстандын территориясындагы жыйырмадан ашыгыраак санда кайталанган *Көл-Төр* топонимин алууга болот. Адатта бул сыяктуу географиялык аталыштарда негизги объектини билдирип турган сөздөр экинчи болуп түшө тургандыгы белгилүү, б. а. мындагы негизги көңүл бөлүнүүчү объект — көл, ал эми «тор» деген сөз колдун аныктоочу катарында биринчи орунда турушу керек эле. Салыштырыңыз, *Бака-Булак бирок Булак-Бака эмес, Карагай-Булак бирок Булак-Карагай эмес, Таш-Дөбө бирок Дөбө-Таш эмес.* Ошондуктан *Көл-Төр* топоними сыртынан караганда гана **Карагай-Булак** же **Таш-Булак** сыяктуу зат атооч + зат атооч тибинде тургандай сезилгени менен чыныгы мазмуну, аныкталгычтын жана аныктоочтун алган орду жагынан башка ушул типтеги жер-суу аттарына туура келише бербейт.

Көл-Төр наамы айкалышта турган формасына карай 2 түрдүү көз карашта каралышы мүмкүн. Биринчиден, жогорку башка аталыштар сыяктуу топонимдин биринчи компоненти аныктооч катарында, экинчи компоненти аныкталгыч катарында алынган учурда көлдүү төр, көлү бар тор жөнүндөгү түшүнүк келип чыгып, башкы ролду «тор»

термини ойнор эле. Топонимдин айкалыш системасы да ушуну көрсөтөт. Бирок практикада, элдин колдонуусунда бул тетирисинче болгону «көл» деген сөз, б. а. төрдөгү көл. Чынында да ушул наамдагы бардык жерлерде көл бар, *Көл-Төр* наамы колдонулган учурда ал да биринчи иретте төр жөнүндөгү оронимдик түшүнүктү көңүлгө албастан, көл жөнүндөгү гидронимдик түшүнүктү көз алдыда тутушат. Мына ушундан улам, сөз айкалышынын тартибине карабастан, негизги объект, негизги аныкталгыч «көл» деген сөз болуу керек деген логикалык көз караш келип чыгат. Бул көз караш көбүнчө семантикалык жагына көбүрөөк маани берүүнүн жана иш жүзүндө эл тарабынан ушул мааниде колдонулушунун негизинде келип чыгат.

Ошентип, экинчи көз караш менен *з а т а т о о ч + з а т а т о о ч* моделиндеги топонимдин биринчи компонентин аныкталгыч катарында, экинчи компонентин аныктооч катарында алган учурда, *Көл-Төр* топоними айкалыш тартиби жагынан ушул типтеги башка бардык айкалыштардан айырмаланып турат жана мындай көрүнүш өтө сейрек учурайт.

Мүчөлүү топонимдер

З а т а т о о ч + з а т а т о о ч түзүлүшүндөгү жер-суу аттарынын ичинен мүчө уланып турган топонимдер өтө сейрек кездешет. Мындай мүчөлүү топонимдерди негизине 2 топко бөлүп көрсөтүүгө болот.

1) Составындагы экинчи компонентине үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланган же бир катар окумуштуулар атап жүргөндөй изафеттик формадагы топонимдер. Мисалы: *Жар-Башы, Ороо-Башы*.

2) Биринчи компоненти илик жөндөмөсүндөгү топонимдер. Мындай топонимдердин экинчи компонентине дайыма үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганып турат. Мисалы, *Чоконун көлү, Телегейдин кыштоосу*.

Биринчи компоненти илик жөндөмөдө турган топонимдер жазууда башка эки сөздөн турган географиялык аттар сыяктуу арасына дефис коюлуп жана баш тамга менен башталып жазылбастан, дефиссиз жана экинчи компоненти кичине тамга менен башталып, белок жазылат. Мисалы, Чыйырчыктын талаасы, Чарыянын талаасы.

Бир катар топонимдерде негизги аты көрсөтүлүү менен бирге анын кандай объект экендиги кошо баяндалып айтылат. Бул *топко Григорьевка пристаны, Жылкы заводу, Ивановка станциясы, Токой чарбасы, Орто-Токой суу сактагычы* сыяктуу калк орношкон пункттарды, башка топонимдерди кошууга болот. Мындай учурларда топонимдин аныктоочу бөлүгү (пристань, станция ж. б.) кичине тамга менен биринчи компонентинен бөлөк жазылат.

2. *Сын атооч + зат атооч* тибиндеги топонимдер.

Бул түзүлүштөгү жер-суу аттары кыргыз тилиндеги эки компоненттен турган татаал топонимдердин эң кеңири таралган түрү болуп эсептелет. Синтаксистик жагынан алганда биринчи компоненти дайыма аныктоочтук милдетти аткарып, экинчи компоненти аныкталгыч болуп турат.

Сын атооч жана зат атоочтон турган эки компоненттүү. татаал энчилүү аттарга *Ак-Жар, Ак-Сай, Жаңы-Алыш, Жаңы-Турмуш, Жылуу-Булак, Ичке-Суу, Кара-Саз, Катта-Арык, Кең-Арал, Кызыл-Кыя, Орто-Сай, Талды-Булак* сыяктуу топонимдер кирет.

Топонимдин составындагы ар бир компоненттин ички түзүлүшү жагынан алып караганда бул түзүлүштөгү топонимдер да Мүчөсүз жана мүчөлүү топонимдер болуп экиге бөлүнөт.

1) Мүчөсүз топонимдер.

Бул топко биринчи компоненти уңгу сөз болгон сын атоочтордон жана экинчи компоненти зат атоочтордон турган топонимдер кирет. Мисалы: Ак-Чоку, Боз-Таш, Жалпак-Бел, Жаман-Кыя, Жашыл-Көл, Жылуу-Суу, Ийри-Бел, Ичке-Сай, Кара-Баткак, Кең-Жылга, Кичик-Бел, Көк-Суу, Кур-Сай, Кызыл-Адыр, Орто-Сырт, Семиз-Бел, Тик-Кыя, Туюк-Төр, Түз-Бел, Чолок-Кокту, Чоң-Бет, Чуңкур-Төр ж. б.

2) Мүчөлүү топонимдер.

Сын атооч жана зат атоочтон турган энчилүү географиялык аттардын биринчи компоненти көбүнчө **-луу**, **-лы** мүчөлөрүнүн жардамы менен зат атоочтордон түзүлгөн туунду сын болуп эсептелет. Мындай географиялык аттардын үлгүсү катарында *Алмалуу-Сай, Аюулуу-Булак, Бордуу-Төр, Бугулуу-Төр, Бүлөөлүү-Булак, Жылгындуу-Коо, Курттуу-Булак, Талды-Булак, Ылайлуу-Суу* топонимдерин атоого болот.

Сын атоочтор аныктооч болуп түшкөн компоненттер негизинен өзгөчөлүктөрдү, сын-сыпаттарды мүнөздөйт.

1) Аныкталгычтын өңү-түсүнө тиешелүү белгилерди билдирет: Ак-Таш, Ак-Чап, Боз-Талаа, Кара-Зоо, Кызыл-Сай.

2) Аныкталгычтын формасына, кебетесине карай өзгөчөлүгүн көрсөтөт: Ача-Сай, Ача-Таш, Жалпак-Төр, Жантык-Төр, Ийри-Сай, Тегерек-Көл, Тик-Кыя, Тармал-Саз, Тоголок-Төр, Түз-Жайлоо.

3) Аныкталгычтын көлөмүнө, бийиктик же узундук ченемине карата болгон өзгөчөлүгүн билдирет: Жазы-Кечүү, Жоон-Арык, Ичке-Суу, Кең-Төр, Кичи-Булак, Мүкур-Төр, Майда-Адыр, Тар-Суу, Узун-Кыр, Чолок-Төр, Чоң-Бет, Чуңкур-Көл, Эгиз-Төр.

4) Ар кандай сапатты, бөтөнчөлүк же айырмалоочу белгилерин көрсөтөт: Жалак-Бел, Жаман-Дабан, Жаңы-Арык, Жылаңач-Сай, Жыдуу-Булак, Кашка-Суу, Кургак-Сай, Ойнок-Жар, Сасык-Булак, Такыр-Тоо, Тунук-Булак, Туура-Жылга.

5) **-луу**, **-лы** мүчөлөрүнүн жардамы менен пайда болгон сын атоочтор ошол жерде белгилүү бир предметтин, заттын бар экендигин же көптүгүн билдирет: Арчалуу-Төр, Жыландуу-Кокту, Коёндуу-Колот, Көпүрөлүү-Сай, Талды-Кокту, Эчкилүү-Тоо.

3. Сын атооч + сын атооч тибиндеги топонимдер.

Бир катар жер-суу аттарынын эки бөлүгү тең сын атоочтордон турат деп эсептөө бир кыйла өлчөмдө шарттуулукка негизделген. Мындай түзүлүштөгү топонимдердин биринчи компоненти сын атооч экендиги эч кандай шектенүүнү туудурбайт. Шарттуулук анын экинчи компонентинде. Анткени аныкталгыч болуп турган тубаса же туунду сын атоочтор лексико-семантикалык жана сөз жасалыш формасы жагынан сын атоочтук белгилерин сактоо менен бирге, белгилүү бир өлчөмдө функциясы жагынан зат атоочтук мааниге да ээ болот, башкача айтканда субстантивдешип кетет. Мисалы үчүн *Корумду-Төр* топонимии алалы. Топонимдин биринчи компоненти корум деген апеллативде топонимикалык **-лы** (варианты **-ду**) мүчөсү улануу менен сын атооч сөз пайда болуп, өз кезегинде ал *төр* деген сөзгө аныктооч болуп түшүү менен эки компоненттен турган топонимди түзүп турат. Мааниси жагынан *корум таштуу төр*, *корум таштары бар төр* деген ачык-айкын түшүнүктү берет. Ушул моделге окшош *Корумду-Булак*, *Корумду-Жылга* топонимдери да учурайт. Бирок мындай түзүлүштөгү топонимдердин экинчи компоненти түшүп же айтылбай калып, ошол жер-суунун аттары бир гана сөздөн турган субстантивдешкен *Корумду* наамын алып калышы да мүмкүн жана мындай аттар Кыргызстанда көп кездешет. Субстантивдешкен, б. а. зат атоочко өткөн *Корумду* экинчи бир учурларда башка бир сын атоочтун аныкталгычы болуп түшүп, *Кичи-Корумду* же *Чоң-Корумду* тибиндеги эки сөздөн турган географиялык атты түзө алат. Натыйжада эки бөлүгү

тең сын атоочтордон турган, бирок экинчи компоненти субстантивдешкен милдет аткарууга жөндөмдүүлүгү бар татаал топонимдер пайда болот. Мындай жер-суу аттарынын катарына Ача-Кайыңды, Жардуу-Кайыңды, Ичке-Сөгөтү, Кичи-Алмалуу, Кичи-Жылаңач, Кичик-Кайыңды, Кичи-Өрүктү, Кичи-Таштуу, Орто-Кайыңды, Орто-Корумду, Орто-Кууганды, Чолок-Кайыңды, Чоң-Алмалуу, Чоң-Борду, Чоң-Жылаңач, Чоң-Өрүктү, Чоң-Шоролуу сыяктуу топонимдер кирет.

4. Зат атооч + сын атооч түзүлүшүндөгү топонимдер.

Аныктоочу зат атоочтон аныкталгычы сын атоочтон болгон жер-суу аттары анчалык көп эмес. Кыргызстандын территориясынан зат атооч жана сын атоочтон түзүлгөн географиялык аттар катарында Баш-Кайыңды, Дөң Корумду, Дөң-Чуңкур, Жар-Корумду Чет-Корумду топонимдерин көрсөтүүгө болот. Мындай аталыштардагы Корумду сыяктуу экинчи компоненттери субстантивдешкен сын атоочтор болуп эсептелет.

5. Сан атооч + зат атооч тибиндеги топонимдер.

Аз санда болсо да сан атоочтордон жана зат атоочтордон түзүлгөн географиялык аттар кездешет. Мындай татаал топонимдердин составындагы сан атоочтор дайыма биринчи орунда болуп, аныктоочтук милдет аткарат. Биринчи компоненти сан атоочтордон турган эки сөздүү топонимдер негизинен төмөнкүлөр: Алты-Күнгөй, Беш-Ашуу, Беш-Белчир, Беш-Булак, Беш-Көл, Беш-Мойнок, Беш-Таш, Беш-Терек, Бир-Булак, Жети-Төр, Кырк-Казык, Кырк-Күнгөй, Миң-Булак, Миң-Бугу, Миң-Жылкы, Миң-Каз, Миң-Теке, Миң-Токум, Миң-Төр, Он-Арча, Он-Бир-Жылга, Он-Жети-Карагай, Тогуз-Булак, Төрт-Күл, Үч-Арча, Үч-Булак, Үч-Дөбө, Үч-Кайнар, Үч-Кашка, Үч-Коргон, Үч-Кошой, Үч-Күнгөй, Үч-Моло, Үч-Төр, Үч-Чат, Үч-Чоку, Үч-Эмчек, Эки-Айрык, Эки-Нарын, Эки-Чат.

Жогоруда көрүнүп тургандай, аныктооч болуп түшкөн сан атоочтордун бардыгы тең эсептик сандар. Бирин-экин иреттик сан атоочтор катышкан топонимдер да учурайт. Бирок алар кийинчерээк, Совет бийлигинин тушунда гана коллективдешүү мезгилине байланыштуу, а дегенде колхоздордун аттарын билдирип, ошондон улам бара-бара эл орношкон пункттардын наамына айланып кеткен *Биринчи Май* жана *Сегизинчи Март* селолору.

Сан атоочтор катышып түзүлгөн айрым эки компоненттүү жер-суу аттарына карата кээ бир ишенимсиздиктер бар экендигин да айтпай кетүүгө болбойт. Казак окумуштуусу С. К. Кенесбаев үч, жети, тогуз, кырк сыяктуу сандар ошол эсептик маанисинен тышкары жалпы эле көптүктү, кээде дагы башка маанилерди билдире тургандыгын конкреттүү фактылар келтирүү менен далилдейт (87,7—12). Кыргыз топонимдеринде да эсептик сандар катышып түзүлгөн айрым жер-суу аттарында ал сандар конкреттүү сан эсебин көрсөтпөстөн, жалпы эле көптүктү, молдукту билдирүү милдетин аткарат деп эсептөөгө толук негиздер бар. Буга мисал катарында *Кырк-Күнгөй*, *Миң-Булак*, *Миң-Бугу*, *Миң-Теке* топонимдерин көрсөтүүгө болот. Бирок ошол эле мезгилде кээ бир сан атооч сөздөр башка бир сөздөрдүн тыбыштык жагынан бузулуп айтылышынын негизинде пайда болгон омоним сөздөрбү деген божомол да бар экендигин айрыкча белгилей кетмекчибиз. Биздин оюбузча бул болжол, так ушундай деп кесе айтылбаса да, көңүл бурууга татыктуу. Мисалы, көпчүлүк учурларда беги чыныгы эсептик сан катарында колдонулганы менен *Беш-Ашуу* топонимине келгенде «беш ашуу» (же «көп ашуу» маанисинде алган күндө да) бир гана ашуунун аталышын билдирип калышы кимди да болсо шектендирбей койбойт. Бул жерде «беш» кандайдыр бир диалектилик мүнөздөгү же уйгур тилинин ыкмалына карай *баш* деген сөздүн өзгөртүлүп айтылган формасыбы деген божомол келип чыгат. Кыргыздар өмүр сүрүүсүнүн тарыхый өнүгүшүндө уйгурлар менен узак убакыттар бою карым-катнашта болуп келгендиги талашсыз. Ушул күндө да уйгурча өз алдынча турганда баш деп айтылып жана жазылганы менен бул сөз таандык мүчөлөр айкалыша келгенде *бешим*, *бешин*, *беши* түрүндө айтылып жана жазыла тургандыгын да эске сала кетүүгө

туура келет. Бул жерде «Манас» эпосундагы *Беш-Балык* шаары көп адабияттарда «беш шаар» маанисинде чечмеленип жүрсө да, айрым окумуштуулар тарабынан *Баш-Балык*, демек, *баш шаар*, *башкы шаар*, *борбор шаар* катарында чечмеленип жүргөндүгү да көңүлгө аларлык. Демек, кээ бир үчүрларда фонетикалык жагынан даана сыяктанган баш деген жалпы түрк калктарына тиешелүү сөз фонетикалык бир аз өзгөрүштө «беш» формасында колдонулуп кетиши мүмкүн.

Кээ бир топонимдин составындагы алты деген сөз сан атооч маанисинде болбостон, алды (алды жак, асты) деген сөздөгү **д** тыбышынын каткалаң **т** тыбышы менен айтылып, байыркы түрк тилдериндеги алты, алтын түрүндө колдонулган формасы болушу мүмкүн. Бир катар үчүрларда **алты** — *алды жак*, *күн таран*, *түштүк*, *күн жак*, *асты* деген маанини берип, же жалпы эле *турган жеринен алды жакты*, *бет алган тарапты* билдирип, **арка** (*арт жак*, *арка жак*, *түндүк*) деген сөзгө карама-каршы колдонулгандыгы окумуштуу Ф. Г. Исхаков тарабынан ишенимдүү далилденген.

Ушул эле *алды жак*, *асты*, *жак*, *төмөн жак*, *түштүк* маанисин берүүчү алты термини бир катар үчүрларда *алтын* формасында да колдонулгандыгы белгилүү (54, 40). XIX кылымдагы швед окумуштуусу С. Гедин да Борбордук Азияга жасаган саякатын баяндаган эмгегинде алтын деген сөздү *алды жактагы* деген мааниде берип, *Арка-таг* деген тоону Лоб-нор көлүнүн арка жагында, арт жагында, үстү жагында, түндүк тарабында жаткан тоо деп түшүндүрүп, *Алтын-таг* тоосу Лоб-нор көлүнүн *алды жагында*, *түштүк тарабында жаткан тоо* деп түшүндүрүү берет (42, 11, 221). *Алтын* сөзү бар кездерде «дилде», «тилла» маанисинде эмес, *бет алды тарапты* көрсөтүү, *төмөн*, *пас*, *аяк жак* маанилеринде колдонулгандыгына өзбек окумуштуусу Х. Х. Хасанов атайын токтолгон. Ошондуктан айрым топонимдерде *алтын* деген сөз металл же андан келип чыккан маанилерде эмес, орунду же багытты билдирүү маанилеринде чечмелениши керек. Валким, аталышына туура келе бербеген *Алтын-Арашан*, *Алтын-Зоо*, *Алтын-Күнгөй* (кээде *Алты-Күнгөй*), *Алтын-Төр* топонимдери *алтын чыккан*, *алтындуу*, *алтыны бар* же *баалуу*, *асыл* маанилеринде эмес, багытты же орунду билдирүүчү алдынкы, белгилүү бир пункттан алганда алды тараптагы, төмөнкү, асты жактагы же *түштүк тараптагы* маанилеринде объектинин алган ордуна карай чечмелениши бир кыйла ылайык келет. Бирок муну менен металл маанисиндеги алтын терминин топоним түзүүгө катышпайт деп айтууга болбойт, катышат. Мындай үчүрларда объектилердин аталышына себепчи болгон конкреттүү шарттар так аныкталып туруп, кайсы мааниси чындыкка ылайык деп табылса, ошого жараша чечмелениши орундуу болор эле.

Топонимдердин составындагы *миң* эсептик саны да кээ бир географиялык аттарда *миң* санына да, *көптүктү*, *молдукту* көрсөтүү маанисине да туура келбейт. Ошондуктан *миң* — санды жана көптүктү көрсөтүүдөн тышкары айтылышы жагынан ушуга окшошураак келген башка бир сөздөрдүн фонетикалык жагынан бузулуп колдонулушу болуп жүрбөсүн деп болжолдоого болот. Мисалы, азыркы күндө *Миң-Куш* түрүндө жазылып жана колдонулуп жүргөн бийик төрдүү жердин атын жергиликтүү эл, көп кары адамдар көбүнесе *Миңкуш* түрүндө айтышат. Буга караганда бул топонимдин биринчи компоненти *миң* деп айтуу али ачык эмес. Биз *Миңкуш* дейбиз, бирок окумуштуу болуу керек, илгери бир орус келип, бул жердин аты *Миңкуш* эмес, *Миң-Куш*, канаттуулары, куштары көп жер дегенди билдирет деп кеткен экен, биз ошону туура көрүп калдык. Анткени ушул жылганы өрдөп баргандан кийин баш чениндеги бийикте токойлуу жер бар, ал жерде жайкысын чынында эле канаттуулар абдан көп болот. Ошондон кийин биз дагы жердин маанисин сурагандарга ушул жоопту айтып түшүндүрүп жүрөбүз, дейт *Миң-Куш* селосунда жашоочу информаторлордун бири Бекмурзаев Алияскар. Демек, бул билдирүүгө караганда, ал жердин *Миң-Куш* түрүндө айтылып жана калыптанып кетиши бир кыйла кийинчерээк келип чыккан болуу керек. Бирок ошол эле кишинин жана башка бир катар жергиликтүү

адамдардын айтууларына караганда бул жердин аталышын Мөңгү(ү)-Кууш башкача айтканда мөңгү жана кууш (ущелье, теснина) деген сөздөрдөн келип чыккан болуу керек деп болжолдоого толук негиздер бар. Ал эми Мөңгү(ү)-Кууш тибиндеги географиялык аттар, жогору жакта көрсөтүлүп кеткендей, топоним түзүлүшүнүн кеңири таралган жолдорунун биринен болуп, *мөңгүлүү кууш жерди, мөңгүлүү капчыгайды, баш ченинде мөңгүсү бар жылганы, кысыкты* билдириши толук ыктымал. Демек, кээ бир жер-суу аттарында *миң, муң* элементтеринин (мисалы, Муңц-Куш дегенде) *мөңгү* афеллятиви менен байланышы бар, ошол сөздүн тыбыштык жагынан олуттуу өзгөрүүгө учураган форманты деп кароого болот. Андай болгон учурда *Миң-Төр* топониминин алгачкы формасы да *Мөңгү-Төр* түрүндө айтылып, *мөңгүлүү төр* деген маанини берсе да, бара-бара бул аты өзгөртүлүп, кыскартылып колдонулуп кеткен деп болжолдоого болот.

Ошентип, географиялык аттардын составындагы *беш, алты* жана *миң* эсептик сандары чыныгы сан атоочтук мааниден тышкары *баш, алды (жак)* жана *мөңгү* деген сөздөрдүн фонетикалык жагынан өзгөртүлүп колдонулган формалары болушу мүмкүн. Ошондуктан бул сөздөрдүн сан атоочтук же зат атоочтук маанилерин өтө кылдаттык менен конкреттүү объектилерге карай жана жергиликтүү калктын, карылардын берген маалыматтарын эске алуу менен да аныктоо керек.

6. Э т и ш т и к т о п о н и м д е р. Этиш сөздөр катышып түзүлгөн топонимдер эки түрдүү болот:

1) З а т а т о о ч + э т и ш тибиндеги топонимдер. Зат атоочтон жана этиш сөздөн турган топонимдер синтаксистик жагынан өзүнчө бир сүйлөм катарында келип чыгат. Топонимдин экинчи компоненти болгон этиш сөздүн ар кандай чакты билдирип жана ар башка формага ээ болушуна карай өз ара 4 топко бөлүп көрсөтүүгө болот.

а) Экинчи компоненти жалпы өткөн чакты үюштуруучу атоочтуктун — -ган формасында турган топонимдер: *Казан-Куйган, Ор-Казган, Ит-Үргөн, Аташ-Чапкан, Айгыр-Учкан.*

б) Экинчи компоненти айкын жакынкы өткөн чактын формасында турган топонимдер: *Кемпир-Өлдү, Көнөк-Салды.*

в) Экинчи компоненти арсар келер чактагы атоочтуктун оң же терс формасында турган топонимдер: *Жер-Казар, Ит-Агар, Ит-Учар, Ат-Чыкпас, Күн-Тийбес, Шамал-Тийбес.*

г) Экинчи компоненти атоочтуктун адат өткөн чак формасында турган топонимдер: *Ат-Чабуучу, Казак-Өлчү, Чекир-Өлчү.*

2) Э т и ш + з а т а т о о ч тибиндеги топонимдер.

Бул типтеги географиялык энчилүү аттарда топонимдин биринчи компоненти атоочтуктун -ган формасында болуп, зат атоочтон турган экинчи компонентине аныктооч болуп түшөт: *Бузулган-Булак, Бузулган-Сай, Бузулган-Суу, Кескен-Бел, Кескен-Кыя, КескенТаш, Көгөргөн-Суу, Кулаган-Таш, Куураган-Терек, Соргон-Суу, Үйгөн-Таш.*

Ү ч с ө з д ө н т у р г а н т о п о н и м д е р.

Үч сөздөн турган топонимдер морфологиялык составы жана сөз түркүмдөрү жагынан өтө эле ар түрдүү келет. Бирок жалпысынан эки сөздөн турган географиялык аттардын түзүлүшүнө окшошуп кетет.

Үч сөздөн турган жер-суу аттарындагы мүнөздүү өзгөчөлүк түзүлүшү жагынан алардын эки бөлүккө бөлүнүшүндө. Синтаксистик көз карашта алганда, анын бир бөлүгү аныктооч болуп түшсө, экинчи бөлүгү аныкталгычтык милдетти аткарат.

Эгерде эки сөздүү топонимдерде адатта биринчи компоненти аныктоочтук милдетти аткарып, экинчи компоненти аныкталгыч болуп турса, үч сөздүү топонимдерде

көп учурларда биринчи сөзү аныктооч болуп түшүп, кийинки эки сөзү бир бүтүн бирдик катарында аныкталгычтык милдетти аткарат.

Мисалы, *Ичке-Суу* топониминде ичке деген сын атооч аныктоочтук милдетти аткарып, зат атооч — суу аныкталгыч болуп, эки сөз бирдикте бир топоним түзчү. Ал эми *Баш-Ичке-Суу* топониминде аныктоочтун милдетин баш деген зат атооч аткарып, *Ичке-Суу* өз ара аныктооч жана аныкталгычка бөлүнбөстөн ажыралгыс бир бүтүн ат катарында чогуу бойдон каралат. Бирок ал ич ара бири сын атооч, бири зат атооч болгон эки сөздөн, аныктоочтон жана аныкталгычтан тура тургандыгы жокко чыгарылбайт. Жөн гана, үч сөздүү топонимдин составына келгенде, энчилүү ат түрүндөгү лексикалык бир бүтүн сөз бирдиги болуп кала берет. Ал эми *баш* деген сөз аны айырмалоочу, өзгөчөлүгүн же кандайдыр бир белгисин көрсөтүүчү аныктоочтук милдет аткарып, үч сөздөн турган топонимдин негизги бир бөлүгүн түзөт. Экинчи сөз менен айтканда, *Баш-Ичке-Суу* топоними *Баш* жана *Ичке-Суу* түрүндөгү эки бөлүккө бөлүнүп каралат.

Үч сөздүү топонимдердин ичинен мына ушундай биринчи сөзү аныктооч болуп, кийинки эки сөзү бир бүтүн бирдик катарында аныкталгычтык милдетти аткарган конструкция басымдуу орунду ээлейт. Мындай түзүлүштөгү жер-суу аттары катарында Ак-Корумду-Төр, Арпа-Кашка-Суу, Ачык-Таш-Төр, Ашуу-Ала-Арча, Ашуу-Көл-Төр, Аяккы-Үч-Булак, Бактуу-Долон-Ата, Баш-Ала-Арча, Баш-Кара-Жылга, Баш-Кара-Суу, Бел-Сары-Булак, Жайылма-Талды-Булак, Ичке-Кызыл-Суу, Кичи-Айгыр-Жал, Кичи-Кара-Тал, Кичи-Кум-Бел, Кичи-Курама-Төр, Кичи-Кызыл-Суу, Кичи-Суук-Төр, Кичи-Таш-Сай, Кичи-Туура-Суу, Корумду-Кашка-Суу, Кош-Кара-Таш, Орто-Кашка-Суу, Орто-Кой-Суу, Ортоңку-Көл-Төр, Тасма-Чоң-Капчыгай, Тескей-Муз-Булак, Төмөнкү-Кашка-Суу, Туюк-Ала-Арча, Чет-Кара-Жылга, Чолок-Сары-Булак, Чоң-Ак-Сай, Чоң-Кызыл-Суу, Чоң-Таштуу-Сай, Чоң-Туура-Суу, Чоң-Үч-Кошой, Чыгыш-Ак-Сай, Шилбилүү-Кыр-Коо топонимдерин көрсөтүүгө болот.

Тетирисинче, өтө аз санда болсо да, башкы эки компоненти бир лексикалык бирдик катарындагы аныктоочтук милдетти аткарып, үчүнчү компоненти аныкталгыч болуп түшкөн топонимдер да (мисалы, *Кара-Булак-Төр*, бул топонимде *Кара-Булак* — аныктооч, *Төр* — аныкталгыч) учурайт. Мындай түзүлүштөгү жер-суу аттарына *Кара-Булак-Төр*, *Көл-Төр-Сай*, *Терим-Төр-Булак*, *Үч-Чат-Ашуу* топонимдерин кошууга болот.

Үч компоненттүү топонимдердин ичинен биринчи компоненти илик жөндөмөсүндө турган же акыркы компонентине үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланган географиялык аттар да кездешет. Мындай мүчөлөр уланып турган жер-суу аттары: Арпанын Ала-Тоосу, Жунайдын Кыр-Коосу, Кыргыз-Ала-Тоосу, Талас-Ала-Тоосу.

Төрт сөздөн турган географиялык аттар өтө аз. Мисалы: *Үч-Куулук-Кашка-Суу*, *Ак-Чий-Кара-Суу*. Булар да жалпы түзүлүшү жагынан эки бөлүккө бөлүнүп, эки сөздөн турган биринчи бөлүгү (*Үч-Куулук*) аныктоочтук милдетти, эки сөздөн турган экинчи бөлүгү (*Кашка-Суу*) аныкталгычтык милдетти аткарат.

II. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖЕР-СУУ АТТАРЫ

ИРАН ТИЛДЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ ПАЙДА БОЛГОН ТОПОНИМДЕР

Адатта, кыргыз лексикасына башка тилдерден кирген сөздөр жөнүндө кеп болгондо, араб-иран тилдеринен кирген сөздөр чогуу бир топко бириктирилет да, анан зарылдыгына карай алардын ар бир тобу өз алдынча бөлүнүп көрсөтүлөт. Бирок Кыргызстандын топонимдерин лексикалык жагынан талдай келгенде, составында араб сөздөрү бар топонимдер өтө аз кездешет. Алардын ичинен активдүүрөөк колдонулганы чек араларда, соода жолдорунда курулуп, эс алып баш калкалоочу жай, кербен сарай, чың доо пункту катарында кызмат кылуучу *рабаттар* болуп эсептелет. Муну биз Ат-Башы районундагы *Таш-Рабат* эстелигинен жана Ош областынын райондорундагы Рабат наамындагы 3 кыштактын атынан жолуктурабыз.

Кыргызстандын топонимиясында иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер көп кездешет. Бирок мындай топонимдер көбүнчө Кыргызстандын түштүгүнө — Ош областына тиешелүү болуп, түндүк бөлүгүндө анчалык басымдуулук кылбаса да, аздыр-көптүр топонимдер бар экендиги жана айрым маанилүү элементтери байкалат. Ошондуктан биз бул жерде иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн бир катар топонимдердин семантикалык маанисин ачып көрсөтүүнү ылайык деп табабыз. Конкреттүү түрдө айрым топонимдердин кыскача этимологиясына токтолуудан мурун, жалпы эле Кыргызстандын аймагында жана түрк тилдеринде сүйлөгөн калкы бар бир катар республикаларда, областтарда **сары** деген сөз составында болгон топонимдер жөнүндө кененирээк сөз кылууга туура келет.

Кыргызстандын территориясында Сары-Адыр, Сары-Баш, Сары-Бел, Сары-Булак, Сары-Булуң, Сары-Дөбө, Сары-Жон, Сары-Жыгач, Сары-Камыш, Сары-Көл, Сары-Токой, Сары-Кыр, Сары-Талаа, Сары-Таш, Сары-Тектир, Сары-Төр, Сары-Чат, Сары-Чачма сыяктуу жер-суу аттары көп. Өзгөчө *Сары-Булак*, *Сары-Камыш*, *Сары-Булуң*, *Сары-Төр* топонимдери ондоп саналат. Булактардын, жерлердин аттарын билдирүүдөн башка дагы Кыргызстандагы 13 кыштактын аты — *Сары-Булак*, 7 кыштактын аты — *Сары-Камыш*. Орун алган территориясы жагынан да өтө ар түрдүү. Сузак районунда эле Сары-Булак аттуу 3 кыштак, Өзгөн районунда 2 кыштак бар. Ушундай наамдагы кыштактар Ленин жана Алай районунан да, Талас жана Чүй өрөөндөрүнөн да, Ак-Талаа, Кочкор райондору менен Ысык-Көл областында да кездешет. *Сары-Камыш* кыштактары Кыргызстандын ар кайсы булуң-бурчуна тараган. *Сары-Камыш* аттуу кыштакты Ош областынын алыскы Фрунзе районунан да жолуктурууга болот.

Сары деген сөз жалпыга түшүнүктүү, айталык, алтындын түсүндөй же саргарган жалбырактын ыраңындай түстү, өңдү билдирет. Буга эч кимдин талашы жок. Бирок, тереңдеп талдай келген учурда, бир катар топонимикалык аттарда жана жалпы эле кыргыз лексикасындагы айрым сөз айкалыштарында бул сөздүн түс менен байланышы жок экендиги ачык болуп турат. Мисалы, Түп районундагы *Сары-Булак* суусу *Сары-Булак* селосун аралап өтөт. Селонун батыш тарабынан Ысык-Көлгө дагы бир кичирээк суу кошулат, айырмалоо үчүн жергиликтүү калк бирин *Кичи-Сары-Булак*, экинчисин *Чоң-Сары-Булак* деп коюшат. Ысык-Көлдүн экинчи өйүзүндө Жети-Өгүз районунда да Ысык-Көлгө

келип кошулган Сары-Булак аттуу кичирээк суу бар. Кочкор районунда Сары-Булак суусу жана ушул эле наамда эл орношкон пункт бар. Жумгал районунан гана 4 *Сары-Булакты* кездештирдик (үчөө Кабак капчыгайында: *Башкы-Сары-Булак*, *Орто-Сары-Булак*, Аяккы-Сары-Булак деп аталат), Кетмен-Төбө, Чаткал, Тогуз-Торо өрөөндөрүндө, Гүлчө, Кара-Дарыя сууларынын бассейнинде да Сары Булактар учурайт. Бардыгына тең мүнөздүү бир өзгөчөлүк — бардыгы тең тоо арасындагы өрдөштөрдөн агып түшөт. Жергиликтүү эл эмне үчүн «сары» болуп аталышын жөндүү түшүндүрүп бере алышпайт, анткени дайыма суусу түнүк аккандыгын көрүшөт. Бар болгону «Ата-бабабыздан бери калган ат», «Ата-бабабыз ушинтип атап кетишкен экен» дешет. Жумгал районунан гана бир-эки адам бул суунун атын сары түс менен байланыштырууга аракет кылышты. Бирөөнүн айтуусуна караганда, кар эрип суу кирген мезгилде ылайланып, суу сары түскө айланат. Экинчи бирөөнүн айтуусуна караганда, башаттын так өзүндө суу шар агып кетпей көпкө жаткандыктан, саздак тартып, ошол жерде суусунун өңү да бир аз саргыч тартып турат. Бирок бул түшүндүрүү ошол кичинекей жерге гана тиешелүү, агып чыккандан кийин суусунун өңү түнүк. Түп районунун Сары-Булак селосунда дал Сары-Булак суусунун кашатында туруучу пенсионер карыя Жыргалбаев Урмамбеттин айтуусуна караганда, бул суу дайыма түнүк, анткени тоо арасынан таштуу жерден чыгат, көл боюндагы саздагыраак же кара топурактуу жерлерден сызылып чыгуучу булактардай эмес, ак суу. Өзү койчу болуп жүрүп көп жерлерди кыдырып көргөндүктөн, *Сары-Камыш*, *Сары-Дөбө*, *Сары-Ой*, *Сары-Төр*, *Сары-Таш* сыяктуу жер-суунун аттары сары түс менен көп жакындаша бербейт деген пикирин айтты.

Азыркы Чүй суусун да эл көбүнчө Сары өзөн деп коюшат. Бул официалдуу түрдө кабыл алынган географиялык ат болбогону менен, Кыргызстанда жашаган жергиликтүү эл үчүн ачык белгилүү. Көп учурларда «Сары өзөн Чүй» деп кошо айтылат. Акын-жазуучулардын чыгармаларында да мындай деп атоо көп кездешет. Болгондо да «сары өзөн» — Чүй суусунун эпитети катарында колдонулат. Бирок эмне үчүн минтип аталып калгандыгына анчалык көңүл бурушпайт.

Ушинтип, составында «сары» деген сөз бар көп топонимдерди жана сөз айкалыштарын маани жагынан салыштырып чыккандан кийин, бул сөздү эки бөлүп кароо зарылдыгы келип чыгат. Анын биринчиси — жалпы түрк тилдерине таандык түстү билдирген мааниси. Экинчиси — иран тилдерине таандык болгон **сар** (баш) деген сөзгө **ы** тыбышы кошулуп, фонетикалык жагынан болор-болбос өзгөрүп, сары түрүндө колдонулуп калган формасы. Натыйжада экөө тең бири-биринен анчалык айырмаланбай айтыла бергендиктен, көпчүлүк үчүн ачык жана түшүнүктүүрөөк болгон түстү көрсөтүүчү мааниси басымдуулук кылып кеткен. Бирок жакшылап кылдаттык менен талдоо жүргүзүп көрсөк, булар айтылышы жагынан гана окшош болуп калган башка-башка сөздөр экендигин байкайбыз.

Кыргыз тилинде аягы үндүүлөр менен бүткөн сөзгө башкы тыбышы үндүү менен башталган сөз жанаша айтылганда ортодогу бир үндүү тыбыш, асиресе, биринчи сөздүн аягындагы үндүү тыбыш түшүп калат. Мисалы, *кара уй*, *тору ат*, *сары ала* деп ар сөздү башка-башка жазсак да, *каруй*, *торат*, *сарала* деп ортодогу бир үндүү тыбышын түшүрүп окуйбуз жана айта беребиз. Мындай деп айтуу орфоэпиянын (туура сүйлөөнүн) нормаларына карты келбейт. Ошондой эле аягы **-ры**, **-ру** муундары менен бүткөн бир катар сөздөр башка сөздөр менен жанаша айтылган көп учурларда да алардын аяккы **-ы**, **-у** тыбыштары күчсүз айтылгандыктан, бул тыбыштар жок сыяктуу сезилет. Адабий тилдин нормаларына ылайык *сары жорго*, *тору байтал*, *жогору* жакта түрүндө колдонулуучу сөз айкалыштары оозеки тилде *сар жорго*, *тор байтал*, *жогор жакта* деп айтыла берет.

Аягы -ры, -ру муундары менен аякталган сөздөрдүн колдонулушундагы мына ушундай олку-солку абал *сары* деген сөзгө көбүрөөк тиешелүү. Биз бул сөздү эл оозунан

сары түрүндө да, *сар* түрүндө да уга беребиз жана айтылышын көп этибарга албайбыз. Тетирусинче, иран-тажик тилдеринен кирген *сар* (кыргызча негизги мааниси — баш) деген сөзгө **ы** тыбышын кошуп алабыз же *сар* деп туура эле айтканыбызга карабастан **ы** тыбышын кошуп жазып жүрөбүз. Натыйжада түстү билдирген сары деген сөз менен баш маанисиндеги *сар* деген сөз экөө тең эле *сары* формасында колдонула бергендиктен, аларды маани жагынан өз ара ажыратып айырмалоо жагы абдан чаташып кеткен.

Семантикалык жагынан *сар* деген сөз да башка тилдердеги, мисалы, орус тилиндеги *голова*, кыргыз тилиндеги *баш* деген сөздөр сыяктуу эле көн мааниге ээ жана толуп жаткан туунду сөздөрдүн, сөз айкалыштарынын келип чыгышына база болот. Азыркы кыргыз тилинде бул сөз официалдуу түрдө колдонулбайт, жалпы түрк тилдерине таандык болгон *баш* сөзү колдонулат, бирок топонимикада жана лексикабызда бул сөз *сар* жана *сары* формасында бир кыйла көп кездешет деп айтууга толук негиздер бар. Алдын ала эскертип коё турган бир нерсе: бул эки форманын тең бир нече омонимдери болгондуктан жана айтылышы жагынан булар да бири-биринин ордуна колдонула бергендиктен, өз ара ажыратып айырмалоо жагы андан бешбетер чаташкан абалга жеткен. Мисалы, К. К. Юдахиндин сөздүгү боюнча алганда эле **сар** — 2 омоним сөз, **сары** — 4 омоним сөз, мындан тышкары кээде **сар** — «сары» формасында, **сары** — «сар» формасында колдонула берет. Мына ушул абал жана форма жагынан да, семантикалык жагынан да татаалдаткан башка бир катар учурлар маселенин чечилиши үчүн айрым-айрым конкреттүү мисалдарды, фактылар менен далилдөөлөрдү талап кылат. Бул маселени биз К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө», парсыча-орусча, тажикче-орусча сөздүктөргө таяна отуруп чечүүгө аракет кылмакчыбыз.

К. К. Юдахин да а дегенде эле **сары** деген сөздүн көбүнчө **сар** болуп айтылышына жана кээде ушул түрдө жазылып жүргөнүнө көңүл бурат. Бул бекеринен эмес, анткени ромбиктен кийинки берилген сөз айкалыштарынын көпчүлүгүндө биз **сарынын** түстү көрсөткөн маанисин таппайбыз.

Сары деген сөз бир кыйла учурда түстү билдирбей тургандыгын жана айкалышта турган сөзүнө жараша ар түркүн көп мааниде колдонула тургандыгын көрсөтүү үчүн мисалдарга кайрылалык.

1. *Ай арасында сары кар түшүп, эки күндөй жатты* (Сыдыкбеков). *Эми, балам, ушуну менен кар түшпөйт. Муну сары кар дейт. Карачы, эски карды жаңысы шимип, калбырлап оюп баратканын. «Кардын башын кар жутат»... дейт карылар. Дал кардын башын жутуучу кар мына ушул болот* (Бейшеналиев).

Келтирген мисалдардан **сары кар** жаз башында түшө турган суулуу чоң карды билдирип турат. Бул жерде сары түсүнүн карга эч кандай тиешеси жок. Кар табигый жаратылышындагыдай эле аппак түстө болот.

2. Бир жылы, жаанда, ал төрдөн *Бөрүбайдын сары карын беш бээси учуп өлгөнү бар* (Сыдыкбеков).

Бул сүйлөмдө да «сары» курсактын түсүн билдирип турган жок, курсагы салык, чоң курсак деген мааниде колдонулуп жатат. **Сары карын** деп бир нече жолу кулундаган карды салык бээлер жөнүндө сөз болгондо айтылат же бала төрөп жашы улгайыбыраак калган аялдарга карата колдонулат (248, 356). Көпчүлүк үчүн кеңири белгилүү болбогон **сарыгарт** деген сөздү да **сары карын** айкалышынын диалектилик формасы катарында кароо керек. Салыштырыңыз: *Аккыз отуздан ашкан сарыгарт аял болсо да, бырыш кире элек жайдары жүзүнө караганда жыйырма бештеги келиндей* (Каимов).

3. *Башка чыгымдан тышкары нойгуттун беш түтүнүнө беш сары таман ат түшпөдүбү* (Касымбеков). *Алдуулар көч алдында бара жатты Жулунтуп сары таман залкар атты* (Токомбаев).

Сары таман (ат) дегенде кыргыздар мыкты, чоң, аш жылкыларды түшүнөт. **Сары** деген сөздүн эч кандай өңдү билдирген мааниси жок. Мындагы **таман** деген сөздүн да буттун таманына («подошва», «ступня») эч кандай тиешеси жок, иран тилдериндеги, **тавон, (таван)** деген сөздүн гана фонетикалык жактан өзгөртүлүп айтылышы, кыргызча күч, күчтүү, карылуу («сила; сильный, могущественный») маанилерин берет. **Сар(ы) таман** кыргыздарда да ушул мыкты, күчтүү маанисинде колдонулат. **Сар(ы) таман жылкы** дегенде андай жылкылардын таманы сары болот деп чечмелөө дайны жок тантырактык болор эле.

4. *Өзүм дагы ойлойм аны түшүп сары санаага* (Нуркамал). *Санаа санга бөлүнүп, сары убайымга түшүү менен уктай албадым* (Жантөшев).

Бул сүйлөмдөрдөгү **сары санаа, сары убайым** айкалыштары *терең капалуу ойду, абдан санааркагандыкты, чоң убайым-санааны* билдирип, түздөн-түз мааниде да, символикалык мааниде да түс менен эч кандай байланышы жок. Мындай учурларда **сары** көбүнчө экспрессивдүүлүктү билдирүү, күчөтүү маанисине ээ болот.

5. *Чөп чабылып, сары кыр-сары кыр кылынып үйлөдү* (Аралбаев). *Ош дегенде укмуштуу жерди көрөм Пахта жыйган сары кырлап элди көрөм* (А. Кыдыров).

Мындагы **сары кыр, сары кырла** айкалыштары — кырдын сары түсү жөнүндө болбостон, *чоң кыр, чоң-чоң жон кылып үймөктөө* жөнүндө болуп жатат. Жашыл чөптүн, асыресе ак пахтанын, сары түскө эч кандай тиешеси жок экендиги айдан-ачык.

6. **Сары аязда зыркырап, Боздодук далай буркурап** (М. Элебаев). **Сары аяз** — *абдан катуу аяз, катуу суук* деген мааниде. Бул айкалыш Н. И. Ильминскийдин казакча-орусча сөздүгүндө да («трескучий мороз») белгиленип кеткен (72, 7).

Шамалдай учуп баратат, Сары жел менен жарышып (Токомбаев). **Сары суук, сары шамал Ысык-Көлдө Чыйрыгып толкундар да майдаланат** (Султанов).

Бул ыр саптарындагы сары жел менен **сары шамалды** көбүнчө таң эртең менен же кечкисин катуулай соккон сыдырым салкын жел же сыдырым суук шамал деп түшүнүү керек. Мында да «сары» деген сөз жел жана шамал деген сөздөргө экспрессивдүүлүк маанисин берип жатат.

Ушуга байланыштуу швед окумуштуусу Свен Гединдин XIX кылымдын аяк ченинде Кыргызстанга келгенде жергиликтүү элден «кара бороон» жана «сары бороондор» жөнүндө уккандыгын эскере кетүүнү ылайык көрөбүз. Анын укканына караганда «сары бороон» кара бороонго караганда күчү азыраак, бирок ал да бир кыйла катуу болот (42, II, 100).

Бул сөз айкалыштарында да **сарынын** түс менен эч кандай катышы жок.

7. Оозеки сүйлөшүүдө болсун, адабияттарда болсун көп колдонулуучу, ошону менен бирге топоним катарында да бир кыйла кездешүүчү **сары талаа, сары төр, сары өзөн** тибиндеги сөздөрдө да сары өң маанисин бербестен, *чоң, кең, кеңири, кенен, жайык* маанилеринде колдонулат.

Ушул айкалыштарга бир нече мисал келтирелик.

Бир кезде шаардын четине чыгып жазылган сары талаага түштүк (Элебаев). *Айланасы айчылык келген, эн-чени жок, бир мелтиреген сары талаа! Ушул талаанын так ортосу менен акырын сызылып агып жаткан бир Чоң өзөн бар* (Элебаев). *Тоого чейин — түзөң, өзөн, темир жол неткен казактын сары талаасы* (Айтматов). *Көк-Кашаттын үстүндөгү түздүк Сары-Талаа деп аталат. Кышкысын, тунжураган ак кар басып, чычкан аңдышкан түлкүлөр күрткү үстүндө жойлоп жүргөндө . да бул жердин Сары-Талаа деген аты өзгөрүлчү эмес* (Каимов).

Сары-Талаа — *кенен түз жер, жайык кеңири талаа* деген маани бере тургандыгы К. К. Юдахин, Н. И. Ильминский жана башка бир катар окумуштуулар тарабынан

көрсөтүлгөн. Ал эми *сары жол* — мал айдап өтүүчү чоң жол экендиги, *сары түн* — узак түн экендиги К. К. Юдахин тарабынан атайын белгиленген.

Керилген сары төрү бар, Кең өндүр түзөң, бели бар («Эр Табылды»).

Кош, өскөн жер, касиеттүү Ысык-Көл, Кош, капчыгай, кошкун жайык сары төр (Ж. Турусбеков).

Сары өзөн кең *Чүй мелмилдеп, Чордону бүтүн турмуштун* (Маликов). *Солдаттар чубап жол кылды, Сары* өзөндүү Жумгалды, (К. Акыев).

Жер-суу аттарында көп учурай турган *Сары-Булуң, Сары-Жайык, Сары-Жон, Сары-Коо, Сары-Тектир* топонимдери да мына ушул кең, чоң, жайык, кенен, кеңири маанилерине байланыштуу каралууга тийиш.

8. Эң алгач гидронимдерде кездешүүчү **Сары-Булак** жөнүндө, анын түстү билдире албаган мааниси жөнүндө жогоруда токтолуп кеттик. Ошондой болсо да бул гидроним өзгөчө түшүндүрүү берүүнү талап кылат. Кыргызстандагы сандаган *Сары-Булактардын* бардыгы тең тоо арасынан же таштак жерлерден агып чыгат, Кара-Булак, Кара-Суу гидронимдеринен ушул өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Ушул жагынан алганда **сары булак** <сарбулак саздак же кара топурактуу жерлерден чыгуучу кара булактын, кара суунун карама-каршысы болуу менен бирге, кыргыздарга кеңири белгилүү болгон *башат*, иран тилдериндеги *сар-чашме*, өзбек тилинин диалектилериндеги *сарчашма* (родник, ключ, источник) сөздөрү менен синонимдеш. Мындан тышкары, бул тилдерде жана бир катар башка тилдерде *чашма* деген сөздүн өзү эле булак деген сөз менен туура келиши көңүл бурарлык. Айрыкча Ош областында көп жолугуучу *Сары-Чачма, Чачма, Чашме, Чешме, Чечме-Сай* топонимдери да ушул *чашма* (булак) деген сөз менен байланыштуу.

9. Баарынан мурун жер аттарын билдирүүдө кездешип, ошондон улам башка объектилердин аттары катарында кызмат кылуучу Сары-Камыш (Саргамыш) топоними да өзүнчө чечилишти, өз алдынча түшүндүрүүнү талап кылат. Мында да **сары, сар** түстү билдирбестен, аныктооч катарында милдет аткарып, аныкталгычтын көптүгүн, молдугун, кенендигин же толо, толтура экендигин көрсөтөт. Демек, **Сары-Камыш (Саргамыш)** — сары түстөгү камыш эмес *камыштуу жер, камышы көп жер, камыш баскан жер*. **Өрүкзар, гүлзар** сыяктуу сөздөрдөгү **-зар** формантын да көптүктү, молдукту билдирүүчү ушул *сары* <сар (тажик тилинде *сер*) форманттары менен байланыштыра кароого туура келет. Мындай болгондо кайсы учурда сөз башында келишин, кайсы учурда мүчөгө айланып, **-зар** формасына өтүп кеткендигин аныктоо зарылдыгы келип чыгат. Бирок бул өз алдынча изилдөөнү талап кылуучу маселе. Ошондуктан биз **-зар** форманты жөнүндө атайын токтолуп отурбастан, ал *бар экендикти, көптүктү, молдукту* көрсөтүүчү **сер** форманты менен байланыштуу экендигин жана берген мааниси жагынан бири-бири менен барабар келе тургандыгын гана белгилей кетмекчибиз.

Иран тилдерине тиешелүү болгон бул сөздү же формантты топонимдердин составында эки негизги топко бөлүп кароого туура келет. Анын биринчисинде **сар** — түрк тилдериндеги баш сөзүнө туура келип, *башкы, чоң, мыкты, нагыз, кең, кенен, жазы*, бир нерсенин башталышы сыяктуу өз алдынча же аздыр-көптүр айырмасы бар полисемиялык мааниге ээ болот. Ушул маанинин негизинде *Сары-Булак (Сарбулак), Сары-Аска (Сараска), Сары-Чашма (Сарчашма), Сары-Булуң (Сарбулуң)* сыяктуу топонимдер пайда болуп жана сакталып калган.

Бул жерде составында **сар, сер (сир)** компоненти болгон топонимдер жөнүндө көрүнүктүү бир катар окумуштуулардын айткан пикирлерин эске сала кетүү ашыктык кылбайт. Мисалы, белгилүү немец окумуштуусу Карл Риттердин бир ашуу жөнүндө: «Сир «баш», «чоку» дегенди билдирет, ошондон улам бул ашуу Сир-Аланг деп аталат» (190, 572) деген түшүндүрүүсүнө котормочу профессор В. В. Григорьев «Сер» чын эле парсы тилинде «баш», анан дагы «чоку», «бир нерсенин учу» дегендей маанилерди билдирет.

Бул сөз жер-суунун аттарында абдан көп кездешет» (190, 573) деп ырастап, конкреттүү топонимдерди келтирүү менен бирге, жергиликтүү тилди жакты билбеген адамдар тарабынан натуура жазып алуулар жана колдонуулар болушун да эскерткен. Ушундай эле пикир Сары-Куль гидронимине карата *сар* («баш») жана *сары* (түс) маанилери параллел коюлуп француз окумуштуусу Элизе Реклюнун эмгектеринде да айтылып кетет (188, 289—290).

Экинчи топ *сар*, *сер* иран-тажик тилдеринде *көптүктү*, *молдукту* (мисалы, өсүмдүктөргө карата), толтура же чоң экендикти (мисалы, сууга карата) көрсөтүп, көбүнчө формант катарында **сар**<**сары** түрүндө колдонула тургандыгы байкалат же негизинен кыргыз тилиндеги **-луу** мүчөсүнүн маанисине туура келет. Бул топко кыргыз жериндеги көп сандаган *Сары-Камыш* (*Саркамыш*) топонимдерин, ошондой эле *Сары-Жыгач* (*Саржыгач*), *Сары-Токой* (*Сартокой*) сыяктуу топонимдерди кошууга болот. Бул сөздүн же форманттын жогоркудай маанилери тажик тилинде бир кыйла айкын. Мисалы: *серботлок* (баткактуу), *сердуд* (түтүндүү, түтүнү көп), *серкух* (тоолуу), *серлой* (ылайлуу), *сертеппа* (дөбөлүү, дөбөлөрү көп) сыяктуу көп сандаган сөздөр ырастап турат.

Ошентип, бир катар топонимдер иран-тажик тилдерине таандык болгон **сар** деген сөзгө жана **сер** формантына байланышкан. Бул экөө тең көп мааниге ээ болгондуктан, айкашып турган сөздөрүнө ылайык ар түрдүү кошумча маани киргизе алат. Мисалы, *сар* компоненти бар топонимдер ар түрдүү маанидеги жер-суу аттарынын келип чыгышына өбөлгө болуу менен бирге, өз ара негизги эки топко (1. голова; глава; главный; великий; начало; верхний; вершина; 2. большой, много, полный, широкий, просторный) бөлүнүп каралышы мүмкүн. Бул эки компонент тең Кыргызстандагы жер-суу аттарында фонетикалык жагынан өзгөрүүгө учурап, **сары** формасына өтүп кеткендиктен, түстү билдирүүчү **сары** деген сөз менен катар колдонулуп, мааниси жагынан көп чаташтырууларга алып келген. Бирок түстү билдирүүчү *сары* компоненти жер-суу аттарын түзүүгө катыша албайт деп айтууга болбойт. Андай топонимдердин болушу да толук ыктымал. Мындагы негизги милдет **сары** сөзүнүн түстү билдирген мааниси менен, жогоруда көрсөтүлгөндөй, түстү билдирбеген маанилерин бири-бири менен чаташтырбай, ачык ажырата кароодо турат.

Сан-Таш. Сан-Таш — Ысык-Көлдөн 50 километрче чыгыш тарапта, көбүнчө корум таштардан ортосу чуңкурураак тартып жыйналган бири чоңураак, экинчиси кичирээк келген тегерек формадагы дөбөчө эстелик.

Азыркы «Сан-Таш» совхозунун борбордук кыштагы Сан-Таш селосу да ушундан улам кийинчерээк, 50-жылдарда гана аталып калган, ага чейин бул село турган жер кышкысын көп учурда кары жок карарып жаткандыктан *Кара-Чуңкур* деп аталган.

Сан-Таштын аталышы жөнүндөгү эл арасына кеңири жайылган легенда орустун улуу окумуштуусу П. П. Семенов-Тянь-Шанский тарабынан келтирилген (204, 164—165). Бул легендага караганда: Тимур (Тамерлан) XV кылымдын аяк ченинде Азиянын чыгыш өлкөлөрүнө жасаган бир жүрүшүндө ушул жердей өтөт да, согушка кирер алдында аскерлеринин канча экендигин билүү үчүн жоокерлеринин ар бирин бирден таш таштап кетүүгө буюрат. Натыйжада бир чоң таш дөбө пайда болот. Кийин, согушту жеңиштүү аяктап кайра келе жатканда, канча аскери калгандыгын билүү үчүн баягы таш дөбөдөн ар бир жоокер бирден таш алып, жанына таштоосун буюрат. Натыйжада жанындагы кичирээк келген үйүндү таштар пайда болот.

Кээде бир аз өзгөртүүлөр менен эл арасында айтылып жүргөн башка легендалар да негизинен ушуга барып такалат.

Тарыхый-этнографиялык жагынан алганда объектинин өзү С. В. Киселев тарабынан сүрөттөлүп жазылган, Алтайдагы Чаатастардын дал өзүн элестейт (89, 345).

Эл оозунда **Сан-Таш** — *көп таш, миңдеген таш, миң сандаган таш* деген мааниде чечмеленип жүрөт. Бирок биз башкача чечмелөөнү, сан дегендин өзү эле таш дегенди билдирет деп түшүндүрүүнү сунуш кылар элек. Иран-тажик тилдеринде **сан**, — *таш* дегенди билдирет. Бирок ушуга жакын айтылган бул сөз жазууда санг формасында берилет. Кыргызча фонетикалык өзгөрүүгө учурап сан түрүндө кабыл алынып кеткен. Жазууда **нг** тамгаларынын айтылышы аркылуу берилген көп сөздөр кыргызча **ң** менен окула тургандыгын өзбек тилиндеги төмөнкү сөздөр менен салыштырып көрсөтүүгө болот: *денгиз — деңиз, енг — жең, енгил — жеңил, кенг — кең, кенгаш — кеңеш, манглай — маңдай, янги — жаңы.*

Ошентип, Сан-Таш топоними топонимикада кеңири таралган кайталануу жолу менен түзүлгөн б. а. эки бөлүгү тең бирдей маанидеги географиялык ат болуп чыгат. Жергиликтүү информаторлордун ичинен кээ бирлери топонимдин башкачараак формада айтыла тургандыгын да белгилешти. Мисалы, Сары-Камыш кыштагында түрүүчү Кыдыров Жумукенин: «Илгери биздин чоң аталарыбыз *Сан-Таш эмес, Саң-Таш, Заң-Таш* деп айтышчу эле» дегенине караганда, бул сөздүн кийинчерээк бир аз бурмаланып кеткендиги байкалат жана топоним иран тилдеринин негизинде түзүлгөндүгүн дагы бир жолу ырастайт.

Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү *Сан-Таш* тоосу менен Кассан-Сай дарыясынын бассейниндеги *Сан-Таш-Сай* суусунун аталышында да сан компоненти таш, таштуу деген маанилерде каралууга тийиш.

Ушул сөзгө байланыштуу *Сандык* деген тоонун жана жерлердин аттарынын омоним сөздөр катарында эки түрдүү чечмелениши мүмкүн экендигин да белгилей кетүүгө туура келет. Бири — чын эле сандык формасындагы тоолорду билдириши мүмкүн. Экинчисинде таш маанисин берүүчү бул сөзгө **-луу** мүчөсү менен бирдей болгон **-лык** мүчөсү уланып, *таштуу (таштуу жер)* деген мааниде колдонулуп кетиши толук ыктымал. Мисалы, филологиялык илимдердин кандидаты Биялиев Абактын айтуусуна караганда Жумгал өрөөнүндөгү *Сандык* аттуу жер жана тоо үчүн алардын сандык сыяктуу формасынан көрөкчө ал жерде таштардын көптүгү мүнөздүү. Ушундай эле өзгөчөлүк Чаткал өрөөнүндөгү *Сандык* деген жерге жана *Кичи-Сандык, Чоң-Сандык* сууларына да тиешелүү деп айтууга болот.

Дөрө. Ысык-Көл өрөөнү менен Чоң-Кемин өрөөнүнүн ортосундагы Дөрө ашуусунун, эки тарабындагы суунун жана чокунун аталып калышы да иран тилдеринин негизинде келип чыккан. *Дөрө* деген сөздүн өзү эле иран тилдеринде өрөөн, капчыгай, ашуу (долина, ущелье, горный проход) маанилерин билдирет. Бул сөз К. К. Юдахиндин сөздүгүндө да белгиленген.

Кажы-Сай. Кажы-Сай — Тоң районундагы жердин, суунун жана селонун аты. **Кадж** — иран тилдеринде *карагай* (сосна, ель). Аталган топоним анын маанисине толук ылайык келет, карагайлуу жер.

Бир катар топонимдер иран тилдериндеги *куһ, кух* — «тоо» деген сөзгө байланыштуу. Бирок бул сөз топонимдерде бири-биринен кескин түрдө айырмаланган: көк, көй, куу түрүндөгү бир нече формага өтүп колдонулуп калгандыгы байкалат.

Көк — түрк тилдеринде түстүү билдирүүчү сөз болуп, топонимдерди түзүүдө да катыша тургандыгын, бирок бир катар топонимдерде түстү көрсөтүүчү маани бербестен, *бийик, асман (асмандаган, асман тиреген)* маанилеринде жалпы эле бийиктикти белгилөө үчүн колдонула тургандыгын Е. Койчубаев өтө билгичтик менен байкаган (96, 10). Бул сөз *асман* деген сөзгө синоним болуп түшүү менен бирге бир катар топонимдерде *асман мелжиген* же *бийик* маанилерин бере тургандыгында шек жок. Ошону менен бирге Кыргызстандын айрым топонимдеринде иран тилдериндеги **кух** деген сөз **көк** формасына айланып кеткендиги да байкалат. Буга мисал катарында Кыргызстандын

территориясындагы *Көк-Арт, Көк-Бел, Көк-Жаңгак* сыяктуу географиялык аттарды көрсөтүүгө болот. Демек, булардын ар бирин өз ылайыгына жараша *тоо ашуусу, тоо бели, жаңгактуу тоо* маанисинде түшүнүүгө болот.

Иран тилдериндеги ушул эле сөз көй формасында *Көй-Кап* топониминде (Сары-Жаз өрөөнү) сакталып калган. Эл оозунда бул топоним Кап-Тоо түрүндө да айтыла берет. *Каф* тоосу мифологиялык түрдө бүт жер четин курчап туруучу киши өтө алгыс асман мелжиген бийик тоо катарында эсептелинет. Ошондуктан көбүнчө жомоктордо, легендаларда, мифтерде гана айтылуучу Каф тоосунун аты конкреттүү түрдө Кыргызстанда бар болуп чыгышы да белгилүү бир кызыкчылыкты туудурбай койбойт. Кочкор өрөөнүндөгү *Кап* аттуу тоо дал ушул наам менен түздөн-түз байланыштуу экендигинде шек жок.

Белгилүү *Алай-Куу* тоолорунун аталышындагы куу компонентин кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык *кух* формасынын созулма үндүүгө айланып, фонетикалык жагынан өзгөрүп кеткен түрү деп эсептөөгө толук негиздер бар. Ошондой болгондо бул топоним да *Алай тоолору* деген маани берген семантикалык түшүнүккө ээ болот.

Ошентип көп топонимдерде кездешүүчү көк компонентин да ылайыгына жараша бир нече омоним сөздөргө бөлүп кароо максатка ылайык келет.

Анда маселе бул компоненттин: 1) өңдү, түстү, айталык, суунун көк кашка тунуктугун; 2) көгөргөн жашыл ыраңды, көк жашаң чөптү, жашыл чөптү, жерди; 3) асманды, ошол аркылуу жалпы эле асман мелжиген бийиктикти жана 4) тоо деген сөздү билдирүүдө колдонула тургандыгын өз ара чаташтырбай, кылдаттык менен ажырата билүүдө турат.

Ош областынын территориясынын экинчи компонента **абад** деген сөздөн турган бир топ топонимдер бар. Бул сөз белгилүү бир жерге, орунга карата айтылып, ал жерге эл отурукташып, бак-шак тигилип, көрктөндүрүлгөн, гүлдөгөн жайга айлангандыгын билдирүү маанисинде колдонулат. Бул эл акыны Барпы Алыкуловдун: *Эл бар жердин шаары Абад болот турбайбы* деген ыр саптарында абдан таасын чагылдырылган. Ошентип абад компоненти калк орношкон, отурукташкан жерлерди билдирүү үчүн гана колдонулат. Мунун үлгүсү катарында Жалал-Абад шаарынын жана Уйгур-Абад, Түрк-Абад, Бек-Абад, Чек-Абад, Пахта-Абад, Жаңы-Абад, Янги-Абад кыштактарынын аталып калышын көрсөтүүгө болот.

Лянгар — Алай, Кара-Суу жана Фрунзе райондорундагы кыштактардын аттары. Тажикстандагы ушул наамдагы топонимдердин келип чыгышына атайын токтолгон топонимист А. З. Розенфельд бул сөз индоевропалык бир топ тилдерде *якорь* маанисинде колдонула тургандыгын айтып келип, жалпы эле токтогон, *туруп калган жер* деген түшүнүккө өтүп кеткендигин көрсөтөт. Ошондон улам бул сөз таралган кеңири аймакта ар кандай мааниге өтүп кеткен. Көбүнчө жолоочулар, карып-мискиндер токтолуп, конуп-түнөп өтө турган жайдын, станциясынын милдетин аткарган (194, 861). Кыргызстандагы Лянгар топонимдери да мына ушул маанилеринин негизинде келип чыккан деп эсептөөгө болот.

Айран-Суу. Сары-Жаз дарыясынын бассейниндеги суунун жана ошондон улам келип чыккан жердин, ашуунун аттары. Топонимдин составындагы айран деген сөздүн кадимки сүттөн уютулуучу айран менен эч кандай байланышы жок. *Тажикче вайрон* — *кыйратылып бузулган, ойрондолгон* деген мааниде, кыргызча ойрон деген сөздүн теги ушундан. Тентек-Суу, Жинди-Суу, Бузулган-Суу деген гидронимдердин маанисине жакын келет.

Таңги. Таңги, Таңги-Башы Ош областынын Лейлек районундагы кыштактардын аттары, ушул наамдагы жер аттарынан улам келип чыккан. *Таңги* тажик *тилинде кууш жер, капчыгай* деген мааниси (теснина, ущелье) билдирет.

МОНГОЛ ТИЛДЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ ТҮЗҮЛГӨН ТОПОНИМДЕР

Кыргызстанда монгол тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер бир кыйла көп учурайт. Мындай болушу толук закон ченемдүү көрүнүш, анткени орто кылымдарда бул территориядагы топонимдердин түзүлүш процессине башка ар кандай элдер менен катар монгол урууларынын да зор роль ойногондугу тарыхый окуялардан улам белгилүү. Жалпысынан жыйынтыктай келгенде монгол топонимдеринин таралыш чеги (ареалы) Маньчжуриядан Кара деңизге чейин, Гималайдан Орто Сибирге чейин созулат деп айтууга болот (143, 259).

«Кыргыз элинин тарыхы жана кыргыз тилинин сибирдик түрктөрдүн жана монголдордун тилдери менен болгон байланышы географиялык терминдерден да көрүнөт. Ал терминдер болсо Алтай, Чыгыш Сибирдин түштүк бөлүгү жана Монгол Эл Республикасы үчүн мүнөздүү. Балким, кээ бир бул «чет жердик» сөздөрдүн маанисин жана алардын келип чыгышын кыргыздар таптакыр же жарым-жартылай үнүтүп койгон чыгар. Анткени менен алар географиялык аттарда сакталып калган, ошондуктан ал сөздөрдү ошол жерде эч ким түшүндүрүп да бере албайт. Айрым учурларда кээ бир аталыштар (мисалы, Нарын) монгол сөздөрүн же башка элдердин сөздөрүн салыштыруу натыйжасында гана мааниси ачылып отурат», — дейт географиялык илимдердин доктору Э. М. Мурзаев Кыргызстандын топонимикасы боюнча жазган алгачкы макаласында. Анан Монголиянын түндүк-батыш тарабында кыргыздардын болгондугун күбөлөй турган жер-суунун аттары бар экендигин айта келип: «Канткен менен да азыркы кыргыз тилинде монголдор үчүн мүнөздүү болгон, ошондой эле сибирдик түрктөр үчүн, атап айтканда, хакастар, асиресе ойроттор үчүн мүнөздүү болгон кыйла сөздөр бар» деген жыйынтыкка келет (138, 316).

Бул талашсыз пикир. Биздин бул цитатага кайрылып жатканыбыздын себеби да жалпы эле жер-суу аттарынын этимологиясын табууда аталган территориялардагы географиялык түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдү кеңири салыштыра пайдалануу абдан зарыл экендигин айрыкча белгилеп көрсөтүү.

Жалпы эле түрк тилдерине тиешелүү болгон бир катар географиялык терминдер монгол тилдеринде, аздап иран тилдеринде кездеше тургандыгын, тетиписинче, көп терминдер монгол тилдеринен киргендигин айтып келип, казак географы Г. К. Конкашпаев анын себебин бул элдердин коңшулаш территорияда жашагандыгынан, чарбачылык турмушунун жакындыгынан деп табат жана тарыхый өнүгүш жалпылыгы менен шартталган деп көрсөтөт (130, 175).

Чындыгында да, *арал, булак, булуң, кудук, дөбө, талаа* сыяктуу бир катар географиялык терминдер эки тил үчүн бирдей даражада эле кеңири таралып, сиңип кеткендиктен, бул түрк тилдерине, бул монгол тилдерине таандык деп кескин түрдө так ажырата айтуу кыйын. Ошондой болсо да, азыркы күндө энчилүү атка айланып, түрк тилдеринин базасында чечилбей турган, монгол тилдеринин сөз каражаттары менен гана мааниси чечиле турган жер-суунун аттары бир кыйла. Алардын басымдуу көпчүлүгү Ысык-Көл, Кочкор, Жумгал, Ат-Башы, Нарын, Суусамыр, Кемин өрөөндөрүнө таандык экендиги байкалат. Төмөндө мааниси монгол тилдеринин базасында чечиле турган ИР катар топонимдерге токтолмокчубуз.

Биз бул жерде түрк жана монгол тилдеринин ортосундагы грамматикалык, айрыкча фонетикалык өзгөчөлүктөр, оош-кыйыштар жөнүндө атайын сөз кылып отурбайбыз. Мисалы, белгилүү фин окумуштуусу Рясянендин сөз башында, сөз ортосунда же сөз аягында болсун, түрк тилдеринде бир үндүү тыбыш кошула бере тургандыгын (протеза), же тетирисинче, бир үндүү тыбыш түшүп кала бере тургандыгын (элизия) эң сонун далилдегени бар (196, 48—52). Тилдик мындай процесстер окуучубуз үчүн, атайын далилдөөнү талап кылбастан эле, ылайыгына жараша өзүнөн-өзү түшүнүктүү болуп отурар деген үмүттөбүз.

Боролдой — село, Кемин районунда. Монголчо **боролж** (*боролжин*) деген сөздөн улам келип чыккан. Кыргызча эл оозунда айтылып жүргөн ак тал же беру тал дегенге туура келет (133, 78). Ал эми **-дой** кыргыз тилиндеги **-луу** аффиксинин параллели.

Бугучу — село, Кочкор районунда, Азыр Ленин атындагы колхоздун борбордук селосуна кошулуп кеткен, эстелик күмбөздөрдүн жанында. Монголчо «**бууц** — 1) стоянка, стойбище; 2) усадьба» деген сөздөн улам келип чыккан. Монгол тилиндеги **ц** тыбышы бизде көбүнчө **ч** тыбышына туура келет.

Дабан (кээде адабияттарда — **даван**). **Даваа** (**н**)— *ашуу, бел* («горный перевал») деген сөз. Кыргыздарда бул сөз бир кыйла кеңири таралып, ушул эле маанисинде ашуу деген сөзгө синоним болуп түшөт. *Дабан* компоненти катышкан топонимдер Кыргызстандын бардык территориясынан кездешет: Дабан (Даван), Арча-Дабан, Даван-Сай, Жаман-Дабан, Жаңы-Дабан, Кара-Даван, Тегерек-Дабан, Шибе-Дабан, Эски-Дабан.

Даркан (адабияттарда кеп учурларда — **Дархан**) — Жети-Өгүз районундагы селонун аты. Бул топонимдин түшүндүрүлүшү монгол тилине жана түрк тилдерине негизденип, бир нече вариантка барып такалат. Алардын ар бири өз алдынча туура сыяктуу. Ошондуктан биз ал варианттарды келтирүүгө аргасыз болобуз.

1. **Дархан** монгол сөзү — *устачылык, кол өнөрчүлүк, уста* маанилеринде колдонулат. **Даркан** кыргыз лексикасында да бар жана анын жөн гана уста эмес, темир уста экендиги, жарак-жабдык согуучу темир уста (кузнец, кузнец-оружейник) экендиги, бул адистик түрк жана монгол элдеринин аскерлеринде абдан жогору бааланып, алардын бир кыйла артыкчылык укуктары болгондугу К. К. Юдахиндин сөздүгүндө айрыкча белгилеши көрсөтүлгөн (248, 186). Сөздүн ушул маанисин негиз кылып алганда, Ысык-Көлдүн жээгинде бир кездерде темир иштетилгендиги жөнүндөгү тарыхый маалыматтарды жергиликтүү топонимдер да ырастаган болуп чыгат. Буга монгол доорунда Ысык-Көл «Темирту-Нор» деп аталгандыгын да кошумчалай кетмекчибиз.

2. Академик Б. Жамгырчиновдун келтирген маалыматтарына караганда, XIX кылымдын экинчи жарымынын башталышында бул жерде эл орношкон пункт болгон эмес, көчүп-конуп кыргыз уруулары жашап жүрүшкөн. 1863-жылы кичирээк орус отряды Жууку суусунун боюна убактылуу коргонуу жайларын курушкан. 1866-жылдан баштап гана алгачкы Россиядан көчүп келгендер жайгаша башташкан (Б. Джамгерчинов. Присоединение Киргизии к России. М., 1959, 270, 325-беттер). XX кылымдын башына чейин бул жерде эл орношкон пункт болбогондугун башка маалыматтар да ырастайт. Мисалы, жергиликтүү элден алынган маалыматтарга караганда село — Дархан деген аты кийинчерээк, XX кылымдын баш чендеринде гана алган. Мында да эки түрдүү маалымат айтылат. Биринчиси, Дархан — ошол жергиликтүү болуп кыргыздашып кеткен татарлардын бир баатыр чоң аталарынын ысмы. Экинчиси, ошол эле жергиликтүү татарлардын ата-бабаларынын бири орус өкмөтүнө' жакшы кызмат көрсөткөндүгү үчүн тархан наамына (титүлуна) татыктуу болгон. Ошонун урматына келгин татарлар кыштактын наамын Тархан деп коюшкан. Тарыхта бул термин эркин болуу, боштондук алуу, алык-салыктан эркин, кадырлуу деген сөздөрдүн символу катарында колдонулуп, ошондон улам атайын наам болуп калгандыгы да белгилүү (11, 1, 451).

Дархан, тархан деген сөздөрдүн устачылыкка, кадырлап урматтоого жана боштондукка, эркиндикке байланыштуу маанилеринин бардыгы тең В. В. Радловдун сөздүгүндө көрсөтүлгөн (184, III, 851, 854, 1629).

Ушинтип, **Даркан** кайсы маанисинен келип чыккандыгын так кесе айтуу кыйын болгондуктан, эки вариантын тең келтирүүгө аргасыз болдук.

Долон. Долон — Кыргызстандагы белгилүү ашуунун, белдин аты. Мындан башка Түп районунда да Долон топоними бар. Эл оозунан алынган маалыматтар топонимдин маанисинин чечилишине жардамчы боло албайт, бирок «*долоон, дуулан* деп аталчу экен илгери» дегендерине караганда, аз болсо да, бул топоним тыбыштык жагынан өзгөрүүлөргө учураган болушу керек деп болжолдоого болот.

Бул топоним төмөнкүдөй эки түрдүү түшүндүрүлүшү мүмкүн.

1. **Монголдун долоон** — жети деген сөзүнө байланыштуу (133, 151). Мында **долоон** — сандык гана маанини эмес, «көп» деген маанини да бере тургандыгын унутпоо керек. «Жетинин» көптүктү билдирүүчү мааниси жалпы эле түрк тилдеринде жыш кездеше тургандыгы С. К. Кенесбаев тарабынан абдан туура көрсөтүлгөн (87, 3—14).

2. Ошол эле монголдун **далан, далан(г)** (*кыр, жал, кырка, жон, тилке жана ийри-буйру, ойку-кайкы, ийрелеңдеген абдан татаал*) деген сөзүнө байланыштуу (133, 142). Биз үшүл «*ийри-буйру, ийрелеңдеген абдан татаал*» деген мааниси Долон ашуусуна, «кыр, жал, кырка, жон, тилке» деген маанилери Түп районундагы Долон топонимике ылайык келет деп ойлойбуз. Балким, **Тасма** ошол **Долон (Далан)** деген сөздүн сөзмө-сөз котормосу болушу мүмкүн, анткени Тасма дегендин өзү эле тилке, узатасынан кеткен кырка жон дегенди билдирет. Бирок башка топонимдерде «жети» жана «көп» маанилерин да жокко чыгарбайбыз. Ошондой эле бул топоним долон этнониминин негизинде келип чыгышы да мүмкүн. Бирок бизге белгилүү болгон Долон топонимдеринде мындай элдин атына байланыштуулук байкалбайт.

Дөрбөлжүн. Село, Ак-Талаа районунда. Бул топоним монголдун **дөрвөлжүн** — *төрт бурчтук* деген сөзүнөн улам келип чыккандыгы бардык изилдөөчүлөр тарабынан ырасталат. Семантикасы жагынан алып караганда, Төрт-Күл жана Чалдыбар топонимдеринин маанилери менен дал келишет. Ошондуктан бул топонимдин этимологиясын талашсыз деп эсептейбиз.

Жаак. Жети-Өгүз районундагы жердин жана суунун аты. Монголдун **зааг** — чек, кошулушкан жер, чектешкен аралык («рубеж, стык, межа, граница») деген сөзүнөн улам келип чыккан. Жергиликтүү информаторлордун берген маалыматтарына караганда, бул жер чындыгында эле Сары-Жаздын чегинде, бир жагынан Ак-Шыйрак менен чектешип жатат.

Бул сөздүн башкы **з** тыбышынын кыргызча **ж** тыбышына туура келиши закон ченемдүү көрүнүш. Салыштырыңыз: монг. **заваг** — кырг. **жабык** (туурдук менен үзүктүн ортосу), монг. завсар — кырг. жапсар, монг. залгах — кырг. жалга, монг. залхуу — кырг. жалкоо, монг. зар. — кырг. жар (объявление).

Жумгал. Суунун жана ошондон улам келип чыккан өрөөндүн, райондун аты. Бул жөнүндө Э. М. Мурзаевдин түшүндүрүүсү абдан ишенимдүү жана толук туура келет. Базар-Турук менен Кыз-Арттын кошулушунан түзүлгөн Жумгал суусу, дейт Э. М. Мурзаев, монголдун **дзун** — сол же чыгыш (левая или восточная) жана гол — суу, озон (река) деген сөздөрүнөн келип чыккан (144, 47, 48). Чын эле Жумгал Көкөмерендин сол куймасы. Монголчо бул эки сөз кошулуп айтылганда кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык Жумгал болуп өзгөрүп кеткен.

Көкөмерен да монгол сөзү, которгондо кек суу дегенди билдирет. Монголдор **мерен, мурен** монголчо — *мөрөн*) деп чоң сууну, көп суулуу өзөндү, дарыяны айтышат.

Көкөмерен да мына ушул монголчо аталышына дал келишет, чын эле көпкөк суулуу чоң өзөн (144, 52).

Кады жана **Кадоо**. **Кады** — Жумгал өрөөнүндөгү, Кадоо — Соң-Көл өрөөнүндөгү ашуунун аттары. Мындан тышкары Нарын өрөөнүндө *Кады-Булак* аттуу суу бар. Булар да монголдун **хад** — *аска, аскалуу тоо* («скала, утес, каменная гора; каменный») деген сөзү менен байланыштуу деп эсептейбиз. В. А. Казакевич тарабынан бул сөз **хада** формасында («скала; скалистая вершина; утес») берилет (80,26).

Ак-Бешим — село, Чүй районунда. Топонимдин биринчи компоненти жалпыга түшүнүктүү, эч кандай талашты туудурбайт. Экинчи компоненти *үй, сарай, имарат* маанисиндеги монгол тилдериндеги бешиң («дом, строение, жилище, здание») (37, 291, 307), **бээшң** («дворец, замок») деген сөздөрдүн жергиликтүү элдердин тилине ылайык алынган формасы. Кыргызча негизинен, ак имарат (курулуш) дегенге туура келет. Селонун территориясында жүргүзүлгөн археологиялык казуулар, изилдөөлөр анын мындайча аталып калышынын негизи бар экендигин, бул будда храмы экендигин көрсөттү.

Кара-Кужур. Топонимдин биринчи компоненти түс маанисин бере тургандыгы жалпыга маалым. Бирок топонимикада «кара» деген сөз түстү билдирүүдөн тышкары Чоң (33, 128), *топурак, жер* (101, 84) жана *дөбө, сопка, кичирээк тоо* (96, 9) маанисинде да колдонула тургандыгы конкреттүү фактылар аркылуу талашсыз болуп калды. «Кара» бул топонимдин составында түс маанисинде эле колдонулгандыктан, биз анын башка маанилерине токтолуп отурбайбыз. Топонимдин экинчи компоненти «кужур» монгол тилинде *шорду, шор топуракты* билдире тургандыгы, ошондуктан бул компоненти бар топонимдер *туздуу, шордуу жерди, топуракты* көрсөтө тургандыгы көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан анык даана далилденген факт болуп калды. Ошону менен бирге казак окумуштуусу Г. К. Конкашпаев *чоң-чоң гранит таштар менен капталган бийик дөбөлөр* да **кожыр** деп атала тургандыгын алар адабияттарда жана картиналарда **куджур** түрүндө берилгендиктен, туздуу, шордуу жерди билдирүүчү худзир же худжир деген сөз менен чаташтырбоо керектигин эскертет (99, 22).

Биз бул абалды эске түшүрө кетишибиздин себеби — жергиликтүү адамдар Кара-Кужурда туздуу, шор топурактуу жерлер бар экендигин ырастоо менен бирге, ар кайсы жерлеринде чоң-чоң аска таштар, гранит таштар абдан көп жайнап жаткандыгына да көбүрөөк маани беришет. Ошондон улам бул топонимдин экинчи бөлүгү Иран тилдериндеги көбүнесе аска таш тарды билдирүүчү *hedjar* деген сөздүн негизинде келип чыгып жүрбөсүн деп да болжолдоого болот (169, 1734 Бирок бул — божомол гана.

Жыйынтыктап айтканда, Кара-Кужур монгол тилдеринин негизинде — *шор топурактуу жер* («черный солончак; место, где на поверхности земли выступает соль») катарында чечмелениши ылайык келет.

Коңур. Бул топоним өз алдынча да, башка географиялык аттардын составында да Кыргызстандын бардык жеринде дээрлик, Жумгал менен Суусамырдын, Ат-Башы менен Нарындын, Кетмен-Төбө менен Алайдын өрөөндөрүндө кездешет. Кыргыз тилиндеги, жалпы эле түрк тилдериндеги түстү билдирүүчү маанисин жокко чыгарбай туруп, биз бул сөздүн географиялык номенклатуралык маанисине кыскача токтолмокчубуз. **Коңур** — монгол тилиндеги көп маанилүү **хонхор, хонхур** (углубление, впадина; ухаб, колдобина; лог, ложбина) деген сөздүн кыргызчага ылайыкташтырылган түрү. Ушул сөз составында болгон географиялык аттар көпчүлүк жергиликтүү информаторлордун сүрөттөөлөрүнө жана кээ бирлерин өз көзүбүз менен көргөнүбүзгө караганда, чындыгында эле орографиялык жагынан уңкур-чуңкуру көп, кокту-колоттуу, анчалык чоң эмес чуңкурлары, ойдуңу бар, быткыл-сыткылдуу жерлер экендиги байкалат. Дагы бир кызык факт «коңур» кадимки жалпыга тааныш сөз катарында колдонулгандыгын да учуратабыз. Мисалы: «*Орто-Нуранын коңурунда кыштай турган. Сыды Жумагулов жана башкалардын*

көргөн камылгаларына ыраазы болбой койбойсуң». Тянь-Шань району, Жданов атындагы колхоз («Советтик Кыргызстан» газетасы, 14.10. 1966).

Бул сөз **хон** деген уңгудан чыгып, монгол тилинде *хон-хор* түрүндөгү туунду формасында гана сакталып монгол окумуштуусу Доржи Банзаров айрыкча белгилеп кеткен (10, 178–179).

Бул компонент катышып түзүлгөн географиялык аттардын катарына Кичи-Коңур-Дөбө, Коңур, Коңур-Өлөң, Коңур-Суу, Коңур-Таш, Коңур-Чоку, Сары-Коңур-Чоку, Чоң-Коңур-Дөбө, Чоң-Коңур-Төр топонимдерин кошууга болот.

Балким бул сөз бурят тилиндеги *хонхор* деген көп маанилүү сөздүн топоним түзүүчү *кең, кеңири, жайык* (привольный) деген мааниси менен байланыштуу болушу да мүмкүн (28, 583).

Келтегиб. Баш-Келтегиб, Орто-Келтегиб, Чет-Келтегиб – суулардын жана ушул сууларды бойлой кеткен өрөөн сымал жерлердин аттары. Ат-Башы өрөөнү менен Ак-Сай өрөөнүнүн ортосундагы бир ашуу да Баш-Келтегиб наамында. Ат-Башы районундагы бул топонимдер 1962-жылы басылып чыккан «Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгүндө (долбоор») Баш Келтебек, Орто-Келтебек жана Чет-Келтебек түрүндө, ал түгүл ашуунун аты Баш-Келдибек болуп өзгөртүлүп берилген. Бирок жергиликтүү эл Келтегиб деп айтышат. Ошондуктан биз жергиликтүү элдин атоосуна таянып, **Келтегиб** формасын алууну туура таптык. **Келтегиб** — монголчо *келтегей, хелтеиг, келтегер* («кривой, косою, криво, боком») жана *хүб, күв* («большой ушат, омут, ванна») (37, 299, 400) деген сөздөрдөн биригип түзүлүп, кыргызча өз тилине ылайык фонетикалык жагынан өзгөртүлүп алынган. Азыркы монголчо-орусча сөздүктө булар хелтгий («покривившийся набок, покосившийся, кривой, косою; криво, косо») жана хов («глубокое место в воде, глубина») формаларында берилген (133, 546, 586).

Бул суулар чынында да бир кыйла чоң жана абдан кыйгачтап, ийри-буйру тартып жүрүп отуруп, негизги өзөнгө (Ат-Башыга) кошулган жерлери имерилип иримденген терең, ийри-буйрусуну менен эсептегенде болжол менен жүз километрче болот. Үч өрөөн тең окшош, ал өрөөндөрдөн мал башка жакка кете албайт. (Аталган жерлердин түзүлүшү жөнүндөгү бул маалыматтарды бизге Ат-Башы орто мектебинин мугалими К. Керималиев айтып берди.)

Кочкор. Кочкор — Борбордук Тянь-Шандын негизги өрөөндөрүнүн биринин аты. Мындан тышкары ушул райондогу райондун борбордук посёлкасы да, ошол посёлкадан тартып Ысык-Көлдүн тушуна чейинки Чүй суусунун баш жагы да Кочкор наамында. Жергиликтүү элдин ырастоосуна караганда, Кочкор селосу деп 30-жылдардан кийин гана атала баштаган, буга чейин бул жер *Кара-Коо* (айтылышында Карагоо) деп аталган, анткени ошол арада мурда бир чоң коо болгон. Бул коонун нугу, анчалык таасын болбосо да, азыркы күнгө чейин Кочкор орто мектебинин жанында билинерлик болуп байкалып турат.

Бул топоним — монгол тилиндеги **хотгор** деген сөздүн фонетикалык жагынан өзгөртүлүп айтылышы жана мындай **т** тыбышынын **ч** тыбышына же **ч** тыбышынын **т** тыбышына өтүп айтылышы фонетикалык закон ченемдүүлүк болуп эсептелет. Салыштырыңыз: **тычкан — чычкан, битиг — бичик, белтир — белчир, ызгыт — ызгыч**. Бул сөз кыргызча чуңкурураак жерди, тегереги кырдуу келип, орто чени жазы тарткан ойдуң жерди билдирүү, котловина маанисинде колдонулат («дощина, впадшт; 2. вогнутый, прогнутый в середине») (133, 547). Мындай көрүнүш Кочкор өрөөнүнүн орографиялык түзүлүшүнө толук ылайык келет.

Көкө-Кулусун. Түп районунда, Ысык-Көлдүн Чыгыш 'Кагындагы азыркы «Сухой Хребет» совхозу ээлеген жер. Мурда бул жер Көкө-Кулусун деп гана аталса да, кийинки 10—15 жылдын ичинде орусча аталышы басымдуулук кылып кеткен. Ошондой болсо да

жергиликтүү калк совхоз жөнүндө эмес, жер жөнүндө сөз болгондо, ушул күндө да көбүнчө Көкө-Кулусун деп аташат. Бул монгол тилинен которгондо *көк камыш* (**хулсан** — тростник, камыш) дегенди билдирет. Чын эле бул жерде кол бою киши өтө алгыс калын камыш болгон.

Кубакы. Кубакы — Кочкор өрөөнүнүн түндүк-чыгыш тарабындагы тоонун аты. Монголчо «**хувхай (хубхай) ула** — өсүмдүктөрү жок, жылаңач тоо» (80, 28), «өсүмдүктөрү жокко эсе, кубарган» тоо (133, 559).

Кыргыз тилиндеги *кубакай, кубарган, купкуу* деген сөздөргө абдан жакын.

Коюлган ат тоонун табигый көрүнүшүнө толук ылайык келет.

Кууганды. Составында *кууган* компоненти болгон жер-суу аттары Кыргызстандын түндүгүндө көп кездешет. Мисалы, *Кууганды* (Талас өрөөнүндө жана Ысык-Көл өрөөнүндө), *Кууганды-Төр* (Нарын өрөөнүндө), *Кууган-Төр* (Ысык-Көл өрөөнүндө), *Баш-Кууганды*, *Орто-Кууганды*, *Чет-Кууганды* (Жумгал өрөөнүндө) топонимдери учурайт. Мындан тышкары Жаңы-Жол районунда *Кууган-Сай*, Жумгал районунда *Чет-Кууганды* Талас районунда *Кууганды* аттуу кыштактар бар. Жергиликтүү калк үчүн бул сөздүн мааниси түшүнүксүз. Айрымдары, мисалы, Жумгал районундагы Ленин атындагы колхоздун мүчөсү, көптү көргөн карыя Кожомбердиев Аалы «куу» деген этиш сөздүн негизинде түшүндүрүүгө аракет кылды. Анын айтуусуна караганда, Жумгал өрөөнүндө мурда калмактар турган, бирок саяктар аларды адегенде Чет-Куугандыдан, анан Орто-Куугандыдан акырында Баш-Куугандыдан кууп чыгышкан. Бул жердин аттары ошондон улам келип чыккан.

Талдап сураштыра келгенде аталган жерлердин бардыгында тең кайың өсө тургандыгы белгилүү болду. Бул болсо аталган топонимдердин монгол тилдериндеги **хуһан** — кайың (береза) деген сөзүнөн улам келип чыккандыгына күбө боло алат (195, 158, 28, 608). Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык бул кууган формасына айланып кеткен. Ал эми бул сөзгө уланган **-ды** мурда айтылып кеткендей топоним түзүүчү мүчө болуп эсептелет.

Нарын. Бул топонимдин монгол тили менен байланыштуу экендиги жана кыргызча кууш, тар, кысык, ичке («узкий, тесный, тонкий») деген маани бере тургандыгы Э. М. Мурзаев (138, 319), Г. К. Конкашпаев (98, 93), Б. М. Юнусалиев (246, 208), С. К. Кудайбергенов (105, 42) жана башкалар тарабынан да көрсөтүлгөн. Бирок кийинки айрым эмгектеринде Э. М. Мурзаев Нарындын этимологиясына **күнгөй, күнөстүү** («солнечный») маанисинде түшүндүрүү берип жүргөндүгүн айта кетүү керек (144, 48; 148, 154). **Күнгөй, күнөстүү** («солнечный») маанисиндеги түшүндүрүүлөр башка окумуштууларда да кездешет, бирок аларда бул сөз **наран** формасында учурайт (23, III, 52, 80, 21). **Нар, наран** — *күн* («солнце»), күнгөй, күнөстүү («солнечный») маанисин берүү мүмкүн, бирок адабияттарда наран формасында гана колдонулуп жүргөндүгүн айрыкча белгилеп кетмекчибиз. Ошондуктан бул сөз фонетикалык жагынан окшошураак келген монголдун экинчи бир нарийн деген сөзүнөн келип чыккан деп кароого туура келет. Кыргызстандагы **Нарын** да мына ушул экинчи сөздүн маанисине («кууш, кысык, тар») шайкеш болуп, жер шартынын мүнөздөлүшү да толук төп келет. Биздин оюбузча бул сөздүн күн, күнөстүү, күнгөй мааниси Түп районундагы *Тасма-Кара-Нар* аттуу жерге туура келет.

Нура (Нуура). Ат-Башы өрөөнүндө *Нура, Баш-Нура, Орто-Нура, Чет-Нура* деген тоонун, суунун, ашуунун, жердин аттары бар. *Нура* же *Нуура* кыргыз тили үчүн түшүнүксүз. Ал эми монгол тилинде **нура** — *терең капчыгайды, суу жеп кеткен бийик кемерди, жарлуу жерди* билдирет. Бул ушул компонент катышкан жерлердин мүнөздөмөсүнө абдан туура келет. Мисалы, Ашымбай деген 85 жаштагы карыянын айтуусуна караганда бул жерлердин аттарын калмактар коюп кеткен. Сууларынын агымы абдан катуу, киргенде жээгин уратып, жеп кетип турат. Нуранын бул мааниси В. А. Казакевич

тарабынан («нура— пропасть; обрыв; каменная осыпь») (80, 21) жана Г. К. Конкашпаев тарабынан («нура — удлинённая балка или лощина с крутыми склонами, падь; в монг. языке слово нура имеет зн. «провал») (99, 29) ачык-айкын көрсөтүлүп кеткен.

Окторкой. Кочкор, Жумгал жана Чүй өрөөндөрүнүн кошулушундагы бийик тоолуу жайлоонун аты. Ушул арадагы бийик тоо да, өрөөндөргө өтүүчү өтмөк ашуу да, ал жерден башталып Жумгал өрөөнү менен Чүй өрөөнүн карай кеткен кичирээк суулар да айрымайрым Окторкой деп аталат. Бул монголдун **огторгой**— асман («небо, небесное пространство») деген сөзүнөн алынып (37, 288) кыргызча *асман тиреген, көк тиреген, асмандаган, көк мелжиген* («небесный, поднебесный») деген маанини (бийиктик же бийик жер жөнүндө) билдирет. Бул аныктама аталган жердин табигый мүнөздөмөсүнө толук туура келет.

Оргочор. Ысык-Көлдүн түштүк-чыгыш тарабындагы Жети-Өгүз районуна караштуу тоонун, жердин жана селонун аты, ошону менен бирге Кичине-Оргочор тоосу да бар. Бул топоним монголдун ор гань (**же ор ганц**) — *жалгыз, бөлөк* («одинокий, единственный») жана **оцгор** («выступающий верхней частью вперед, торчащий») деген сөздөрүнөн түзүлүп, жергиликтүү элдин тилинде фонетикалык жагынан бир кыйла татаал өзгөрүүгө, айтылышы кыргыз тили үчүн өөн болгон тыбыштардын түшүп калышына дуушар болгон: *органь+оцгор>оргоноцор>оргоцор*. Сөз арасында кыпчып кете турган бир деталь: бул жерди Оргончор деген калмактын каны жердеген экен, ошондон улам аталып калыптыр деген маалыматты да уктук. Демек **н** түшпөй айтылган вариантын таптакыр жокко чыгарууга болбойт. Ал эми ар кандай орунда монгол тилиндеги **ц** тыбышынын кыргыз тилиндеги **ч** тыбышына туура келиши толук закон ченемдүү көрүнүш. Салыштырыңыз: **цавь** — **чап** (анат. пах), **цаг** — **чак** (время, период), **цахилдаг** — **чекилдек** (бот. ирис), **цацаг** — **чачык** (кисть; бахрома), **цогц** — **чокчо** (куча, груда), **цогцойх** — **чокчой** (торчать) (133).

Ошентип, жогоркудай фонетикалык өзгөрүүлөрдөн, жөнөкөйлөштүрүүдөн кийинки **оргоцордун** кыргызча оргочор болуп айтылып калышы таң каларлык эмес.

Бул топонимдин ушул эле базада бир аз башкачараак вариантта чечмелениши да мүмкүн: **ор+гань+ цор>оргонцор>оргоцор>оргочор**. Бул учурда да аяккы **цор** компоненти өз алдынча колдонулбастан гань, ганц менен конто айтылып, *жападан-жалгыз, өзүнчө айрым, таптакыр бөлөк* (совершенно один) деген маанилерди берет. Ал эми бул сөздөрдү бирдикте чогуу караганда *бөлөк-бөлөк, айрым-айрым, бөлүндү-бөлүндү болуп турган* дегендей мааниге ээ болот.

Чындыгында да бул жердеги дөбө сымал кичирээк тоолор үрчүктанып-үрчүктанып, өзүнчө-өзүнчө, белокбелок болуп турат, негизги улуу тоолордон да кыйла аралыкка ажырап, кеңири ачык түздүктө кескин түрдө кезге урунарлык болуп бөлүнүп турат.

Болжол менен жакындаштырып айтканда, кыргыз тилинде, *бөлөк-бөлөк тоолор, бөлүндү тоолор (дөбөлөр сопкалар)* дегенге туура келет.

Сөөк. Сөөк — көбүнчө өз алдынча, кээде компонент болуп, Түндүк Кыргызстандын көп өрөөндөрүндө (айрым жерлеринде бир нече ирет кайталанган түрдө) кездешет.

Мисалы: *Сөөк* — суунун, жердин, ашуунун аты, *Сөөк-Төр* — суунун аты (Кочкор өрөөнүндө). *Кызыл-Сөөк* — суунун аты (Жумгал өрөөнүндө), *Сөөк* — суунун, тоонун, ашуунун аты (Нарын өрөөнүндө), *Сөөк* — суунун, жердин, тоонун, ашуунун аты (Арпа өрөөнүндө).

Жергиликтүү эл эмне үчүн бул сез жер-суунун аттары болуп калгандыгын билишпейт. Көпчүлүгү: илгери бир чоң жут болуп, мал көп кырылып, сөөгү жайнап калган экен деген жоромол жоопту айтышат. Ал эми суунун эмне үчүн *Кызыл-Сөөк* болуп аталып калышын кээ бирөөлөр мал арыгынан өлүп жаткандыктан, эти желбей, ошол чийки бойдон жайнап калгандыгы менен түшүндүрүүгө аракет кылышат. Албетте, мындай

жооп,— *Сөөк* топонимин эч жүйөлүү далилдер койбой туруп кадимки Сөөккө байланыштыруу,— адамды ишендире албай тургандыгы бышык. Анын үстүнө ушул эле сөөктүн бири-биринен ондогон, жүздөгөн километр алыстыктагы жерлерде кайра-кайра кайталай бериши жана бардыгында тең суулардын аттары болуп чыгышы ого бетер ойлондурбай койбойт. Бул биздин сөзүбүз эмес го деген шектенүүгө алып келет, тарыхый көз карашта кароого түртөт.

Жогоркудай көп ирет кайталоолор бул топонимдин монголчо сувук деген сөздүн жергиликтүү эл тарабынан өз тилине ылайыкташтырып алган формасы экендигин ырастайт. Кыргызча бул сөз кадимки, көпчүлүккө белгилүү болгон сай деген терминге туура келет: сувук— «сухое русло водного потока; канава; ров» (80, 22).

Тологой. *Тологой* — компонент катарында топонимдердин составында кездешет. Алар: *Сары-Тологой* (Ысык-Көл өрөөнүндөгү жердин, селонун аты) жана метатезалык кубулушка учураган *Кара-Тоголой* (Ат-Башы өрөөнүндөгү чокунун жана тоонун аты). Жергиликтүү эл **Кара-Тоголойдун** туура айтылышы **Кара-Дологой** деп эсептешет.

Тологой — айрым бөлүнүп турган чокуну, көбүнчө учтанып турган дөбөнү («сопка») билдириши В. А. Казакевич («**толгой** — одинокая небольшая горка или отдельная вершина в хребте; бугор; Осн. зн. «голова») жана Г. К. Конкашпаев тарабынан ачык-айкын көрсөтүлгөн. Аталган топонимдерде да так ушул маани байкалат. Бир гана айырмасы — **Сары-Тологой** топониминдеги сары компонентин түстү билдирген сөз катарында кароого болбойт. Бул жерди көрүп, таанышып чыккандан кийин, ал компоненти дагы *кыркалекей*, *кырка* деген маанидеги монголдун *сэр* («холм; гряда. Осн. зн. позвоночный хребет; позвонок» (80, 22) деген сөзүнүн фонетикалык жактан бузулуп айтылган формасы деп эсептеп, бул жерди *кырка дөбө* катарында мүнөздөө чындыкка толук туура келет. Салыштырыңыз: *Сэр-Тологой* > *Сары-Тологой*. Селодон туруп караганда дөбөлөрдүн экөө гана бир аз бөлүнүп көзгө учурайт. Бирок ал кырдын жонуна чыгып, же чыгыш тарабынан караганда, томолок, молодой жумуру болгон 3—4 чоку катарлашып, даана, көзгө түшөрлүк болуп байкалып турат. Биздин оюбузча, **Сары-Тологой** ушул түндүк-чыгыш жагынан карагандагы көрүнүшү боюнча коюлган ат болуу керек. Анткени Каркыра тараптан (чыгыш жагынан) Ысык-Көл өрөөнүнө (Түп. суусу жагынан) өтүүчү киши бул жерди баспай өтпөйт. Ошондуктан алыстан караганда эле бул кырка дөбөлөр (чокулар) жол багытын көрсөткөн милдет аткарып, ошондон улам белги катарындагы жердин атына айланып калган болуу керек.

Түргөн. *Түргөн*, *Түргөн-Ак-Суу* — Ак-Суу районундагы суулардын жана жерлердин аттары. Бул топонимдер ушул жердеги шар аккан суулардын аталышынан улам келип чыккан. Түргөн — монголчо *шар*, *ылдам* («быстрая, стремительная») деген маанини берет. Мындай топонимдер Монголияда көп экендиги жана анын мүнөздөлүшү Э. М. Мурзаев тарабынан бир нече ирет белгиленип кеткен. Ошондуктан буга кеңири токтолуп отуруунун зарылдыгы жок.

Чындыгында да булар агыны катуу суулар. *Түргөн* — сын атооч сөздүн субстантивдешүүсүнөн улам пайда болгон топоним.

Улан. Составында *улан* компоненти катышкан топонимдер монгол тилинин негизинде түзүлгөндүгү, ал кыргыз тилинде кызыл маанисин бере тургандыгы топонимикалык көп эмгектерде белгилүү. Ошондуктан Улан (Ысык-Көл, Нарын, Ат-Башы өрөөндөрүндөгү тоолордун, жерлердин, ашуулардын, суулардын аттары), Улан (Шахимардан дарыясынын бассейниндеги суунун аты), **Улан-Булак** (Ысык-Көл өрөөнүндөгү булактын аты) топонимдери ушул жерлердин топурагынын түстөрүнөн улам аталып калган деп эсептөө чындыкка ылайык келет. Бул жерде, бир катар жергиликтүү адамдар топонимди *Улаан* деп, а тыбышын созуп айткан учурлары кездешет.

Улакол. *Улакол* — Ысык-Көл жана Кочкор өрөөндөрүнүн ортосундагы суунун, тоонун жана жердин аты.

Улакол топоними Э. М. Мурзаев тарабынан «тоо суусу» («горная река», «гора-река») деп түшүндүрүлгөндүгүн көрөбүз (224, 12). Монголчо **ула, ола** — тоо дегенди билдире тургандыгын эске алып, биз мындайча чечмелөөнү жүйөлүү жана негиздүү деп эсептейбиз.

Чаак. *Чаак, Чаак-Таш* топонимдери (тоонун, чокунун аттары) Ат-Башы өрөөнүнөн жана Чаак-Таш ашуусу Тогуз-Торо өрөөнүнөн кездешет. Чаак да жогоруда айтылып кеткен жаак топониминин фонетикалык бир варианты деп эсептейбиз. **Чаак** топонимдери да Ат-Башы өрөөнү менен Тогуз-Торо өрөөнүнүн аралык чегинде, орто жеринде.

Шибе (варианттары: **Шиве, Шыба, Шаба**). Бул термин катышып түзүлгөн географиялык объектилер дээрлик ашууларга, ашуу аркылуу өткөн Кыргызстандын түштүгүнө чейинки жол бойлоруна туура келет. Мисалы, Шибе (жердин аты) жана **Шибе-Дабан** (ашуу, экөө тең Алай өрөөнүндө), **Шыба-Бел** (ашуу, Кетмен-Төбө өрөөнүндө). **Шаба-Тоо** (Ак-Сай өрөөнүндөгү тоонун, суунун аты жана Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү ашуунун аты), **Шаба-Төр** (Талас өрөөнүндөгү ашуунун аты).

Кызыгуу иретинде, аталган топонимдер боюнча из кууп көрсөк кандайдыр түндүк-чыгыштан түштүк-батышты карай өткөөлдөр боюнча багыт алган жолдун элесин берет жана тоо аралап кеткен монгол урууларынын жолун көрсөткөнсүйт.

Бул сөз монгол тилинде бир нече мааниге ээ. Учтуу нерсени, шишти билдирүү алгачкы, негизги мааниси деп эсептблинсе да, ошонун негизинде маанилери көбөйүп, тармактанып, мына ошондой казык түрүндө тосмолонгон тосмону, андан барып коргонду, чепти («изгородь, укрепление, окоп, крепостица») билдирип, мааниси кеңигендиги байкалат (37, 297). Географиялык объектилерге келгенде, көбүнчө, чокулары шибегедей учтанган арсак-терсек тоолорду көрсөтүүгө колдонулуп кала тургандыгы В. А. Казакевич тарабынан белгиленген. («**Шивэ, шибэ** — горы с острыми зубчатыми вершинами. Осн. зн. «изгородь; частокол»). Ушул жагынан алганда бул сөз кыргыздын *шибеге* деген сөзү менен уңгулаш, уңгулары бир деп айтууга толук негиздер бар.

Кыргызстандагы жер-суу аттарына параллел койгондо бул термин көбүнчө арсак-терсек тоолорго туура келет, бирок чеп, крепость маанисин да жокко чыгарууга болбойт (мисалы, Алай районундагы *Шибе* кыштагынын аталышы).

Шили. *Шили-Бел* (кээде *Чили-Бел, же Чил-Бел* деп да айтылат) ашуусу Соң-Көл өрөөнүндө, *Шили-Суу* деген жердин жана суунун аттары Суусамыр, Жумгал өрөөндөрүндө кездешет. Монгол тилинде шил (шиль)— тоо кыркасы; бөксө тоо (133, 765), жалпы эле ар кандай бийик дөң, дөбө, жапыз тоо, адырмак (80,23).

Аталган жер аттары да ушул мүнөздөмөгө туура келет, ал эми суулар болсо, ушундай жерлерден чыккан жана ушундай жерлерди аралап өткөн суулар.

ЫСЫК-КӨЛ

Ысык-Көл — кыргыз элинин сыймыгы. Кыргыз элинин тарыхын да Ысык-Көлдөн айрып кароо кыйын. Элдин бардык башынан өткөргөндөрү, кайгы менен кубанычы, өз жергесинин көркүнө, жаратылышына болгон терең сүйүүсү ушул наам менен чиеленишип, ажыралгыс байланышкан. Ысык-Көлгө арнап ыр чыгарбаган, анын толкуну менен кошо толкуй, колунан келишинче элесин берүүгө аракет кылбаган кыргыз акын-жазуучулары жок чыгар. Ысык-Көлдү алгач көргөн ким гана болбосун, анын сүлүүлүгүна суктанбай коё алган жок. Нечен-нечен өлкөлөрдү кыдырып, укмуштуудай сонун деген жерлерди өз көзү менен көргөн орустун улуу окумуштуусу атактуу географ П. П. Семенов

Тянь-Шаньский да көлдүн кооздугуна катуу таасирленип, бүт дүйнөгө белгилүү болгон Женева көлү менен салыштырып, ажайып көркү андан ашса ашарын, бирок кем калышпай тургандыгын көрсөттү. Анын кооздугу нечен кылымдар мурун жашаган авторлор тарабынан да, мисалы, XVII кылымда жашаган Абулгазы тарабынан да өзү жазган санжырасында айрыкча белгиленип кеткен.

Бирок ушунчалык кызыгууну туудурган көлдүн аты эмнени билдире тургандыгын, кандай мааниге ээ экендигин түшүндүрүүгө келгенде ар кандай чаржайыттыктар келип чыгат. Мына ушул себептен улам биз Ысык-Көл деген наам кандай маани бере тургандыгы жана анын этимологиясы жөнүндө кеңирирээк сөз кылмакчыбыз.

Тарыхый маалыматтарга караганда Ысык-Көл жөнүндөгү эң алгачкы кабарлар жазуу жүзүндө биздин эрага чейинки II кылымдагы кытай жазуучуларында Жехай жана Яньхай түрүндө кездешет (191, II, 80—81). Булардын биринчиси орус адабияттарында «Теплое море», «Теплое озеро», «Горячее море», «Горячее озеро» болуп ар түрдүү котормодо берилип жүргөндүгүн учуратабыз. Бирок «Теплое море» түрүндөгү котормосу басымдуулук кылат. Экинчиси орус тилинде «Соленое море» болуп которулуп жүрөт, ошону менен бирге көбүнчө «Туз-Кол» деген формасы да кошо келтирилет. Атактуу орус синологу Н. Я. Бичурин Суййе-шуй жана Йе-хэ деген географиялык аттар да ушул көлдү билдиргендигин айтат (23, III, 51). Ал эми белгилүү буддист монах 630-жылда Кыргызстанда болгон саякатчы Сюань Цан мындай деп жазган: «400 ли чамасында тоолорду аралап өткөндөн кийин мен Та-цинчжи аттуу көлгө, же чоң түнүк көлгө (большое прозрачное озеро) жеттим; кээ бир авторлор аны Же-хай (жылуу деңиз — теплое море) же Хан-хай (туздуу деңиз — соленое море) деп аташат. Анын айланасы миң лиге жакын. Чыгыштан батышты карай абдан узун, түштүктөн түндүктү карай кууш. Ал бардык жагынан тоолор менен курчалган, көп сандаган суулар келип куят. Суусунун өңү кара көк тартып турат, даамы туздуу да, ачуу да» (16, 77). Бул өңдүү маалыматтар Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө да бир кыйла так берилген (123, III, 149).

Ысык-Көлдүн Тэмурту-Нор деген аты монгол дооруна таандык экендиги эч кандай талашты туудурбайт. Академик В. В. Бартольд бул атка байланыштуу «XVII—XVIII кылымдарда Ысык-Көл бою буддист калмактардын бийлиги астында болгондугун» жана ошол эле мезгилде түрк уруулары Ысык-Көлдү «Туз-Көл» деп да аташкандыктарын белгилей кетет (11, III, 439).

Жогоруда аталгандардан тышкары, кийинки жылдарда Ысык-Көлдүн «Жыт-Көл» деген аты да бар экендиги айтылып жүрөт. Бирок жергиликтүү калк колдун мындай аталышын билбейт.

Талдоого алынып жаткан топонимдин эң алгачкы ирет жазуу жүзүндө Иси-Куль формасында кезигиши жөнүндө С. Ө. Өмүрзаковдун айткандары өзгөчө көңүл бурарлык. Ал Н. А. Аристовдун кол жазма түрүндөгү архивдик материалдарынан төмөнкүдөй бир кызык маалыматты кездештирген. Н. А. Аристов VII кылымдагы Тан маршрутун карап отуруп, Яньхай деп аталган көлдү кытайлардын өздөрү Иси-Куль деп да аташкандыктарын белгилеп көрсөткөн «Эгерде бул түшүндүрүүгө ишенсек,— дейт С. Ө. Өмүрзаков,— VII кылымда эле бул кол азыркы күндөгүдөй Ысык-Көл деп аталган» (235, 32—33).

Академик Бартольд колдун кытайча Жехай аты түркчө Ысык-Көл деп аталышына толук туура келе тургандыгын айтып келип, бул кийинки аталышы биринчи жолу X кылымдагы (982—83-жылдар) белгисиз автордун «Худуд ал-Алам» аттуу кол жазмасында жолуга тургандыгын көрсөтөт. Ошону менен бирге араб, парсы жана орто азиялык кол жазмаларда Ысык-Көлдүн 7 түрдүү жазылыш формасын келтирген (11, III, 437).

Мындан тышкары, XI кылымда жашаган улуу өзбек окумуштуусу Бирунинин тексттеринде Инси-Кул түрүндө учурашы жана казак окумуштуусу Чокан Валиханов өз

эмгектеринде Ишти-Куль түрүндө да кездеше тургандыгын белгилеп кетиши (30, I, 443) көңүл бурууга татыктуу.

Кыскача болсо да, Ысык-Көл гидроними жөнүндөгү жыйынтыкталган алгачкы топонимикалык кабарды бизге Н. И. Березин берет: «Иссык-Куль — теплое озеро называется у киргизов это горное озеро, ... «не замерзает даже в самый сильный холод», что однако верно лишь отчасти, потому что только часть озера остается свободной от льда, вероятно благодаря теплым ключам, бьющим из дна его. Отсюда и название озеро Теплое» (17, 119).

Бул гидронимдеги «ысык» деген сөздү «жылуу» маанисине айландырып которуу жана суусу «жылуу болгондуктан көл тоңбойт» деп түшүндүрүү кийинчерээк традицияга айланып кеткен сыяктуу. Орус тилиндеги көп адабияттарда негизинен ушундайча түшүндүрүү басымдуулук кылат. Ошону менен бирге бул түшүндүрүүнүн канчалык жүйөлүү экендиги олуттуу текшерүүгө учурабастан, көп убакытка чейин улам бир автордон экинчисине өтүп уланып отургандыгын айрыкча белгилей кетүүгө тийишпиз. Айрым изилдөөчүлөр *ысык* («горячее») сөзү менен *жылуу* («теплое») сөзү бири-бири менен толук маанилеш болбой тургандыгына, ысык сөзүн «теплое» деп которуу туура эместигине көңүл бура башташты. Атактуу географ, академик Л. С. Берг 1904-жылы жарыяланган «Озеро Иссык-Куль» аттуу эмгегинде бул сөздүн ар кайсы адабияттарда жазылышын, айырмачылыктарын териштирип келип: «Название Иссык-Куль обозначает именно горячее озеро, а не теплое как обыкновенно принимают; теплый по-киргизски джилы» деп туура баамдаган (16, 85). Бул пикирди Орто Азия топонимикасын кылдат изилдөөчүлөрдүн бири Э. М. Мурзаев да баса көрсөтөт (138, 322).

Аталган гидронимди ушул ысык деген маанисинде түшүндүрүүгө багытталган айрым легендалар жана тенденциялуу пикирлер да бар. Ал легендаларда негизинен ысык мааниси баса белгиленүү менен бирге, көбүнесе, Ысык-Көлдүн чыгышы жөнүндө сөз болот. Алар канчалык чындыкка жакын келет, ишенүүгө болобу же жокпу, — мына ушул жагын ажыратып талдап көрүү үчүн биз ошол легендалардын негизгилерине, кыскача жана үстүртөн болсо да, токтоло кетүүнү ылайык деп табабыз.

1-легенда. «Илгери-илгери, мындан нечен жүз жыл мурда, ушул бууракандап толкундап турган Ысык-Көлдүн орду гүлдөгөн тегиз мейкиндик болуптур. Буралган калың чөптүү жайыттарында короо-короо койлор, үйүр-үйүр жылкылар жайылып жүрчү экен. Шаардан шаарга тыным албай чубалжып кербендер каттап туруптур.

Бул бай өлкө жөнүндөгү жана анын кыраакы ханы жөнүндөгү кабар узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына бүт таралат. Бирок хандын жүзүн көргөн эч ким болбоптур. Эмне үчүн кишиге көрүнбөйт деп эл арасында өйдө-ылдый ар кандай каңшаар, имиш-имиш сөз тарайт.

Хандын жүзүн көргөндөр анын чачын алууга барган чачтарачтар гана болушат, бирок алар хандын сарайында болуп, хандын чачын алышкандан кийин эле, жер жуткансып ың-жыңсыз жок болуп турушат. Чачын алгандан кийин аларды хандын буйругу боюнча өлтүрүп коюшат экен деген жаман кабарлар да болот.

Акыры анын хандыгында жалгыз гана чачтарач калат. Ал атасы өлүп калгандан кийин, анын кесибин улантып калган жаш улан эле. Кичирээк боз төбөл үйүндө карган энеси экөө турчу Хандын сарайына жүргүн деп качан келишип калар экен деп, энеси сары убайымда болду.

Мына эми ал күн да келип жетти.

— Эй, кемпир! — деди дүбүрттөтө катуу келишкен атчандардын ичинен бирөө өкүм сүйлөп. — Бол, балаңды тезирээк ойгот! Курал шайманын алып хандын сарайына келе койсун. Хан өзү буйрук кылды, кечикпесин.

Жаш чачтарач чабаганчылардын бул сөзүн угуп, төшөгүнөн ыргып турду:

— Жан-дилим менен даярмын, таксырлар. Азыр артыңардан барамын. Жаш жигит апасы менен коштошту да, атына минген бойдон чан, ызгытып жүрүп кетти.

Байкуш кемпир көзүнөн жашы мөлтүлдөп, босогонун алдында көпкө чейин телмире карап кала берди. Жүрөгү кайгы-черге толуп, уулун кайра көрөмүн го деген үмүт болгон жок.

Бул арада кызматкерлер жаш чачтарачты хан жатчу бөлмөгө чейин узатып келишти да, жаңы буйрукту күтүп өздөрү сыртка калып калышты, анткени ким босогону аттаса өлүмгө башы байланмак, жарлык ошондой болчу.

Кудуреттүү хан гүлдүү жибек төшөктүн үстүндө оонап жаткан экен. Жаш жигит аны көрөрү менен чочуган бойдон кыйкырып жибере жаздады: «Ушул себептүү элге көрүнбөй жүргөн турбайбы! — деген ой бир заматта кылт эте түштү. — О жараткан Алла! Кулактары эшектин кулагындай турбайбы! Эми менин да башым алынат экен го!»

Ошол учурда хандын коңур үнү угулуп калды:

— Кана, чачтарач, бери жакын кел, коркпо. Бактың бар экен. Сен мага керексиң, аман каласың. Бирок, эсиңде болсун, — хандын көздөрүнөн каардын учкундары чагылыша түшкөндөй болду, — кокус бул жерде көргөндөрүң жөнүндө тигиндей-мындай деп оозуңдан бир ооз сөз чыкчу болсо, кыйноо тартып жатып өлөсүң, бүткүл калк да жабыр тартып, көрбөгөн көргүлүктү көрөт. Кана менин буйругумду орундатамын деп ант кылгын да, ишиңе кириш.

Коркконунан калтырак баскан жаш жигит чек түшүп отура калып таазим кылды да, жашырын сырды эч кимге айтпаймын деп ант берди. Анан өз милдетин аткарып, анысы үчүн хандан белек алып, сүйүнгөн жигит дал болгон немедей сарайдан чыкты.

Күн артынан күндөр өттү. Ал арада нечен ирет хандын сарайында болуп, нечен ирет олжолуу кайтып, оокат-тиричилиги бир топ оңолду.

Бирок баштагы шайыр, жайдары жигит сүмсайып суз, дайым кабагы бүркөө. Киши менен да сүйлөшпөйт, өңүнөн да азып кетти.

Эмне кыларын билбей энесинин эси эки болду. Нечен ирет жалынып-жалбарып, уулунун сырын тартууга аракет кылганы менен, эч жооп ала албады, колун шилтеп коюп гана басып кетет.

Күндөрдүн биринде, хан сарайынан кайткан соң жигит энесине кайрылды:

— О айланайын энекем! Мен мындан ары минтип азапка түшүп жүрө албайм. Кеңешиңди айт, — деди көзүнөн жаш салаалап. — Хан сарайынан көргөн шумдугум жаныма жай бербеди. Эми мындан ары чыдай албайм. Бук болуп өлө турган болдум. Бирөөгө айтпасам болбойт. Бирок айтайын десем кыйноо тартып өлгөн турам, ал гана эмес, элим катуу жабыркаган турат. Эмне кылам? Кеңешиңди айтып жардам бер, апа!

Энеси көпкө ойлонду да, анан мындай деди.

— Сенин башыңа түшкөн кайгы менин башыма түшсө эмне. Сарайда көргөндөрүңдү адам баласынын кулагына угузбаска ант кылган экенсиң. Бирок мындан ары да унчукпай жүрө берсең саргайып солуп бүтө тургансың уулум, ага мен да чыдай албайм. Башың али жаш, көрөр күнүң алдыда.

Сен эми мындай кылгын, уулум. Кичинекей кезиңде атаң менен көп барчу төмөн жактагы ээн жерди билесиң го. Ошол жерде бир эски таш кудук бар. Хан сарайынан көргөндөрүңдү ошол кудукка айтып, ичтеги бугуңду чыгарып ал. Антпесең болгудай эмес, ошондо гана жаның жай алып, жеңилдей түшөсүң, уулум. Бол, тез жөнө.

Энесинин айтуусу боюнча бала жолго чыгат. Жол алыс. Күнү бою жүрүп отуруп, күүгүм кире күн бата баягы жерге келет. Кудуктун айланасы ээн, түнөргөн сүрдүү аскалардан башка эч нерсе көрүнбөйт. Жадаганда жалбырактардын шуудураганы да,

чымчыктардын сайраганы да, аккан булактын шылдыры да угулбайт. Жаратылыш ың-жыңсыз тынчтыкка бөлөнгөн.

Жаш жигит эки жагын элеңдей карай, баягы кудукка келди да, эңкейген бойдон катуу-катуу кыйкырды:

— О шумдук! Аллаяр таксыр ханыбыз эшек кулак неме экен! Уктуңбу, кудугум, менин айтканымды. Биздин ханыбыздын кулагы эшектин кулагындай экен!

Анын кубарган жүзүн нур чалып, жүгү жеңилдегенсип, күлүмсүрөй түштү.

Чачтарачтын айткандары жаңырыктагандан жаңырыктап, кудуктун түпкүрүнө карай тереңдегендей болду. Бирок баланын үнү басылар менен эле кудуктун түбү кулдурттап, кайнап ташыгандай шуулдады. Күчөгөндөн күчөп отуруп бир аздан соң кудуктан атырылып оргуштаган суу чыга баштады.

Коркуп кеткен бала качып жөнөдү, бирок селдей атырылган суу качкандын артынан калбай согончоктоп жайпап баратты. Акыры бала да бууракандаган суунун катуу шарына кабылып, күм-жам болду. Эгиндүү талаа, көгөргөн жайыт, толгон айыл менен шаарлар суу астында калды.

Суу канчалык ташкындаганын ким билсин, бирок эч ким, эч бир кыбыраган тирүү жан ал ташкындан аман калбаптыр дешет. Ошол суу каптап, кок ирим кол пайда болгон жер ушул Ысык-Көл экен».

Мына, Ысык-Көлдүн пайда болушу жөнүндөгү эл оозунда айтылып, кеңири таралган негизги легенданын бири ушул. Биз бул легенданы С. В. Узиндин баяндоосу боюнча келтирдик (232). Негизги дегенибиздин себеби мунун анча-мынча кошумчаланган же өзгөртүлгөн ар кандай айырмалуу варианттары болуу менен бирге эл арасында кеңири таралган. «Ысык-Көл жөнүндө сөз» аттуу легендада жазуучу К. Жантөшев муну бир кыйла өркүндөтүп, күчөтүп жана конкреттештирип берген. Натыйжада, жомокто автордун кошумчалары, өз оюнан чыгаргандары бир топ экендиги байкалып турат. Мисалы, бул жомокто: хандын аты — Ошпур, баланын аты — Адыргы, анын атасы Агыбай, энеси — Маасымкан. Маасымкан эмчек сүтүнө тогуз боорсок жасап берет. «Ошпурдун эки кулагы кишинин кулагына такыр окшобойт. Анын кулагы бир эсе эшектин кулагына окшосо, бир эсе чочконун кулагына окшойт. Ал эми кулагынын учуна бүчү тагып, төбөсүнө байлап койгон экен». Адыргы акыркы боорсокту өзү жеп жибергендиктен ичи кооп, хандын капкактуу кудугуна жетип, суу ичет. Хандын кулагы жөнүндө айтып жибергендиктен кудук ташып, бүтүн шаарды суу каптайт. «Агыбай желмаянын минип, Адыргыны учкаштырып, Маасымкан шүдүңгүтүн минип, күңгөй тоосуна чыга качышат. Мурдагы сары талаанын ордуна Ысык-Көл пайда болуп, качып кутулган Агыбай менен Маасымкандын тукумунан кыргыз эли жаралат».

Б. Зюковдун (69, 92—93) укканына караганда, хандын аты — Жаныбек, ал да эшек кулак. Бирок бул жолу чачтарач бала ханга эки калама нан ала келип, анын бирин ханга тартуулап, «Эгер муну жесеңиз, бир акыйкат чындыкты билесиз» дейт. Баланын өтүнүчү боюнча хан каламаны жеп коёт. Экинчисин бала өзү жейт. Натыйжада Жаныбек баланы өлтүрө албай калат, себеби эки нан тең баланын энесинин сүтүнө жуурулган камырдан жасалган болот, демек, экөө эмчектеш ага-ини. Агасы инисин өлтүрүү салты жок. Ошентип, бала өлүмдөн калат. Бирок көргөнүн айтпоого бала каргыш кылат.

Калганы жогоркуларга окшоп кетет. Бир айырмасы: бала кудукка келип: «Биздин ханыбыз эшек кулак экен!» деп айткан мезгилде кудуктун суусунан өз көлөкөсүн, өз элесин көргөн болот.

Бул легенданын үчүнчү вариантында чачтарач жөн гана бала эмес акылдуу бир жаш молдо катарында, төртүнчү вариантында каардуу хандын каарына чыдабай качып чыгып, хандын жазасын бер деп жалынып кудайдан тилеген хандын вазири катарында

көрсөтүлөт. А түгүл «шаардын жана хандын сырын эч жан билбей калсын үчүн **көлдүн түп жагы улам барган сайын жан чыдагыс ысык боло бериптир**» деп да айтылат.

Демек, мындан Ысык-Көл деп аталып калышын түшүндүрүүгө багытталган жасалма аракет болгондугу байкалып турат.

2-легенда. Азыркы кол турган жерде шаар болуп, ханы адилетсиз каардуу экен. Бир мусапыр чал хандан өч алмакчы болуп, кудуктун түбүндөгү селдин оозун ачып жиберет. Суу хандын шаарын каптап, кедейлер тоого чыга качууга үлгүрүшөт. Бул легенданын *экинчи вариантында* шаардагылар динге ишенбеген калк болот. Ичинен бир аял чыгып, шаарда бузукулук жайылып кетет. Кудай динден безген күнөөкөрлөрдү жазалап, шаарды жер астына чөктүрүп жиберет да, анын ордуна кол пайда болот.

Үчүнчү вариантында: мурда эле кол болуп, аны жээктей нечен сонун шаарлар, кыштактар орношуптур. Бирок күндөрдүн биринде алла таала андагы элдердин бузукулукка берилип, динден чыгып кеткендиги үчүн катуу жазалайт. Күн чыгыш жак жээгиндеги бир топ шаарлар менен кыштактарды көл түбүнө чөгөрүп жиберет. Ушул эле легенданын *төртүнчү вариантында:* шаардын чектен чыгып бузулган калкы бир мусулман календер олуя чалды келекелеп, урмат көрсөтпөй, сыйлабай коюшат. Ошондуктан бул шаар кудайдын каргышына калып, жер титирегенде жер түбүнө түшүп кетет да, анын ордуна кол пайда болот. Жазуучу К. Маликов тарабынан келтирилген легенда да ушуга абдан жакын. (К. Маликов. Ысык-Көл сүрөттөрү. Чыгармалар. 1 том, Фрунзе, 1960, 13—14-беттер.)

3-легенда. Керилген кең өрөөндүн орто ченинде бир шаар болуптур. Шаардын калкы андагы жалгыз кудуктан суу алгандан кийин кудуктун оозун кулпулап же таш бастырып бекитип коюшчу экен. Бир жолу бир кыз ачкыч сактап жүрчү олуядан ачкычты алат да баягы кудуктан суу алат. Ошол мезгилде кызды жакшы көрүп жүргөн жигити келип калат. Экөө сыр чечишип, узун сабак сөзгө кирип кетишип, кудук ачык бойдон кала берет. Кудуктан суу ашып-ташып чыгып отуруп, шаары менен кошо бүт өрөөндү каптайт.

Бул легенданын *экинчи вариантында* кыз ачкычты жоготуп жиберет, *үчүнчү вариантында* күйөө жигит кызды сууга келген жеринен кудуктун жанынан эле ала качып кетет да, кудук жабылбай калат.

Келтирилген үч легенданын үчөө тең эле эл оозунда бир аз айырмачылыктар менен кайталанып отурат. Ошондуктан биз жогоркулар менен чектелүүнү ылайык табабыз.

Булар жөн гана уламыш кептер экендиги, чындыкка туура келбей тургандыгы жогоруда келтирилген легендалардан жана анын түрдүү варианттарынан улам ар бир адамга айкын болуп турат. Акын Кубанычбек Маликов «Текшерсек бул да жомок, жүргөн шамал» деп бул аңыз сөздөргө ишенүүгө болбой тургандыгын белгилеп кетет. Ал эми бир катар уламыштарды жыйган белгилүү жазуучу Алыкул Осмонов: булар «кандайдыр ишеничсиз болсо да өзүнүн элдик болжолуна адамды кызыктырат. Албетте, ар нерсеге сын көз менен караш керек, бул легендаларды чогултуудагы максат аны толугу менен көңүлгө кабыл алынат дегенге жатпайт. Аны тандап, иргеп, илимий иштерге пайдалануу керек» деп өз оюн ачык айтуу менен бирге, бул легендаларды илимий кызматчылар, адабиятчылар пайдаланышар деген үмүтүн билдирет.

Ысык-Көлдүн пайда болушу жөнүндөгү себептерди териштирүү биздин милдетибизге кирбейт. Биздин максатыбыз эмне үчүн Ысык-Көл болуп аталып калыш себебин жана анын кандай маани бере тургандыгын айкындоо болгондуктан, ошол маселеге өтөлүк.

Биринчи легендада эмне үчүн Ысык-Көл деп аталып калышын түшүндүрүүгө карата аракет бар. Бизге керектүүсү да мына ушул жагы. Ошондуктан ошол ысык деген сөздүн айланасындагы пикирлерди улантмакчыбыз.

Сөз кезегин кайрадан Узинге берели.

— Айтыңызчы,— дедим мен,— Ысык-Көлдүн өзүнүн келип чыгышы менен анын атынын келип чыгышынын ортосунда кандайдыр бир байланыш жокпу? Эгер жаңылышпасам, орусчага которгондо Горячее¹ же Теплое дегендей маани берсе керек эле?

— Абдан туура,— деди ал киши. Бирок менин билишимче, көлдүн пайда болушу менен анын атынын ортосунда эч кандай байланыш жок. Деги эмнеси болсо да, мен мындай байланышты эч жерден уга албадым, жазуу жүзүндө да эч шыйкоо кезиктире албадым...

— Анда минтип аталып калышынын себеби эмнеде?

Ал бир азга ойлоно калды.

— Минтип аталып калышы жөнүндө эки түрдүү болжол бар. Кээ бир адамдардын пикири боюнча, бул көлдүн эзелтен бери «ысык» (Теплое) деп аталып калыш себеби — кышкысын абдан катуу суук болгондугуна карабастан, тоңбойт.

— А экинчиси кайсы?— деп жибердим мен.

— Ысык-Көлдө курорттор бар деп уктунуз беле? — деп ал менден кайра сурады.

— Кантип укпай коёюн, уккамын.

— Ал курорттордун келип чыгышына эмне себеп болуп, эмнеликтен өнүгүп-өөрчүп кеткендиги жөнүндө билесизби?

— Дарылык касиетке ээ булактары бар деп уктум эле,— дедим өзүмө-өзүм анчалык ишене бербей.

— Мына кеп ошондо,— деп мени менен маектешип отурган киши сүйүнүп кетти. — Кептин түйүнү мына ошондо жатат. Ал булактар жөнөкөй булактар эмес, ысык булактар, ысык,— деп сөөмөйүн соройто маанилүү белгиледи.

— Кээ бир адамдар көлдүн сиз кызыгып жаткан «горячее» деген наамы да ушул кол боюнан чыгып жаткан ысык булактардан аталып калган дешет...

Ысык-Көл көлүнүн сырын ачкан бул эсте калчу маектешүү мына ушундайча аякталды» (232, 20).

Ушинтип, Ысык-Көл деп аталып калыш себебине С. В. Узин эки түрдүү болжол келтирет. Биринчиси, кышкысын катуу суук болгондугуна карабастан, кол тоңбойт. Ошондуктан кол «Теплое» деп аталат. Экинчиси, кол боюнда жөнөкөй булактар эмес, ысык булактар бар. Көлдүн «Горячее» деген наамы да ушулардан улам пайда болгон: — жээк бойлой ысык булактар чыккан себептүү бул эбегейсиз зор кол да ошолордун маанисин алып, Ысык-Көл деп аталып калган. Экинчи сөз менен айтканда, кол ысык эмес, айланасында ысык булактары бар кол. Бирок көлдүн аталышын жээгиндеги ысык булактарга таяп түшүндүрүү анчалык ишенимди туудурбайт, анткени ал булактар бүт дээрлик (Ак-Суу, Алтын-Арашан, Жети-Өгүз ж. б.) колдон ондогон километр алыстыкта турат. Көлдүн түбүнөн ысык суулар чыгып, суунун температурасын бир кыйла жогорулатып, тоңууга мүмкүнчүлүк бербейт деген кээ бир пикирлерге таянуунун эч негизи жок. Бул пикирди академик Д. С. Берг кескин түрдө четке каккан: «Көлдүн Ысык-Көл (тепное озеро) деген наамына жана абдан катуу суук болгондугуна карабастан, кол эч качан тоңбойт деген кытай маалыматтарына таянып, Гумбольдт Ысык-Көлдүн температурасын анын түбүнөн чыгып жатка ысык булактар көтөрүп жаткан болуу керек деп 00 жолдойт да, ушунун өзүн Ысык-Көлдөгү вулканизмдин далили катарында көрөт. Бирок көл түбүндө ысык булактар бар экендиги эч нерсе менен далилденген жок, көлдүн үстүнкү катмарындагы суу, биз жогоруда көрсөткөндөй, температурасы жагынан өзгөчө

¹ Бул жерде гидронимдин этимологиясын табууда «горячее», тепное сөздөрүнүн чечүүчү мааниси болгондуктан, зарылдыгына жараша которбостон, ошол формасында берүүгө аргасыз болдук.

айырмаланбайт, ал эми Ысык-Көлдүн тоңбостугун болсо, анын көлөмүнүн чоңдугу, тереңдиги жана кышынын бир кыйла өлчөмдө сыныктыгы менен түшүндүрүү керек» (16,102—103).

Ошону менен бирге Л. С. Берг, Ысык-Көлдүн түбүндөгү ысык булактар жөнүндөгү Гумбольдтун жогоркудай божомолун бир катар авторлор фактыга айландырып жиберешти, деп өкүнгөндөй пикирин билдирген.

Ушул пикирлер Э. М. Мурзаев тарабынан да кубатталып, көлдүн тоңбогондугуна катуу шамалдар жүрүп, толкундар болуп турушу да себепчи экендиги кошумчаланат (141, 151).

Экинчи бир авторлор көлдүн тоңбогондугу анын тереңдигине жана тоолор менен курчалып тургандыгына байланыштуу десе (112, 59), үчүнчүлөр кол суусунун алмашып-аралашып турушунан жана туздуулугунан деп табат (48,4—5).

Ушинтип, жогоруда көрсөтүлгөндөй, гидронимдеги ысык сөзү анын маанисине толук шайкеш келе бербейт, колдун суусунда кандайдыр бир айырмаланган жогорку температура жок. Бирок «Кандай гана географиялык ат болбосун, белгилүү бир мааниге ээ. Эч кандай маани бербеген, эч нерсени билдирбеген ат дегеле болбойт» дейт көрүнүктүү топонимист М. Н. Мельхеев (127,3). Мына ушул жагына келгенде топонимисттер тарыхый салыштырмалуу методго көбүрөөк кайрылышат. Анткени топонимдин чыгышы көп учурларда кандайдыр бир жакынкы мезгил менен гана байланышпастан, бир кыйла узак убакытка, нечен кылымдарга арылап, тереңдеп кеткен болот же ал сөздүн мааниси унутулуп, эскире баштаган болот.

Ушул көз караштан алганда Ысык-Көлдүн аталыш тарыхы куду Кызыл аянттын аталыш тарыхы менен окшошуп кетет.

Көп жер-суунун аттарында эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр болуу менен бирге, азыркы күндө колдонулуп, бирок мааниси эскирип кеткен сөздөр да кездешет, дейт орустун географиялык аталыштарын изилдеген К. С. К. С. Горбачевич (46,15). Мисалы, орустун «красный» (кызыл) деген сөзү бир катар географиялык аттарда түстү көрсөтүүчү маанисин берсе да, бир катар топонимдерде (Красная Поляна, Красная Слободка), айрым гидронимдерде (Красная, Красная Лука, Краснодубка) түстү билдирүүчү мааниси жок. Анткени бул аттар алда качан, «кызыл» деген сөз түстү билдирүүчү маанисинде колдонула элек мезгилде эле келип чыккан. Мурда бул сөз «сулуу», «сонун» («красивый», «славный») маанилеринде колдонулуп, «красная девица», «красная девушка» деп айтуу ошол маанисинен улам пайда болгон.

Кызыл («красная») сөзүнүн *сулуулукту, сонундукту* билдирген бул мааниси башка көп сөздүктөрдө, адабияттарда да ырасталат. Айырмасы — айрым бирөөлөрүндө **красный** өз алдынча сөз катарында омоним түрүндө берилсе, көпчүлүгүндө ошол сөздүн өзүнчө мааниси катарында бир макаланын ичинде түшүндүрүлгөн. **Красный** деген сөздүн «чистый», «красивый», «обращенный к югу», «на солнечную сторону» деген маанилери бар экендигин А. М. Селищев да көрсөтөт (202, 171).

Москванын Кызыл аянтынын наамы да эң оболу кызылдын мына ушул кооздукту көрсөткөн маанисинен келип чыккан, «Москва XVII кылымда, өзгөчө анын экинчи жарымында тез өнүгүп жана кеңейе баштады,— дейт П. В. Сытин.— 1625-жылы Спасская мунарасына убакытты билдирип кагып туруучу саат орнотулуп, кийинчерээк Кремлдин башка мунараларында жана курулуштарында да бир кыйла өркүндөтүлгөн өзгөртүүлөр киргизилди, орус стилиндеги декоративдик кооздоолор жүргүзүлдү. Натыйжада бул аянт шаардагы эң көрктүү аянттардан болуп калды. Буга ошол мезгилдерде аталып, бирок ушул күнгө чейин өзгөрүүсүз келе жаткан анын «Красная (красивая) площадь» деген аты да айкын болуп турат» (215, 42).

Ал эми кызыл түстү билдирүүдөн улам революциянын символун көрсөткөн мааниси Улуу Октябрь революциясынан кийин гана пайда болуп, мурдагы мааниси менен биригип, бирин-бири күчөткөн биримдик бир бүтүн мааниге айланып кеткен (214,160—161).

Кыргыздын ысык деген сөзү да мааниси, колдонулушу жагынан орустун ушул красный деген сөзүнүн өнүгүш процессине окшошуп кетет. Жалпы эле түрк тилдери үчүн таандык болгон ысык сөзү кыргыз тилинде да бир нече мааниге ээ жана кыйла кеңири колдонулат. Профессор К. К. Юдахиндин сөздүгүндө бул сөз 4 түркүн мааниге бөлүп берилген.

Булардын ичинен 1-мааниси жогорку температураны, аптапты билдирген сөз катарында элдин бардыгына түшүнүктүү болуу менен бирге, башка маанилерине караганда басымдуулук кылып, көп колдонулат. Морфологиялык жагынан сын атооч жана зат атооч боло алат.

Бизди кызыктырган бул сөздүн 2-мааниси. Элдин оозеки сүйлөшүүсүнөн уккандарыбызга жана көркөм адабияттардан учураганына караганда 2-пункт менен көрсөтүлгөн бул сөздүн өтмө маанисинин («симпатичный, приятный, милый») жогорку температураны билдирүү жагына эч кандай тиешеси жок. Колдонулушуна жараша бул мааниси да бири-биринен айырмаланган өз ара бир канча тармактарга бөлүнүп кетет. Бул пикирибизди далилдөө үчүн биз алардын эмнеге карата айтылып, кандай маанилерди билдиришин көрсөтө турган мисалдарды келтирип, өз ара төмөнкүчө топторго бөлүштүрмөкчүбүз.

1. Кишинин өңү-түсүнө же жалпы эле кебете-кешпирге карата айтылып, анын **сүйкүмдүүлүгүн, жагымдуулугун, көзгө жакшы көрүнгөндүгүн** билдирүүгө колдонулат.

Киши акыл табат эс менен, Ороюң ысык бет менен (Токтогул). *Ал көзү тирүү, сары чийкил, ыманы ысык жаш жигит экен* (Бөкөнбаев). *Бешенең ысык көрүнүп, Мен да күүдүм сен үчүн* (Тоголок Молдо).

2. Адамдардын ортосундагы өз ара мамилелерине же башка бир нерсеге болгон көз караштарына карата айтылып, катуу **сүйгөндүгүн, таттуулукту, абдан жакшы көргөндүгүн же баштатан тааныш, жүрөккө жакын** экендигин билдирүүгө колдонулат.

Коштошкон айрыларда ысык жардай, Элжиреп ич эзилет, жүрөк туйлап (Элебаев). *Бул — тилектештик, курбулук ысык мамиле* (Каимов). *Курбу кыздардын ичинен Суусарды Жылдызкан эң ысык көрүчү.* (Байтемиров). *Алда, Алиманым ай, ошого көзү жетип эле турса да, сүйгөнүнө мындай жакын, мындай ысык ынакты. көрө албадым* (Айтматов). *Айдай дайыма мал менен жүрүп, мал көзүнө ысык көрүнүп калганбы, айтор мал чарбасында иштөөнү эңсейт* (Каимов).

3. Кызыктырган жакшынакай көрүнүшкө же жер көркүнүн кооздугуна карата айтылып, анын татынакайлыгын, көңүл тартарлык сонундугун көрсөтүүдө, көргөн адамды куштар кылып суктанткан ички сезимин, жүрөккө жакындыгын билдирүүдө колдонулат.

Эшигиңде олтургузган гүлдөрүң ысыгыраак көрүнөт да көзүмө (Токомбаев). *Тээ алыста жылт-жылт жанган көп тамдар. Эң бир ысык касиети бар сагынтар* (Осмонов). *Ой-талаа бүт дан, нан жыттанып, Дардакенин көзүнө жайлоодон ысык* (Бейшеналиев). *Кандай ысык кандай жакын өскөн жер, Ата-энедей, бир туугандай байкалат* (Токомбаев). *Ала-Тоо, күндө көрсөң күндө кызык, Көзүңө бүгүнкүдөн эртең ысык* (Шүкүрбеков).

Бу сын атооч сөздүн субстантивдешкен (заттык мааниге өткөн) учуру да кездешет.

Турмуштун эң ысыгын сага берип, Бөлүнүп бир өзүңдөн кайда барам! (Осмонов).

Жогоруда келтирилген мисалдардан улам, ысык деген сөз мааниси жагынан бир кыйла кенен жана көбүнчө сүйкүмдүүлүктү, жакын мамилени, татынакай көрүнүштү, жер көркүнүн көңүл тартарлык кооздугун, сонундугун көрсөтүүдө колдонулуп, адамдын

куштар болгон ички сезимин билдире тургандыгын көрдүк. Бул сөздүн ушул маанилери бизге жакын тектеш түрк тилдеринде да бар экендиги көңүл бурууга татыктуу. Мисалы, өзбек тилинде да «ыссык» ушул сыяктуу («красивый, приятный, милый, привлекательный») маанилерди берет (231, 183). Казак тилинде «ыстык көрдү» деген сөз айкалышы түшүндүрмө сөздүгүндө «жакшы көрдү, жакын көрдү» деп чечмеленген.

«**Ысык — жар**; приятность» деп Ильминский тарабынан да белгиленип кеткен (72, 243).

Ал эми кара калпак тилинде бул маанилер бири-биринен айырмаланган **ЫССЫ** жана **ЫСЫК** деген башка-башка формадагы сөздөр менен берилиши өзгөчө кызык. Салыштырыңыз: «**ЫССЫ** — 1) в разн. знач. жар: (горячий: жаркий:) горячо: жарко: 2) горячее (еда):» «**ЫСЫК** — симпатичный, приятный, милый». Ушул эле бетте кыргыздар үчүн да кеңири белгилүү болгон «Келиндин бетин ким ачса, ошол ысык» деген макал келтирилип, бирдей мааниде которулган (84, 760).

Кыргыз тили түрк тилдерине жата тургандыгы белгилүү. Кыргыз элинин узак кылымдар бою созулган тарыхынын байыркы мезгили территориялык жагынан Енисей, Алтай менен тыгыз байланышта экендиги тарыхта айкын болуп отурат. Тилинин өнүгүш тарыхы да жалпы эле түрк тилдеринин өнүгүш тарыхы менен байланышта каралуу менен бирге, анын ичинде, өзгөчө алтай тилине жана хакас, тува, шор, якут тилдерине жакын экендиги белгиленип жүрөт (12, 295, 297). Азыркы Кыргызстандын территориясындагы көп топонимдер белгилүү бир өлчөмдө кыргыз элинин тарыхына тиешелүү болгон көп окуялардын далили болуу менен бирге, жамаатташ түрк элдеринин ортосундагы тил жагынан болгон тектештигинин да айкын күбөсү боло алат. Ошону менен бирге жалпы эле башка бир катар сөздөрдүн түпкү тегин, маанисин табууда ушул аймактагы элдердин тилдери менен байланыштыра, салыштыра кароо бир кыйла оң натыйжаларды берерине эч бир күнөм кылууга болбойт.

Биздин окубузча, кыргыз тилинин тарыхый өнүгүшүндөгү бир кездеги жакын байланыштын күбөсү катарындагы **ЫСЫК** деген сөздүн сүйкүмдүүлүктү, кооздукту билдирген мааниси бир кыйла айкын жана даана түрүндө өз алдынча сөз бойдон хакас тилинде сакталып калгандыгы байкалат.

Кыргыз тилине абдан жакын саналган хакас тилиндеги бул сөздүн бир мааниси, асиресе, жер көркүнө карата айтылган мааниси, көңүлүбүздү айрыкча өзүнө бурат. «Хакасча-орусча сөздүктө» истиг формасында 2 омоним сөз келтирилип, анын биринчисинде: « истиг I I. 1) удобный ; 2) привычный: 3) уютный: 4) приятный, симпатичный: 5) красивый (о местности):» маанилери берилген (241, 70). Булардын ичинен бизди айрыкча кызыктырганы 4, 5-маанилери.

Бул форма кыргыз тили үчүн да өөн эмес: кыргыз тилинин түштүк говорунда бул сөз **ЫСТЫК** түрүндө колдонулат. Бул абал К. К. Юдахиндин сөздүгүндө да белгиленген (939-бет).

Ал эми жогорку температураны көрсөткөн сөз хакасча (1. жара: жар: 2. 1) жаркий, знойный: 2) горячий; 3) жарко формасында бөлөк, өз алдынча берилген.

Эң акырында ысык, ысыктык деген сөздөрдүн «теплый», «приветливый», «сердечная теплота», «любовь» маанилери байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө да көрсөтүлгүндөгү айрыкча белгилей кетмекчибиз (54, 213).

Жогоруда келтирилген фактылардан улам, ысык деген сөздүн сүйкүмдүүлүктү, кооздукту, суктандырган сулуулукту билдирген маанисин жогорку температураны, аптапты билдирген мааниси менен чаташтырбай ажырата кароонун зарыл экендиги ачык көрүнүп турат. Бирок **ЫСЫК** (горячий) деген сөздүн илептүү сезимди билдирген өтмө мааниси сүймөнчүлүктү көрсөткөн мааниси менен кандайдыр бир өлчөмдө үндөшүп кете

тургандыгын, ал түгүл кээде толук дал келише тургандыгын белгилей кетүүгө тийишпиз. Салыштырыңыз: **Ысык салам — ысык дос.**

Бул сөздүн маанилерин так ажырата айырмалоонун орчундуу белгиси: жогорку температураны билдирген ысы, ысык сөздөрүнөн *ысыла, ысылы-суук, ысылык, ысын, ысыт, ысытма, ысыкта, ысыктан* сыяктуу сөздөр жасалып, сөз түзүлүшү жагынан активдүү болсо, сүйкүмдүүлүктү, сулуулукту, таң калтырган кооздукту билдирүүчү **Ысык** сөзүнөн ошол эле жакшы көргөндүктү, таттуулукту, ынактыкты жалпылап көрсөткөн *ысыктык* (кээде: *ысыкчылык*) деген сөздөн башка жогоркудай активдүү сөз жасалыш жолдору байкалбайт.

Ушинтип, Ысык-Көл топониминдеги *ысык* деген сөздүн сүйкүмдүүлүк, жүрөккө жакындык маанисин баса көрсөтүүдөн улам, ушуга жакын маанидеги ойду билдирген башка пикирлер да пайда боло баштады. Ушуга байланыштуу ысык деген сөздү *ыйык* деген сөз менен байланыштыра караган Э. М. Мурзаев менен С. Ө. Өмүрзаковдун пикирлерин бир кыйла жүйөлүү деп ойлойбуз (147).

Ысык-Көл гидроними жөнүндөгү жогоруда айтылгандарды жыйынтыктай келип төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот.

1. Ысык-Көлдүн аталышында анын биринчи компонентинин жогорку температураны, аптапты билдирген мааниси негизги ролду ойнобойт. Көлдүн тоңбогондугу суунун ысык же жылуу температурада болушу менен эмес, көлдүн тереңдиги, суусунун оошуп-алмашып туруусу, түздүүлүгү жана өрөөндүн климатынын жумшактыгы менен түшүндүрүлөт.

2. Талдоого алынып жаткан гидронимдин сүйкүмдүүлүктү, жүрөккө жакын, суктантып, көңүл тартарлык көрүнүштү, сулуулукту билдирүүчү ысык сөзүнөн улам келип чыгышы объектинин табиятына толук ылайык келет жана топонимикалык ишенимдүүлүгү жагынан да абдан жүйөлүү. Анын үстүнө жүрөккө жакындык, сулуулук, жаратылыштын суктандырган көркү жөнүндө кеп болгондо «ысык» — көбүнесе **көр** («видеть, увидеть, смотреть, глядеть, осмотреть, обозреть») этиши менен айкалыша келиши өзгөчө мүнөздүү. **Ысык** сөзүнүн жогоруда белгиленип кеткен маанилери менен катар суктанарлык сонун сулуулукту билдирген ушул мааниси жалпы түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде, байыртан эле болгон, бирок кийинчерээк активдүү колдонулбай кеткен деп эсептөө керек. Айрым түрк тилдеринде мисалы, хакас тилинде бир катар маанилери менен катар, **сулуу, сонун, кооз** маанисинде жер-суунун көркүнө карата колдонулушу, бул сөздүн ошол негизги маанилеринин бири ушул күнгө чейин сакталып калгандыгына күбө болот.

3. Жогоруда айтылган пикирлерге жана келтирилген мисалдарга, фактыларга таянып, ысык деген сөздүн орус тилине которгондогу топонимикалык «милый, приятный, горячо любимый, привлекательный, чарующий, хороший, красивый, прекрасный» маанилерине негиздеп келип, Ысык-Көлдү орус тилине «Прекрасное озеро» эквиваленти менен берүү толук ылайык келет деп ойлойбуз.

ЖЕТИ-ӨГҮЗ

Жети-Өгүз Ысык-Көлдүн түштүк-чыгыш тарабындагы анчалык бийик эмес аскалуу жер. Жазуучу Райкан Шүкүрбековдун:

Жети-Өгүзгө жеткен кезде карасаң,

Тизмектелген укмуш кызыл жар турат,

– деген ыр саптары да так ушул аска, жар жөнүндө. Ушул жерге союздук мааниге ээ болгон Жети-Өгүз курорту да жайгашкан. Капчыгай ылдый Ысык-Көлдү бет алып аккан суу

да Жети-Өгүз суусу деп аталат. Ушул суунун боюна орношкон село да, ушул аймактагы район да Жети-Өгүз наамында. Курорттон жогору өрдөп кеткен карагай-черлүү тоолуу район мамлекеттик корукка айландырылып, анда ар түрдүү айбанаттар, тукуму абдан азайып кеткен жырткыч аңдар да өздөрүнө ылайыктуу ыңгайлуу жай табышкан. Табигый кооздугу менен көргөн жанды өзүнө тартып суктандырган бул жердин эмне үчүн Жети-Өгүз болуп аталып калышы жергиликтүү калкты да, биринчи көргөн башка адамдарды да кызыктырбай койгон жок. Жергиликтүү адамдар бул жердин аталышы жөнүндө бири-биринен айырмаланган ар кандай түшүндүрүүлөрдү беришет. Биринин түшүндүрүүсүн экинчи бирөөлөрү оңдоп же тактаган болушат. Эки сөздөн турган бул топонимдин биринчи компоненти эч кандай талашты туудурбайт, «жети» сөзү бардык түрк тилдеринде бир аз фонетикалык өзгөрүүдө бири-биринен өзгөчөлөнүп айтылганы менен бардыгында тең ачык-айкын «7» санын көрсөтөт. Талаш-тартышка, күмөндөнүүгө алып келип жаткан — топонимдин экинчи компоненти — «өгүз» деген сөз. Маселе жердин атын түшүндүрүүгө келгенде бул сөздүн чындыкка анчалык коошпогондугунда, көңүлдү уюткан ишенимдүүлүккө ээ бол о албагандыгында турат. Шектенүү эмне себептен келип чыккандыгын ачык-айкын көз алдыга келтирүү үчүн бул топоним кандайча түшүндүрүлө тургандыгын жана башка дагы кандай сөздөр менен байланыштырып түшүндүрүү аракеттери бар экендигин карап көрөлү.

Жети-Өгүз жөнүндө эл оозунда көп эле легендалар бар. Ал легендалар да ар түрдүү болуп, биринен-бири аздыр-көптүр айырмаланат. Алар канчалык чындыкка жакын жана канчалык ишенимдүү экендигин билүү үчүн белгилүү орус жазуучусу Соколов-Микитовдун 1940-жылы Кыргызстанга келгенде уккан негизги легенданы келтире кетүүнү ылайыктуу деп таптык.

«— Мен сизге эзелтен калган бир жомокту айтып берейин,— деди кызгылтым аскаларды көрсөтө берип, бизди коштоп жүргөн шайыр, сөзмөр киши. — Илгери-илгери ушул тоолорду жердеп, сансыз көп уруу элдерин башкарып, айдыңдуу өкүмүн жүргүзүп турган эки атактуу хан болгон экен. Бир күнү ач көз, кара мүртөз ханы коңшу хандын ай десе аркы жок, кун десе көркү жок мөлтүрөгөн сулуу аялын ала качып кетет. Эки уруунун ортосунда талаш-тартыш, бири-бирин чаап алуу башталат. Мына ошондо кара мүртөз хандын эстүү-баштуу акылмандары чогулуп акыл-кеңеш беришет: «Касташкан душманың аялымды кайтарып бергин деп жанды койбоду, элге тынчтык бербеди. Сен анын талабын орундат. Аялын өлтүргүн да, өлүгүн берип жибер. Талабыңды орундаттым, кайтарып бергин дедиң эле, мына берип жибердим дегин, Сенин да жаның жай алып, жүрөк дартың басылат, аял ага да жок, сага да жок болот» дешет.

Акылмандардын кеңеши ач көз ханга абдан жагып калат. Кара ниет оюн ишке ашыруу үчүн көп эл чакырып, чоң той бермекчи болот. Тойго келгендердин тамагы үчүн жети Кызыл өгүз союлат.

Ошондо, акыркы, жетинчи өгүздү жыгып, союуга киришкенде, кара мүртөз каардуу хан да баягы көңүлү түшүп тартып келген аялдын жүрөгүнө канжар урган экен. Атып чыккан ыпысык кан токтоо бербей диркиреп аскаларга чачырап жаба берет. Канжар урган жерден кан менен кошо оргуштап кайнак суу атылып чыгып, бут өрөөндү каптайт. Баягы мерез хан эл-журту, укум-тукуму менен, тойго келген кишилер бут бойдон атылып чыккан кайнак суунун астында калышат. Селдей каптаган ысык суу тойго союлган жети кызыл өгүздү да агыны менен алып барып, тетиги бийикке шилеп чыгарып таштайт.

— Көрдүңбү, санап корчу: береги жети кызыл аска — ошондогу жети өгүз. Ошол күндөн ушул күнгө чейин эл бул өрөөндү Жети-Өгүз деп калышкан».

Жергиликтүү элден Жети-Өгүздүн аталышынын бул вариантын сураштырып көргөнүбүздө, так ушул түрүндө билгендерин учурата албадык, бирок «ушинтип да айтышчу эле, бир хан

кыдыракей коюп алып жети өгүзүн сойдурган дейт, «Жети-Өгүз» деген ат ошондон калган имиш» деген сыяктуу бирин-эки көңүлкош ырастоолорду гана уктук.

2-легенданы жергиликтүү элдердин, ошол аймакта жашагандардын көпчүлүгү айтышат. Бири-биринен мазмуну жагынан анчалык айырмаланбаган, ич ара майда түрлөрү гана бар.

Илгери-илгери бир кишинин (кедейдин, байдын, хандын) жети торпогу болуптур. Бир күнү аларды бычтыргандан кийин, салкыныраак жерде жүрсүнчү деп, тоого чыгарып жиберет. Аида бул тоолордун ичи, кокту-колоттору чычкан мурду жөргөлөгүс жыш чер токой экен. Ошол бойдон торпоктору жоголуп кетип, кийин жетөө тең өгүз болгондо табылыптыр. Ошондон улам бул жер «Жети-Өгүз» аталып калган дейт.

Көңүл бурарлык бир нерсе: «Жети-Өгүз» наамынын келип чыгышын жергиликтүү эл тарабынан түшүндүрүүнүн кайсынысы болбосун кадимки эле кыргыздын «өгүз» деген сөзүнө барып такалат. Ошол сөзгө ылайык ишендире далилдеп берүүгө тырышышат.

Чындыгында эле ушундайбы? Чындыгында эле бул жердин атынын «өгүз» менен байланышы барбы?

Жер-суунун аттары «бизге көбүнчө алгачкы түрүндө эмес, өзгөргөн же бузуп айтылган түрүндө жеткендигин» эскертип келип, С. Б. Веселовский: «Изилдөө жүргүзгөндө баарыдан мурда терминдин туура формасын таап, тактап алуу зарыл» дейт (34, 26).

Кээде географиялык аттар айтууга жеңилерээк формада өзгөртүлүп колдонулуу менен бирге, ошол өзгөртүлгөн түрүндө жаңы маани берилип, таптакыр башкача түшүндүрүү ала тургандыгын, бирок андай учурларды ажырата билүү керек экендигин советтик көрүнүктүү топонимист В. А. Никонов нечен курдай белгилеп көрсөткөн. Мисал катарында: **Царское село** (азыркы Ленинград областындагы Пушкин шаарынын мурдагы аты) орус сөзүнүн негизинде келип чыкпастан, эстондуктардын *саари* («арал») деген сөзүнөн келип чыккандыгын (156,346), **Охот** деңизинин аты орустун *охота* («аңчылык») деген сөзүнөн келип чыкпастан, ага куйган **Оката** деген дарыянын наамынан улам пайда болгондугун (180,58), **Яхрома** деген өзөндүн аты, князь Юрий Долгоруковдун аялы ошол жердеги кечүүгө келгенде мүдүрүлүп кетип, «Я хрома!» деп кыйкырып жибергендиктен аталып калбастан, түндүк орус диалектисиндеги *яхр*, *яхра* («суунун тайыз жери») деген сөзгө байланыштуу экендигин келтирет (55,133).

Ушундай эле географиялык аталыштардын этимологиясын териштирүүдө ал аймактагы коомдук тарыхый фактыларды, ошол территорияда жашаган калктардын миграциясын, тилдик өзгөчөлүктөрдү жана диалектизмдерди эске алып, ар кандай топонимикалык легендаларга этияттык менен мамиле кылуу керек экендигин, анткени алар көп учурларда тарыхый жагынан негизсиз боло тургандыгын А. М. Селищев, Э. М. Мурзаев, А. П. Дульзон, А. И. Попов баса белгилеп көрсөтүштү.

Бул айтылгандардын бардыгынын тең азыр биз сөз кылып талдоо жүргүзмөкчү болуп отурган «Жети-Өгүз» топониминин этимологиясын ачууга түздөн-түз тиешеси бар. Анткени анын түпкү тегин кадимки эле үй малы *өгүздөн* улам келтирип чыгарганда, бул легенданы айтып жаткан адам да, угуучу да, кандайдыр бир ишенимдүүлүк жок экендигин, ал сөзгө жоктон себеп таап эле зордоп байланыштырып жаткандыгын сезип турат. Дагы бир аз тереңдеп билейин десең эле, «ким билет, эл ушинтип айтып жүрөт» деген жооп аласың. Экинчи жагынан бул легенда илимий көз караштагы талдоого таптакыр ылайык келбейт жана эч кандай логикалык байланышы жок. Макул, андай болсо, «Ак-Өгүз», «Кара-Өгүз», «Өгүз-Ашуу» деген сыяктуу жер аттарын да ушул малга байланыштырабызбы?

Бир жеринен ак өгүз жоголуп кеткен, экинчи жеринен кара өгүз жоголуп кеткен, тигил ашуудан өгүз деле ашып кеткен, ошондуктан «Өгүз-Ашуу» деп аталып калган дейбизби?

«Өгүз» сөзү составында болгон башка дагы бир катар топонимдер бар экендиги, семантикалык жагынан бул сөздү мал деген түшүнүктө карап, экинчи компоненттери менен байланыштырган учурда кандайдыр маанисиз бир нерсе болуп кала тургандыгы топонимикалык иликтөөлөрдү жүргүзүп жүргөн жана топонимдердин жасалуу жолдору менен тааныш адамдардын көңүлүндө шек туудурбай койгон жок.

Өзбек окумуштуусу Х. Х. Хасанов Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *окуз* деген сөз жалпы эле *сууну*, өзөндү билдиргендигин айтып келип, балким ушул маанидеги сөз болуп жүрбөсүн деген болжолун билдирди (222, 35—36).

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө **окуз**, **укуз** — «озон» маанисин, болгондо да көп суулуу дарыя маанисин бере тургандыгы айтылат. «Окуз»— Жайхун, Фират сыяктуу дарыяларга берилген наам». Огуздар бул сөздү өздөрүнүн шаары жайгашкан. Банокат өрөөнү маанисинде колдонушат. Алардын көчмөнчүлөрү да ушул дарыянын эки кыргагына жайланышкан. Түрк мамлекеттериндеги бир канча башка дарыялар да ушул наам менен колдонулуп жүрөт» (123, 1,9 1). Бул маани сөздүктүн I томунун 71, 373-беттеринде жана III томунун 166-бетинде дагы кайталанып ырасталат. **Окуз**, **үгүз** — суу, өзөн, дарыя маанисинде колдонула тургандыгын С. Е. Маловдун эмгектеринен (117, 440; 118, 105), В. В. Радловдун сөздүгүнөн (184, 1, 1811) жана башка адабияттардан да учуратабыз.

Бул сөз ошол эле мааниде Казакстандын бир катар гидронимдерин түзө тургандыгы Е. Койчубаев тарабынан (96, 6), фонетикалык жагынан өзгөргөн формада Түркмөнстанда кездеше тургандыгы С. Атанязов тарабынан (8, 16) белгиленип кетет.

Ушул эле **үгүз** хакас тилинин Кызыл диалектинде үндүүлөр ортосундагы **г** тыбышы түшүп калып **үүс** формасында колдонула тургандыгы айрыкча кызыгууну туудурат жана бул Н. Г. Доможаков тарабынан абдан ишенимдүү түрдө далилденген.

Ушул маанини негиз кылып алуу менен, Кыргызстандагы бир топ топонимдердин этимологиясын ачып көрсөтүүнүн демилгечиси болгон С. Өмүрзаков Жети-Өгүз топониминдеги өгүз сөзү *суу*, *өзөн*, *булак* маанисин берет деген пикирин билдирип атайын бир макала арнады (234, 64—66).

Демек, жогоруда келтирилген фактылардан улам **окус**, **үгүз** формалары (анын фонетикалык варианттары менен) *суу*, *өзөн*, *дарыя* маанисин бере тургандыгы талашсыз болгон сыяктуу. Орто Азиядагы эң ири өзөн Аму-Дарыя байыркы мезгилдердеги тарыхый жана географиялык чыгармаларда, асиресе грек окумуштууларынын чыгармаларында **Окус**, **Окс**, ал түгүл **Ак** формасында сакталып калышы жана аны көп окумуштуулар ушул **окус**, **үгүз** сөзүнүн бузулуп айтылган түрү катарында карашы да бул пикирди ырастаган өңдүү сезилет. Бирок бир факт бул божомолдун талашсыз экендигине катуу шек келтирет. Атап айтканда тил маселелерин ийне-жибине чейин кылдат текшерип ажырата билген окумуштуу түрколог В. В. Радловдун эмгегинде суу (демек, озон дагы — Д. И.) **үгүз**, **үгүс** түрүндө гана эмес, **үгу** түрүндө да айтыла тургандыгы көрсөтүлгөн: «үгу (уйг) вода» (184, 1,1810). Бул факт белгилүү монголовод Б. Я. Владимиров тарабынан да ырасталат (37, 269). Ал түгүл кыргыздар үчүн белгилүү болгон үйөр деген сөздүн алгачкы үңгүсүн (первичный корень) ушул *угу* менен байланыштуу деп кароого да толук негиздер бар.

Буларга кошумча катарында А. Борне тарабынан *суу—үг* формасында берилгендигин, С. Е. Малов тарабынан «*окан* — река» (117,406) деп көрсөтүлгөндүгүн ушул жерде белгилей кетүүнү ылайыктуу деп табабыз.

Демек, ушул келтирилген фактылардан улам *угус*, *угуз* деген сөздүн өзүн да айрым-айрым эки бөлүктөн (*үгу+ус*) бириккен сөз катарында кароого туура келет. Бул эки

сөз акырындап отуруп, $угу+ус>с$ — угус схемасындагы эволюцияга учураган деп божомолдоого болот. Мындагы ус өз алдынча туруп монгол тилинде суу, өзөн түшүнүгүн билдире тургандыгы белгилүү (133, 463).

Бирок **суу** маанисиндеги **угуз**, **угус** деген сөздөрдүн этимологиясын ачып көрсөтүү биздин милдетибизге кирбейт, ал өзүнчө талкуулоону, өзүнчө чечилишти талап кылат. Биздин максатыбыз Жети-Өгүз топонимине байланыштуу сөздөрдүн ага канчалык катнашы бар экендигин жана канчалык даражада биз талдап жаткан топоним менен үндөшө тургандыгын билүү болгондуктан, бул сөздүн **суу**, **өзөн**, **дарыя** мааниси бар экендиги айкын болду деп эсептейбиз.

Мындан тышкары **огуз** калктын аты менен да байланыштуу болушу мүмкүн экендигин эскербей кетүүгө тийиш эмеспиз. Ушул жагынан алганда В. М. Жирмунскийдин пикири көңүл бурууга татыктуу. В. М. Жирмунский Сыр-Дарыянын төмөнкү агымындагы «Огуз-Жылгасы», «Огуз-Сай» деген жер-суу аттарына талдоо жүргүзүү менен, алар тарыхта белгилүү огуз урууларынын наамынан болуу керек деген пикирге келет (61,101).

Чындыгында да топонимикада этнонимдерге байланыштуу аталып калган топонимдер абдан көп кездешет жана алар топонимдердин бир кыйла бөлүгүн түзө тургандыгы белгилүү.

Бирок «өгүз» сөзү менен байланыштырылып жогоруда келтирилген үч факт тең Жети-Өгүз топониминин этимологиясын чечүүдө тиешелүүлүгү жок деп ойлойбуз.

Бул пикирге келүүбүздүн себеби — топонимикалык изилдөөлөрдү көбүрөөк жүргүзүп, анда кездешүүчү өйдө-ылдый жаңылыштыктарды кылдаттык менен баамдап калган бир катар изилдөөчүлөрдүн: топонимист географиялык аттардын ар кандай түзүлүү жолдору бар экендигин жеткилең билүү менен бирге, ошол талдануучу топонимдерге байланыштуу материалдарды топтоштуруп алып, анан ар бир конкреттүү учурду эсепке алып отуруш керек деген эскертүүлөрү болду (208, 183; 217, 11).

Натыйжада, изилденүүчү географиялык объект менен таанышып жана ушундай эле наамдагы башка жер-суунун аттары менен салыштырып чыккандан кийин, **Жети-Өгүз** топониминин экинчи «өгүз» компоненти «эгиз» сөзүнүн бузулуп айтылган формасы экен деген жыйынтыкка келдик.

Өзүнүн изилдөөсүндө Ф. Г. Исхаков *эгиз* (*egiz*) сөзү бийик (высокий) маанисинде уйгур тилинде гана колдонулат дейт да, анан мындай өзгөчөлүгүн белгилейт: «Таким образом, в уйгурском языке прилагательное *егиз* (*эгиз*) обозначает высокий, возвышенный (о местности)» (77,228—229). Бул сөз байыркы уйгур тилинде *idiz* (идиз) формасында учурай тургандыгы жана алар кайсы эмгектерде экендиги көрсөтүлөт.

Эгиз сөзү кыргыз лексикасында да бар жана ал көбүнесе түштүк кыргыздарда, аздап Тянь-шандык кыргыздарда колдонула тургандыгы К. К. Юдахиндин сөздүгүндө белгиленген, адабий тилдеги бийик жана тор маанисинде колдонулушу бир нече мисал аркылуу иллюстрацияланган. *Эгиз* — памирдик-каратагендик кыргыздарда да бар экендиги байкалат. Ал эми ички, лик кыргыздар азыркы адабий тилдеги бийик деген сөздүн ордуна көбүнчө *эгиз* деген сөздү колдоно тургандыгын филологиялык илимдердин кандидаты диалектолог Эсенкул Абдулдаев баса көрсөтүп белгилеп кетет (3,36). Демек, буга караганда *эгиз*, *егиз* сөзү уйгурлардын таасирисиз эле кыргыздардын өздөрү тарабынан да колдонулуп келген деп айтууга болот, б. а. бул сөз эки тилге тең орток болгон деп эсептөөгө туура келет. *Эгиз* ушул эле мааниде акын-жазуучулардын чыгармаларында учурайт. Мында да көбүнчө айланасындагыларга салыштырганда бийиктиги менен айырмаланган жерлерди билдирүү үчүн колдонулат жана анын бул мааниси тоолуу жерлердин бийиктик өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө өзгөчө мүнөздүү.

Эгиз тоонун ар жагы

Телегейи тегиз тоо — деген элге кеңири белгилүү болгон фольклордук ыр саптарында да ушул бийик, аскалуу тоолор көз алдыда тутулат.

Бул сөз ээс формасында алтай тилинин түндүк диалектинде кездеше тургандыгы Н. А. Баскаков тарабынан көрсөтүлгөн.

Жалпы эле сын атооч сөздөрдүн Субстандивдешүүсү толук закон ченемдүү көрүнүш. Алсак, эгиздин синоними **бийик** сөзүнүн субстандивдешкен учурлары бизге айрым акын-жазуучулардын чыгармаларынан маалым.

Асманда жаркырайт ааламдын күнү,
Бүркүт учуп бийикте көкөлөп жүрү (Шүкүрбеков).

Мында **бийик** — асман, асман бийиктиги маанисинде колдонулду.

Кыштын күнү **бийикте** турган кишиге жапызда турган кишинин сөздөрү даана угулары белгилүү эмеспи (Жантөшев).

Мында **бийик** — бийик жер, аска, бийиктик маанисин берип турат. Бул сөздүн сын атоочтук мааниден чыгып, зат атооч катарында географиялык объектиге карата колдонулушун казак окумуштуусу Г. К. Конкашпаев: «**Бийик** (буквально высокий, высота)—возвышенность; казахи всякую возвышенность называет **бийик**, независимо от ее размеров» деп түшүндүрөт (99,10). Мындагы бийик деген сөздүн жалпы эле бийиктикти билдириши кыргыз тили үчүн да мүнөздүү. Ушундай эле маани **бийик** сөзүнүн синоними болгон эгизге да таандык. Эгиз сөзүнүн субстандивдешип, бийиктикти билдирген мааниге өтүшүн биз корком чыгармалардан да учуратабыз. Мисалы:

Эгизден туруп пас жакка

Шаркыраган аккан суу (Барпы).

Мында **эгиз** — *бийиктик* маанисинде колдонулду. Ал эми топонимдердин жасалышында кадимки сөз (нарицательное слово) же термин жер-суунун атына айланып калышы кеңири таралган жолдордун бири болуп эсептелет. Салыштырыңыз: бир катар сын атооч сөздөр, мисалы, **Түргөн** — монголчо *шар*, *ылдам* (быстрый); **Нарын** — *кууш* (узкий, тесный) деген маанилерди берүү'менен бирге топонимге да айланып кеткен.

Мындай көрүнүш, б. а. сын атооч сөз субстандивдешип, заттык мааниде колдонулуп калышы байыртан эле белгилүү болгон деп эсептөөгө толук негиздер бар. Бул *эгиз* деген сөздүн бир варианты Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө: «бийик жер жана башка бийик нерселер» деп түшүндүрүлгөн (123, 1, 88).

Айтылышы жагынан *эгиз* (*егиз*) сөзүнүн, айрыкча башка сөздөр менен айкалыша келген учурда өгүз формасына өтүп кетишин жергиликтүү тилдин өзгөчөлүгү деп кароо керек. Кээ бир жакын түрк тилдериндеги бир катар сөздөрдө **э** (**е**) тыбышынын ордуна **ө** тыбышынын колдонулушу бул тилдердеги толук закон ченемдүү көрүнүш. Мисалы: өзбекче *этик*, *этикчи*, казакча — *етік*, *етікчі*, кыргызча — *өтүк*, *өтүкчү*, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө: *эрүк*, *саріг эрүк* (I том, 99-бет), кыргызча — *өрүк*, *сары өрүк*. Тетирисинче, көпчүлүк түрк тилдеринде **э** (**е**) аркылуу берилген эчки сөзү тува тилинде **ө** тыбышы менен — өшкү- түрүндө колдонулгандыгын көрөбүз (229,3 25). Ошондой эле Н. А. Баскаков түрк тилдериндеги *бөрү*, *бөрк*, *өзгө*, *өс*, *өрдөк*, *өп*, *өл*, *өлчө*, *өгүз*, *өр*, *өт*, *өз*, *өзөн*, *өкүр*, *өксүз*, *көбүк*, *көк*, *көкүрөк*, *көп*, *көпүрө*, *көр*, *көз*, *сөз*, *төлө*, *төк*, *төрт* сыяктуу **ө** тыбышы менен келүүчү сөздөр караим тилинин бир диалектинде *бери*, *берк*, *езге*, *ес*, *ердек*, *еп*, *ел*, *елче*, *егиз*, *ер*, *ет*, *езен*, *екир*, *ексиз*, *кебик*, *кек*, *кекрек*, *кеп*, *кепри*, *кер*, *кез*, *теле*, *сез*, *тек*, *дерт* болуп ырааттуу түрдө **е** аркылуу айтыла тургандыгын жана бул ички фонетикалык закон ченемдүүлүк экендигин көрсөтөт (230, 118, 122).

Бир эле тилдин ичинде бир уңгудан келип чыккан сөздө **е** тыбышынын **ө** тыбышына өтүп айтылып жана кабыл алынып кеткен формасынын үлгүсү катарында уйгур тилиндеги өзгө деген сөздү эсептөөгө болот. Так ушул маселеге байланыштуу маркум К. К. Юдахин бизге айтып берген бул сөз «егиздин» — *бийик, бир нерсенин жогору жагы, төбөсү, үстүнкү бөлүгү* деген маанисинен келип чыгып, үйдүн жогорку бөлүгүн үстүн, чатырын билдирип калган. **Өгөзө** («крыша, кровля, перекрытие») диалектилерде *өгүз, өгүзе* түрүндө да колдонула тургандыгы Э. Н. Наджип тарабынан белгиленип кетет (152, 106).

Мындай, **э** тыбышынын **ө** тыбышы менен оолаша келген учурун кыргыз тилинин өзүнүн сөздүк составынан да кездештиребиз. Алардын кээ бирлери негизги формасы менен бирге адабий тилде да официалдуу түрдө колдонулса, көпчүлүгү оозеки тилде айтылышы катарында гана эсептелип, адабий тилдин нормаларына жатпайт. Бул сыяктуу **е** — **ө** тыбыштарынын алмаша же параллелдүү түрдө колдонулушунун далили катарында К. К. Юдахиндин сөздүгү боюнча төмөнкү бир нече сөздү келтире кетүүнү орундуу деп эсептейбиз: *кечээ — көчөө, кине — күнө — күнөө, тегерек — төгөрөк, тегеректе — төгөрөктө, эге — өгө, эгөв, эгөө — өгөө, эрэн — эрөөн — өрөөн* ж. б. Демек, мисалдардан көрүнүп тургандай, **э** тыбышынын **ө** тыбышы менен алмаша келиши же параллелдүү түрдө колдонулушу кокусунан эмес. Ошондой эле Кыргызстандын топонимикасында бардыгы эле өгүз болуп өзгөрүп айтылып кетпестен, эгиз формасынын да сакталып калгандыгын учуратабыз. Буга далил катарында Ысык-Көл жана Нарын өрөөндөрүндөгү Эгиз-Төр ашууларын көрсөтүүгө болот.

Ал эми өгүз формасында айтылып жана колдонулуп калган жер-суунун аттары катарында төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: *Ак-Өгүз, Жети-Өгүз, Кара-Өгүз, Коңур-Өгүз, Өгүз-Ашуу, Өгүз-Баш*. Бул топонимдердин бардыгы үчүн — айырмаланган бийиктик, аска жерге таандык болгон өзгөчөлүктөр мүнөздүү. Муну, мисалы, Ак-Өгүз ашуусуна таандык өзгөчөлүктү, кыргыз эл акыны Аалы Токомбаевдин:

Ак-Өгүз — жомоктолгон белдин аты,
Адамзат өтпөгөн дейт койбой шаты.
Түркүн эл эчен жолу белде калып,
Ташына так салган дейт кандын даты —

деген ыр саптарынан көрөбүз.

Дагы бир мисал. Азыркы Кочкор селосунун туштук тарабында Кара-Өгүз аттуу жер бар. Жергиликтүү адамдардын, Кочкор орто мектебинин мугалимдеринин айтуусу боюнча: «*Кара-Өгүз* — бийик тор. Абдай бийик жалама зоо. Ошо жерде Жолой деген таш бар. Ал жерден өтүш кыйын. Жайында (май айында) ал жер толук ачылып, ошондо да чоң кыйынчылык менен гана ары-бери өтүүгө болот. Ошондо Жолой ачылып калыптыр дешет».

Бул жердин атынын өгүз менен эмне байланышы бар же ары-бери өгүз менен гана өтүүгө болобу? деген менин суроомо эмне учун аталып калышын билбегендиктерин, ал эми өгүз ошол зоонун түбүнө, жанына чейин гана барып, андан ары өтө албай тургандыктарын айтышты. Мен бул сөздүн **бийик, аска** деген сөздөр менен байланышы бар экендигин түшүндүргөндөн кийин гана «баса ошол абдан туура» дешип, толук макул болушту. Канчалык бийиктигин сураганымда: «Абдан бийик кара зоока. Зоонун жаламасынын гана бийиктиги кеминде 100—150 метрдей бар» дешти.

Келтирилген бул факт да **өгүз** сөзүнүн жогорку маанисин дагы ырастап, айкындайт. Жогоруда биз Жети-Өгүз топониминин экинчи компонентине көбүрөөк токтолдук, анткени корунуп тургандай, бул термин топонимикалык катарды түзүп отурат.

Топонимдин биринчи компоненти — **жети** жөнүндө кыскача гана айтарыбыз: анын сандык көрсөткүчүн так деп эсептөө кыйын, балким бир кездерде чын эле бири-биринен айкын ажырап билинип турган жети аска болгондур, бирок мезгил өткөн сайын жаан-чачындын таасирине кабылып, дагы жиктелип бөлүнүүлөр пайда болгон чыгар. Натыйжада анын азыркы күндөгү жикке бөлүнүшүн санаган киши тогузга же он бирге чейин жеткириши, а түгүл андан да ашырып жиберети мүмкүн

Акырында Жети-Өгүз топоними жөнүндөгү айтылгандарды жыйынтыктай келип, төмөнкүдөй корутунду чыгармакчыбыз.

1. «Жети-Өгүз» деген аттын келип чыгышын малга — өгүзгө — байланыштыруу таптакыр чындыкка туура келбейт. Анын ар кандай варианты элдик этимология болуп гана кала берет.

2. **Жети-Өгүз** топоними жана жогоруда айтылган топонимдер үчүн суу, дарыя, өзөн маанисиндеги *огуз*, *угуз* термининин эч тиешеси жок. Бирок мындай деп айтуу менен биз *огуз*, *угуз* терминдерин жокко чыгарбайбыз, тетирисинче, анын бар экендигине, бир кездерде кеңири таралгандыгына жана фонетикалык жагынан өзгөрүүлөргө учурагандыгына эч шек келтирбейбиз. Жети-Өгүз жана жогоруда аталган топонимдер үчүн гана суу, өзөн маанисиндеги *огуз*, *угуз* терминдери туура келбейт деп эсептейбиз. Ошону менен бирге *үгуз* термининин өзү да айрым форманттарга (*угу+у>с—угус*) бөлүнүшү мүмкүн деп болжолдойбуз.

3. **Жети-Өгүз** топониминин келип чыгышы үчүн *огуз* этноними себепчи болгон деп айтууга да эч кандай негиздер жок. Бирок бул, *огуз* этноними топонимдерди пайда кыла албайт деген түшүнүктү билдирбейт. Талдоо жүргүзүлүп жаткан топонимдерге гана катнашы жок экендигин айтмакчыбыз.

4. **Жети-Өгүз** топоними жана аталган топонимдер бийик маанисиндеги *эгиз* (*егиз*) сөзүнөн келип чыккан деп кароо чындыкка туура келет. Бар болгону — фонетикалык жагынан бир аз өзгөрүүгө учураган жана андай өзгөрүү тилдеги толук закон ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет. Бул сөздүн уйгур жана кыргыз тилдеринде учурашы — бул элдердин ортосундагы байыртан берки болуп келген карым-катнашты, белгилүү бир даражадагы территориялык жалпылыкты билдирет. Жүргүзүлгөн талдоо *эгиз>өгүз* катышып түзүлгөн топонимдерде, бул сөз көбүнесе зат атооч катарында жалпы эле айланасындагылардан айырмаланган ар кандай бийиктикте, асканы билдирүү маанисине өтүп кеткендигин көрсөтөт. Ошондуктан түшүндүрүүлөрдө, орус тилине которууда *бийик* (*бийиктик*), *аска* (*аскалуу*) терминдери *өгүз* (*эгиз*) сөзүнүн бир синоними болууга тийиш. Мына ошондо гана биз ушул күнгө чейинки өкүм сүрүп келген баш аламандыктан, жаңылыштыктан кутулуп, **Жети-Өгүздү** — «Семь быков» деп которуп түшүндүрүү бербестен, «Семь скал» түрүндө, ары айкын, ары так жана туура котормосун берген болобуз.

ТОРУ-АЙГЫР ЖАНА БАШКА ТОПОНИМДЕР

Тору-Айгыр. Тору-Айгыр топониминин этимологиясы жөнүндөгү эл арасына кеңири таралган легенда чындыкка жакындашпайт. Бул легенданын бардык варианттары акыры келип эле *айгыр* деген сөз менен байланыштырылат. Бир байдын (хандын, кедейдин) атактуу тору айгыры болот да, аны Ысык-Көлдүн экинчи өйүзүндөгү (Коңур-Өлөң чендеги) кудаларга кыздын калыңы үчүн беришет. Бирок тору айгыр ал жерден качып чыгып, тушаган тушоосу менен көлдөн сүзүп өтүп, азыркы Тору-Айгыр кыштагы турган жерден чыгат да, андан жогорулап жүрүп отуруп, Тору-Айгыр ашуусунун

аймагындагы өз үйүрүнө барып кошулат. Ошол себептүү кыштак да, ашуунун бели да Тору-Айгыр аталып калат.

Бул легенда улам бир айтуучу тарабынан өзгөртүлүп отурат. Ал түгүл, бул атактуу тору айгыр кедейдики болуп, аны Алымкул деген бай уурдатып кеткенде, көлдүн аркы өйүзүнөн 15—20 км аралыктан сүзүп, кайрадан үйүрүнө келип кошулгандыгы да айтылат. Ушул фактынын өзү эле анын жасалма экендигин, ойдон чыгарылгандыгын көрсөтөт. Бул легенда Тору-Айгырга гана тиешелүү. Составында айгыр компоненти болгон Айгыр-Булак, Боз-Айгыр, Көк-Айгыр сыяктуу башка топонимдерге келгенде эч ким кандайдыр бир жүйөлүү түшүндүрүү бере албайт, айгыр өлгөнбү, же бир айгырдын үйүрү ушул жерде болгонбу, деген сыяктуу гана күмөндүү божомолдорду айтышат. Бирок составында ушул сөз болгон топонимдерге лингвистикалык талдоо жүргүзгөн учурда *айгыр* менен *айрык* (*айрыг*) бирдей эле маанидеги топоним түзүүчү сөздөр экендиги ачык көрүнөт. Ал эми **айрык** (**айрыг**) формасынын айгыр түрүнө өтүп кетишин сөз жасоонун метатезалык жолу деп кароо керек жана мындай жол байыртан бери эле бар болуп, бир кыйла көп учурайт деп айтууга толук негиздер бар. Буга өз мезгилинде, XI кылымда эле, Махмуд Кашгари да айрыкча көңүл бурган. Мисалы, Махмуд Кашгари *бугдай* (буудай) деген сөздү барсагандыктар тыбыштарын алмаштырып, *будгай* деп айтыша тургандыктарын көрсөтөт да, «Барсагандык эмесмин деген кишиге ушу сөздү айттырып сынашат» (123, III, 258), деп айрыкча белгилеп кетет. (Барсаган деп көпчүлүк адабияттарда Жети-Өгүз районундагы азыркы Барскоон селосу турган жер эсептелип жүрөт). Учурдан пайдаланып, ушул буудай деген сөздүн түрк урууларынын ичинде ар башка колдонулгандыгы жазуучу Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу романында бир кыйла таамай сүрөттөлгөндүгүн айта кетмекчибиз. Анда *будгай* формасы жөнүндө сөз болбогону менен, ар кайсы уруунун өкүлдөрү тарабынан *бугдай*, *буудай*, *бийдай* түрүндөгү колдонулушу бир топ чебер көрсөтүлгөн. Сөз формасынын жасалышынын ушул метатезалык көрүнүшү азыркы кыргыз тилинде да кыйла өлчөмдө, көбүнчө диалектизм түрүндө сакталып калган. Факт катарында жанаша турган тыбыштары гана оолашкан: **алаксы-аласкы, бөксө-бөскө, кешпир-кепшир, мыкчы-мычкы** сыяктуу жөнөкөй метатезаларды жана тыбыштары ар түркүн аттамактап, өзгөрүлүп алмашылган: **күмөн-күнөм, кыргый-кыйгыр, мыйык-мыкый, наалат-лаанат, нөөмөтмөөнөт, таңсык-таңкыс, жаналгыч-жалаңгыч, телегейтегей, топурак-(топрак) — турпак (торпок, торпак)** сыяктуу татаал метатезаларды келтирмекчибиз.

Көрүнүп тургандай, метатеза фактысы кыргыз тилинде бир топ кеңири таралган. *Айрыг* (расщелина, развилина) формасынын *айгыр* түрүндө колдонулушу да мына ошондой метатезалардын, болгондо да бир кыйла байыркы, узак убактан берки колдонулуп жана сакталып келе жаткан татаал формаларынын биринен болуп саналат. Ушул маанидеги айгыр компоненти составында болгон Айгыр-Булак, Бала-Көк-Айгыр, Боз-Айгыр, Көк-Айгыр, Тору-Айгыр топонимдерин көрсөтүүгө болот.

Тору-Айгыр топониминин биринчи компоненти *тору* жөнүндө да ушул жерде токтоло кетүүнү ылайык деп табабыз. Бул сөз эл оозунда көбүнчө тор формасында айтылат, жазуу жүзүндө да ошондой берилген учурлары көп, Биздин оюбузча да негизги формасы ушул — *тор*. *Тору* — аягына үндүү кошулуп айтылган гана формасы, мындай үндүү кошуп алуу учурлары айрыкча *p* тыбышы менен бүткөн сөздөрдө көп кездешет.

Ошентип *тор* деген сөз азыркы күндөгү адабий тилибизде *тору* түрүндө кабыл алынып кеткен да, өңдү-түстү, көбүнесе жылкынын өңүн билдирүүчү тору деген сөз менен чаташтырылып, формасы жагынан айырмасы жок сыяктуу эсептелүү менен бирге, семантикалык жагынан да бир эле сөз катарында каралып кеткен. Анын үстүнө бул компонент *айгыр* деген омоним сөз менен айкалыша келгендиктен, жылкынын өңү

жөнүндө сөз болуп жаткан экен деп ойлоп, анын өңдү билдирүүдөн башка мааниси бар экендиги ойго да келген эмес.

Ал эми **тор** – малдын түсүн билдирүүдөн башка *кенен, кеңири, жазы, жайык* маанилеринде да колдонула тургандыгы белгилүү. Мисалы, эл акыны Аалы Токомбаевдин:

Кандай акын бул жерди
Бүт сүрөттөп айта алат!
Жибек желге **тор талаа**
Ойку-кайкы чайпалат;
Ыксыраган эгиндер.

Зумуруддай байкалат — деген ыр саптарындагы **тор талаа** — *кенен, кеңири, жайык талааны* билдире тургандыгы талашсыз (Чыгармалар, II том, 141-бет). Элдин ооз эки речинде да,— кеңири, ойлогонунан чоңураак жер, аянт болуп калган учурда: «—Тим эле тор талаа түрбайбы!» деп айткандарын угуга болот.

Чындыгында Тору-Айгыр топоними бир кыйла кенен келген белдин, айрыктын, ашуунун атын билдирүү менен бирге, селонун, суунун аттары да ошондон улам келип чыккан. Жогоруда аталган составында *айгыр* компоненти болгон топонимдер да этимологиялык жагынан ушул мааниде каралууга тийиш. Бирок биз малды билдирүү маанисиндеги *айгыр* компоненти катышкан топонимдердин болушун да таптакыр жокко чыгарбайбыз. Мисалы, Айгыр-Жал топоними жердин, ачыгыраак айтканда кырдын, жондун айгырдын жалы сыяктанып кеткен окшоштугуна карай аталып калышы мүмкүн. Канткен менен да *айгыр* компоненти катышкан топонимдердин көпчүлүгү басымдуу түрдө *айрыкты же ээр сыяктанып ажырап кеткен кайкаңды* билдирүү маанисинде колдонулат. Ошондуктан Боз-Айгыр, Кок-Айгыр, Тору-Айгыр, Айгыр-Булак, Бала-Көк-Айгыр, Айгыр-Төр топонимдериндеги *айгыр* компоненти мына ушул маанилерге ылайык чечмелениши керек.

Сын-Таш. Сын-Таш — Жумгал районундагы жердин жана Чүй районундагы селонун аты. Чүй районундагы белгилүү «Сын-Таш» колхозу да ушул селонун наамыннан улам коюлган. Бул топоним басма сөздөрдө кай бир учурларда Сан-Таш түрүндө бузулуп берилип жүрөт. Натыйжада Ысык-Көл өрөөнүндөгү Сан-Таш топоними менен чаташтыруу пайда болот. Бирок жергиликтүү элден мындай чаташтырууну уга албадык. Топонимдин экинчи компоненти — *таш* эч кандай талашты туудурбайт. Биринчи компоненти да кыргыз тилинде бар, бирок анчалык активдүү колдонулбагандыктан жана топонимикалык мааниси да бир кыйла күңүрт тартып кеткендиктен, кайрадан эске түшүрүүнү талап кылат.

Сын — бир катар түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да, дене келбетин көрсөтүп, *тулку, турпат, фигура* жана *кыр арка, скелет* маанисинде колдонулат. Жалпы эле денеге карата колдонулган ушул сөз тоо кыркасын, кырка жонду билдирүүгө да, тулку бойду элестеткен түспөлдү билдирүүгө да өткөн. **Сын** — *дене түзүлүшү, тулку бой* деген сөз экендиги жана ошондон улам көрдү, *мүрзөнү* билдирип калгандыгы өз учурунда Махмуд Кашгари тарабынан да көрсөтүлүп кеткен (123, III, 152). «Сындын» тулку бойду билдирген маанисин кыргыз тилинен ушул күндө да жолуктурабыз. Мисалы, Барпынын:

Карышам **сыным** туташып,
Кайкайган ташка корголоп,—

деген саптарында **сын** — бүткөн бойду, тулкуну билдирет. Эл оозунда «сын сөөгү калуу» же «сын сөөк болуп калуу» деп айтылганда абдан арыктап, сөөгү эле калгандыгы, скелети эле калгандыгы түшүнүлөт. К. К. Юдахиндин сөздүгүндө «сындын» бул маанилери ачык-

айкын белгиленет. **Сын** — жогорудагы маанилер менен бирге мүрзө үстүнө коюлган соку ташты, моло ташты билдире тургандыгы, бул айрым элдерде сын таш деп да айтылышы жана тоо кыркасын билдирген топонимикалык мааниси В. В. Радлов тарабынан көрсөтүлүп кеткен (184, IV, 629). Бул сөздүн тоо кыркасы (горный хребет) жана узундук (длина) маанилери хакас тилинде бар экендиги байкалат (241, 207). «**Сын** — грива, вершина горы» (основное значение «стан человека, хребет») деп, бул сөздүн дагы бир топонимикалык мааниси Сибирде бар экендиги М. А. Абдрахманов менен А. А. Бонюхов тарабынан белгиленген (250, 1, 168).

Тарыхый жагынан алганда сын таштар эбегейсиз кеңири территориям таралган. Мындай таштарды атактуу географ В. В. Сапожников Алтайдан, Монголиядан көрсө, академик А. И. Соболевский Россиянин түштүк жана орто бөлүктөрүндө учурай тургандыгын айтат.

Жыйынтыктап айтканда, Чүй районундагы жана Жумгал районундагы Сын-Таш топонимдери ошол жердеги сын таштардан, балбан таштардан улам аталып калган.

Жерге-Тал. Ак-Сай, Нарын, Талас, Чаткал өрөөндөрүндөгү жана Гүлчө дарыясынын бассейниндеги суулардын, жерлердин аттары. Ак-Талаа, Тянь-Шань жана Талас райондорунда Жерге-Тал аттуу селолор бар. Азыр абдан сейректенип кетсе да, Түп районунун Сары-Камыш селосунун түндүк-чыгыш тарабындагы суу жакалай чыккан талы бар жер жергиликтүү эл тарабынан Жерге-Тал деп, ал эми селонун өзүндөгү 7—8 кырка дөбө Жерге-Дөбө деп аталат. Бул топонимдердин составындагы биринчи компонент — **жерге** азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулбайт, элдин оозеки чыгармаларында жана кээ бир сөз айкалыштарында гана кездешет. Ошондуктан көпчүлүк калың масса үчүн *жерге* деген сөздүн *катарды*, кырканы билдирген шааниси кеңири белгилүү эмес, бирок К. К. Юдахиндин сөздүгүндө ачык көрсөтүлүп, тиешелүү мисалдар келтирилген. Ушул сөздүн негизинде *жергелей*, *жергелеш* деген сөздөр келип чыгып, алар *кыркалай*, *кыркаар*, *катарлаш* деген маанини бере тургандыгы адабий чыгармалардан да кездешет: **Жергелей талды сыдырды, Жердин үстүн кыдырды** (Семетей). *Жергелеш конуп конушка, Балдарым, журттун көөнүн оорутпа* («Сейтек»).

Аталган топонимдер анын составындагы сөздөрдүн маанисине толук дал келишип, *кырка тал*, *катар тал*, *кылкалай өскөн тал* деген түшүнүктөрдү берет.

III. ПАЙДАЛАНЫЛГАН ЖАНА СУНУШ КЫЛЫНУУЧУ АДАБИЯТТАР

1. Абдрахманов А. Казакстанның жер-су аттары. Алма-Ата, 1959.
2. Абдрахманов А. Топонимика жана этимология. Алма-Ата, 1975.
3. Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. Фрунзе, 1966.
4. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка, часть I. Алма-Ата, 1959.
5. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. — Отдельный оттиск из «Живой старины», вып. III и IV, 1896. СПб., 1897.
6. Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов. — Отдельный оттиск из «Живой старины», вып. III и IV, 1894. СПб., 1895.
7. Архангельский Н. П. Среднеазиатские вопросы географической терминологии и транскрипции. Ташкент, 1935.
8. Атаниязов С. Топонимика Юго-Восточного Туркменистана. Автореферат канд. дисс. Ашхабад, 1966.
9. Баженов Л. В. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). Хрестоматия. Ташкент, 1940.
10. Банзаров Д. О названии Эргэнэxon. — Собрание сочинений. М., 1955, 178—179-беттер.
11. Бартольд В. В. Сочинения, тт. I—VIII. М., 1963—1973.
12. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков М., 1962.
13. Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя енисеика. Фрунзе, 1962.
14. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
15. Баяндин Н. И. О некоторых казахских географических названиях Восточного и Центрального Казахстана. — Вестник АН КазССР, 1949, № 4 (49), 88—91-беттер.
16. Берг Л. С. Озеро Иссык-Куль. — Избранные труды, т. III. М., 1960, 77—135-беттер.
17. Березин Н. И. Географические имена, вып. I. СПб., 1894.
18. Бернштам А. Н. Архитектурные памятники Киргизии. Фрунзе, 1950.
19. Бернштам А. Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам Большого Чуйского Канала. Фрунзе, 1943.
20. Бернштам А. Н. Историческая география Тянь-Шаня и Памиро-Алая. — Известия ВГО, т. 87, вып. 1, 1955, 42—53-беттер.
21. Бернштам А. Н. Памятники старины Таласской долины. М., 1941.
22. Бертагаев Т. А. Лексика современных монгольских литературных языков. М., 1974.
23. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, тт. I—III. М.-Л., 1951 — 1953.
24. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии. Чебоксары, 1960.
25. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии, части I II СПб., 1829.
26. Богданович А. Е. Язык земли. Ярославль, 1966.

27. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, тт. I—II. СПб., 1869—1871.
28. Бурятско-русский словарь. М., 1973.
29. Бутенко Н. П. Русские собственные имена в Киргизии и некоторые вопросы взаимодействия языков. Автореф. канд. дисс. Минск, 1967.
30. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинении, тт. I—III. Алма-Ата, 1961—1964.
31. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. СПб., 1«оэ.
32. Василевич Г. М. Топонимика Восточной Сибири. — Известия ВГО, т. 90, вып. 4, 1958, 324—335-беттер.
33. Вербицкий В. И. Словарь Алтайского и Аладагского наречий тюркского языка. Казань, 1884.
34. Веселовский С. Б. Топонимика на службе у истории. — Исторические записки, вып. 17, 1945, 24—52-беттер.
35. Владимирцов Б. Я. Географические имена орхонских Надписей, сохранившиеся в монгольском. — Доклады Академии наук СССР, сер. В., 1929, № 10, 169—174-беттер.
36. Владимирцов Б. Я. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам. — Доклады Академии наук СССР, 1929, 289—296-беттер.
37. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Л., 1929.
38. Вопросы топониматики, вып. 1, 2. Свердловск, 1962; вып. 3, 1967.
39. Вопросы ономастики (Питания ономастики), Киев, 1965.
40. Вопросы топонимики и ономастики (Питания топонимии та ономастики). Киев, 1962.
41. Гафуров А. Рассказы об именах. Географические названия и их происхождения. Душанбе, 1968, 41—83-беттер.
42. Гедин С. В сердце Азии, тт. I, II. СПб, 1899.
43. Гейер И. И. Туркестан. Изд. второе, исправленное и дополненное автором. Ташкент, 1909.
44. Географические названия. «Вопросы географии», № 58. М., 1962.
45. Григорьев В. В. Об арабском путешественнике X века, Абу-Долефе и странствовании его по Средней Азии. СПб., 1872.
46. Горбачевич К. С. Русские географические названия. М. —Л., 1965.
47. Грумм-Гржимайло Г. Е. Описание путешествия в Западный Китай. М., 1948.
48. Гужин Г. С., Яхонтов Л. В. Вокруг озера Иссык-Куль. Фрунзе, 1959.
49. Дамбе В. Ф. Исследования по вопросам топонимики Латвийской ССР. Рига, 1962.
50. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (неисторианских) памятников Киргизии. Фрунзе, 1971.
51. Девону луготит турк. Индекс-словарь. Ташкент, 1967.
52. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.
53. Доможаков Н. Г. Заметка о слове «үүс». — Ученые записки Хакасского НИИЯЛИ, вып. V. Абакан, 1957, 184—185беттер.
54. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
55. Дульзон А. П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения. — «Вопросы языкознания», 1959, № 4, 35—46-беттер.
56. Дульзон А. П. Древние передвижения кетов по данным топонимики. — Известия ВГО, т. 94, вып. 6, 1962, 474—482беттер.
57. Дульзон А. П. Топонимы Средней Сибири. — «Известия Сибирского отделения АН СССР». Серия общественных наук, вып. 2, 1965, 109—115-беттер.

58. Ефремов Ф. С. Десятилетнее странствование. Изд. 5. М., 1952.
59. Живописная Россия, т. 10. СПб.-М., 1885.
60. Жирмунский В. М. О некоторых вопросах лингвистической географии тюркских диалектов. — Тюркологический сборник. М., 1966, 54—63-беттер.
61. Жирмунский В. М. Следы огузов в низовьях Сыр-Дарьи. — Тюркологический сборник, т. I 1951, 93—102-беттер.
62. Жучкевич В. А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. Минск, 1974.
63. Жучкевич В. А. Общая топонимика. Издание второе, исправленное и дополненное. Минск, 1968.
64. Жучкевич В. А. Топонимика Белоруссии. Минск, 1968.
65. Загоровский В. П. Историческая топонимика Воронежского края. Воронеж, 1973.
66. Загоровский В. П. Как возникли названия городов и сел Воронежской области. Воронеж, 1966.
67. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI—XVI вв.). — «Вопросы языкознания», 1967, № 6, 80—89-беттер.
68. Залеман К. Г. Шугнанский словарь Д. Л. Иванова. — Восточные заметки. СПб., 1895, 269—320-беттер.
69. Зюков Б. Б. Под волнами Иссык-Куля. М., 1962.
70. Ивановский А. А. Географические имена. М., 1914.
71. Изучение географических названий. «Вопросы географии». № 70.. М., 1966. 1897
72. Ильминский Н. И. Киргизско-русский словарь. Оренбург,
73. Исаев Д. Кыргыз топонимдериндеги «сары» деген сөз жөнүндө. — «Известия АН Киргизской ССР», 1970, № 3, 86—91-беттер.
74. Исаев Д. Топонимика Северной Киргизии. Автореф. канд. дисс. Фрунзе, 1972.
75. Исаев Дүйшеке. Жер-суу аттарын бурмалабайлы. «Кыргызстан маданияты» жумалыгы, 1970, 8-июль.
76. Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966.
77. Исхаков Г. Наблюдения по лексике в области прилагательных в тюркских языках. — Историческое развитие лексических языков. М. 1961, 173—231-беттер.
78. Исхаков Ф. Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV. Лексика. М., 1962, 5—68-беттер.
79. Кадырова Ш. М. Микротопонимия Ташкента. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1970.
80. Казакевич В. А. Современная монгольская топонимика. — Труды Монгольской комиссии АН СССР и Научно-исследовательского комитета МНР, № 13. Л., 1934.
81. Калесник С. В. О транскрипции географических названий. — Известия ГГО, т. 68, вып. 5, 1936, 728—732-беттер.
82. Камалов А. А. Урало-алтайская гидронимия на территории Башкирии. — Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания. Уфа, 1970, 40—44-беттер.
83. Караев С. Географиялык наамдардын маанисин билесизби? (өзбек тилинде). Ташкент, 1970.
84. Каракалпакско-русский словарь. М., 1958.
85. Каримова Л. Г. Топонимы в североузбекских говорах. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1972.

86. Кармышева Д. Х. О недостатках в транскрипции географических наименований Средней Азии и Казахстана. — «Вестник АН КазССР», 1952, № 12 (93), 68—74-беттер.
87. Кенесбаев С. К. «Жети», «уш», «тоғыз», «кырк» пен байланысты угымдар. — «Известия АН Каз ССР». Серия филологическая, вып. 4 (29), 1946, 3—14-беттер.
88. Киекбаев Д. Г. Вопросы башкирской топонимики. — Ученые записки Башкирского госпединститута им. К. А. Тимирязева, вып. VIII. Серия филологическая, № 2. Уфа, 1956, 230—247-беттер.
89. Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.
90. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
91. Кляшторный С. Г. Кангюйская этнотопонимика в орхонских текстах. — «Советская этнография», 1951, № 3, 54—63-беттер.
92. Кляшторный С. Г. Яксарт — Сыр-Дарья. — «Советская этнография», 1953, № 3, 189—190-беттер.
93. Кожемяко П. Н. К вопросу о топографии средневековых поселений Чуйской долины. — Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. М.-Л., 1959, 53—62-беттер.
94. Кожемяко П. Н. Оседлые поселения Таласской долины. — Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе, 1963, 145—224-беттер.
95. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.
96. Койчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья Автореферат канд. дисс. Алма-Ата, 1967.
98. Конкашпаев Г. К. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана. — «Известия АН КазССР». Серия филологии искусствоведения, 1969, вып. I (II), 85—98-беттер.
99. Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины. — «Известия АН КазССР», № 99. Серия географическая, 1951, вып. 3, 3—47-беттер.
100. Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963.
101. Кононов А. Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии. — Известия Отделения общественных наук АН Таджикской. ССР, 1954, вып. V, 83—85-беттер.
102. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-лГази хана Хивинского. М.-Л., 1958.
103. Корнилов Г. Е. О типах топонимов в агглютинативных языках. — «Вопросы языкознания», 1967, № 1, 121—128-беттер.
104. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962.
105. Кудайбергенов С. Грамматические параллели монголотюркских языков. — Вопросы тюркологии. К 75-летию чл.-корр. АН УзССР К. К. Юдахина. Ташкент, 1965, 39—49-беттер.
106. Курышжанов А. К. Исследования по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970.
107. Кызласов Л. Р. О значении термина балбал древнетюркских надписей. — Тюркологической сборник. М., 1966, 206—208-беттер.
108. Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгү. (Долбоор). Түзүүчүлөр: Исаев Дүйшеке, Токомбаев Ш. Т., Алиев З. И. Мурзахметов С. М., Фрунзе, 1962.
109. Лавров М. В. Туркестан. География и история края. М., 1914.
110. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М., 1964.
111. Лунин Б. А. О происхождении и распространении географического названия Тянь-Шань. — «Известия АН СССР». Серия географическая, 1959, № 2, 77—79-беттер.

112. Маев Н. А. Топографический очерк Туркестанского края. — Русский Туркестан, вып. I. М., 1872, 7—115-беттер.
113. Макшеев А. И. Географические сведения Книги Большого Чертежа о киргизских степях и Туркестанском крае. СПб., 1878.
114. Маллицкий Н. Г. О некоторых географических терминах, имеющих отношение к Средней Азии. — Известия ВГО, 1945, т. 77, вып. 5, 276—287-беттер.
115. Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки. — Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, т. XI, вып. 2, 1952, 135—143-беттер.
116. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952.
117. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
118. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.
119. Маракуев А. В. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины. — Ученые записки КазГУ, т. XVIII. Геология и география, вып. 2, 1954, 29—72-беттер.
120. Матвеев А. К. Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимики. — «Вопросы языкознания», 1965, № 6, 3—15-беттер.
121. Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. I. М., 1973.
122. Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, 1964.
123. Махмуд Кашгари. Туркий сузлар девони (Девону луготнт турк), I—III том. Ташкент, 1960—1963.
124. Маштаков П. Л. Топонимика — «язык земли». — Известия ГГО, т. 71, вып. 3, 1939, 446—447-беттер.
125. Мгеладзе Д. С., Колесников Н. П. Слово топонимического происхождения (топономы) в русском языке. Тбилиси, 1965.-
126. Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. СПб., 1900.
127. Мельхеев М. Н. Географические имена. Топонимический словарь. М., 1961.
128. Мельхеев М. Н. Происхождение географических названий Иркутской области. Иркутск, 1964.
129. Мельхеев М. Н. Топонимика Бурятии. История, система и происхождение географических названий. Улан-Удэ, 1969.
130. Местные географические термины. «Вопросы географии», № 81. М., 1970.
131. Микротопонимия. М., 1967.
132. Минаев И. М. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879.
133. Монгольско-русский словарь. М., 1957.
134. Мукамбаев Ж. Жер-суу аттары тарыхтын күбөсү. — «Кыргызстан маданияты» жумалыгы, 8-апрель 1970-жыл.
135. Мурзаев Э. М. Географические названия. — «География в школе». 1962, № 4, 21—26-беттер.
136. Мурзаев Э. М. Задачи топонимического изучения Средней Азии. — Известия Киргизского географического общества, вып. 8, 1970, 58—66-беттер.
137. Мурзаев Э. М. К вопросу о транскрипции географических названий с тюркских языков. — Известия ГГО, т. 66, вып. 5, 1934, 723—724-беттер.
138. Мурзаев Э. М. К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня. — Известия ВГО, т. 72, вып. 3, 1940, 315—327-беттер.
139. Мурзаев Э. М. Монгольские элементы в топонимике Киргизии. — Географические исследования в Киргизии. Материалы к I съезду Киргизского географического общества. Тезисы. Фрунзе, 1970, 62—65-беттер.
140. Мурзаев Э. М. Некоторые вопросы географической номенклатуры. — «Известия АН СССР». Серия географическая, 1953, № 4, 84—94-беттер.

141. Мурзаев Э. М. Непроторенными путями. Издание второе. М., 1950.
142. Мурзаев Э. М. О происхождении географических названий. — «Природа», 1956, № 7, 39—46-беттер.
143. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. М., 1974.
144. Мурзаев Э. М. Средняя Азия. Издание второе. М., 1957,
145. Мурзаев Э. М. Топонимика популярная. М., 1973.
146. Мурзаев Э. М. Топонимические параллели. — Известия ВГО, т. 68, вып. 5—6, 1946, 525—530-беттер.
147. Мурзаев Э. М., Умурзаков С. У. Гидронимы Иссык-Куля и Байкала. — Известия АН СССР. Серия географическая, 1974, № 6, 92—95-беттер.
148. Мурзаевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. М., 1959.
149. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975.
150. Мушкетов И. В. Туркестан, т. I, ч. I. Издание второе. СПб., 1915.
151. Надеждин Н. И. Опыт исторической географии Русского мира. — Библиотека для чтения, т. XXII. СПб., 1837, 27—79беттер.
152. Наджип Э. Н. Уйгурско-русский словарь. М., 1968.
153. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. СПб., 1821.
154. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. Автореф. канд. дисс. Ташкент, 1968.
155. Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965.
156. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. М., 1966.
157. Никонов В. А. Топонимика в сравнительно-исторической лексикологии. — Лексикографический сборник, т. 6. М., 1963, 17—23-беттер.
158. Ну сов В. Е. Памятники архитектуры Киргизстана. Фрунзе, 1963.
159. Обручев С. В. В сердце Азии. М., 1965.
160. Ономастика. М., 1969.
161. Ономастика Поволжья, т. I. Ульяновск, 1969; т. 2, Горький, 1971; т. 3, Уфа, 1973.
162. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию. М., 1960.
163. Орозалиев С. Русско-киргизский словарь географических терминов. Фрунзе, 1966.
164. Орузбаева Б. О. О киргизских и монгольских лексических параллелях. — «Известия АН Киргизской ССР», 1971, № 1, 108—111-беттер.
165. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1963.
166. Орфография собственных имен. М., 1965.
167. Пахалина Т. И. Сарыкольско-русский словарь. М., 1971.
168. Пекарский Э. К. Словарь якутского языка, тт. I—III, 1959.
169. Персидско-русский словарь. Составил проф. Б. В. Миллер. Изд. третье. М., 1960.
170. Погожее Н. И. Вместе с вами по Иссык-Кулю. Фрунзе, 1967.
171. Подольская Н. В., Суперанская А. В. Терминология ономастики. — «Вопросы языкознания», 1969, № 4, 140—146-беттер.
172. Попов А. И. Географические названия. (Введение в топонимику.) М. — Л., 1965.
173. Поливанов Е. Д. О происхождении названия Ташкента. — В. В. Бартольд. Ташкент, 1927, 395—400-беттер.
174. Попова В. Н. Гидронимы Павлодарской области. Автореф. канд. дисс. Томск, 1966.
175. Поспелов Е. М. Топонимика и картография. М., 1971.

176. Потанин Г. Н. Путешествия по Монголии. М., 1948.
177. Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев. М., 1953.
178. Поярков Ф. Из археологических экскурсий по Пишпекскому уезду и по берегам озера Иссык-Куль. — Памятная книжка Семиреченской области. Верный, 1898, 42—73-беттер.
179. Пржевальский Н. М. Из Зайсана через Хами в Тибет и на верховья Желтой реки. М., 1948.
180. Принципы топонимики. М., 1964.
181. Пугаченкова Г. А. О Таш-Рабате. — Труды института языка, литературы и истории, вып. III. Фрунзе, 1952, 213—218беттер.
182. Радлов В. В. Краткий отчет о поездке в Семиреченскую область и Иссык-Куль летом 1869 г. — Известия РГО, т. 6, 96—100-беттер.
183. Радлов В. В. Образцы литературы северных тюркских племен, ч. V. Наречие дикокаменных киргизов. СПб., 1885.
184. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, тт. I—IV. СПб., 1893—1911.
185. Развитие методов топонимических исследований. М., 1970.
186. Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М., 1959.
187. Рашид ад-Дин. Сборник летописей, тт. I—II. М.-Л., 1952, 1960.
188. Реклю Э. Азиатская Россия и Средне-Азиатские ханства. СПб., 1884.
189. Реклю Э. Человек и земля, тт. II—IV. СПб., 1907.
190. Риттер К. География стран Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россией. Кабулистан и Кафиристан. Перевод и дополнение В. В. Григорьева СПб., 1867.
191. Риттер К. Землеведение Азии, тт. II—III. Перевод и дополнение П. П. Семенова. СПб., 1859—1860.
192. Риттер К. Землеведение. Перевод и дополнение В. В. Григорьева. СПб., 1873.
193. Розен М. Ф. Словарь географических терминов Западной Сибири. Л., 1970.
194. Розенфельд А. З. Название Лянгар в топонимике Таджикистана. — Известия ВГО, т. 72, вып. 6.
195. Рыгдылон Э. Р. Топонимические этюды. — Записки Бурят-Монгольского научно-исследовательского института культуры, вып. XX и XXII. Улан-Удэ, 1955, 155—162-беттер; 1956, 89—96-беттер.
196. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
197. Савина В. И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. М., 1971.
198. Санжеев Г. Д. Старописьменный монгольский язык. М., 1964.
199. Северцев Н. А. Путешествия по Туркменстанскому краю. М., 1947.
200. Севортян Э. В. Из истории прилагательных в тюркских языках. — Тюркологические исследования. М.-Л., 1963, 68—68-беттер.
201. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.
202. Селищев А. М. Из старой и новой топонимии. — Труды Московского государственного института философии и литературы. Филологический факультет, т. V. М., 1939, 124-174беттер.
203. Семенов П. П. Небесный хребет и Заилийский край. — Живописная Россия, т. 10. СПб.-М., 1885, 333—376-беттер.
204. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Путешествие в Тянь-Шань. М., 1946.
205. Сергиевский М. В. Топонимия Бессарабии и ее свидетельство о процессе заселения территории. — Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, вып. IV, 1946, 333—350-беттер.

206. Серебренников Б. А. О методах изучения топонимических названий. — «Вопросы языкознания», 1959, № 6, 36—50 беттер.
207. Слоним И. Я. О происхождении некоторых географических названий Азии. — Страны и народы Востока, вып. 1. М., 1959, 336—347 беттер.
208. Соболевский А. И. Как исследовать местные названия. — Известия Отделения русского языка и словесности (ИОРЯС) Российской Академии наук, т. XXIII, книжка I, 1918, 183—186 беттер.
209. Соболевский А. И. Новые русско-скифские этюды. — ИОРЯС АН СССР, т. 31, 1926, 10—30 беттер.
210. Субаева Р. Х. К вопросу тюрко-татарской топонимики современной ТАССР. — Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань, 1964, 142—150 беттер.
211. Суперанская А. В. Как вас зовут? Где вы живете? М., 1964.
212. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М., 1973.
213. Суперанская А. В. Структура имени собственного. М., 1969.
214. Сытин П. В. Откуда произошли названия улиц Москвы. М., 1959.
215. Сытин П. В. Прошлое Москвы в названиях улиц. М., 1964.
216. Таджикско-русский словарь. М., 1954.
217. Ташицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук. — «Вопросы языкознания». 1961, № 2. 3—11 беттер.
218. Токомбаев Ш. Т. Об одной ошибке в топонимике Тянь-Шаня. — Известия Киргизского географического общества, вып. 6, 1966, 117—119 беттер.
219. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. М., 1969.
220. Топономастика и транскрипция. М., 1964.
221. Топонимика. Материалы Московского филиала географического общества СССР, 6 выпусков. М., 1967—1971.
222. Топонимика Востока. М., 1962.
223. Топонимика Востока. Исследования и материалы. М., 1969.
224. Топонимика Востока. Новые исследования. М., 1964.
225. Топонимия Центральной России. «Вопросы географии», № 94. М., 1974.
226. Топоров В. Н. Из области теоретической топономастики. — «Вопросы языкознания», 1962, № 6, 3—12 беттер.
227. Топоров В. Н. К проблеме классификации в топонимии. — Исследования по структурной типологии. М., 1963, 226—231 беттер.
228. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.
229. Тувинско-русский словарь. М., 1955.
230. Тюркологические исследования. Сб. статей, посвященный 80-летию ак. К. К. Юдахина. Фрунзе, 1970.
231. Узбекско-русский словарь. М., 1959.
232. Узин С. В. Тайны географических названий. М., 1961.
233. Умурзаков С. У. Киргизские топонимические заметки. — Известия АН СССР. Серия географическая, вып. 4, 1970.
234. Умурзаков С. У. К этимологии названия Джеты-Огуз. — Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе, 1968, 62—69 беттер.
235. Умурзаков С. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии. Фрунзе, 1959.
236. Умурзаков С. У. Топонимические заметки. — Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе, 1971, 63—69 беттер.
237. Успенский Л. В. Загадки топонимики. М., 1969.

238. Успенский Л. В. Имя твоего дома. Очерки по топонимике. Л., 1967.
239. Үмөталиев Ш. Пишпек баяны.— «Кыргызстан маданияты» жумалыгы, 8-апрель 1970.
240. Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. М., 1950.
241. Хакасско-русский словарь. Под редакцией Н. А. Баскакова. М., 1953.
242. Хасанов Х. Происхождение географических названий Средней Азии (өзбек тилинде). Ташкент, 1965.
243. Хасанов Х. Транскрипция географических названий (өзбек тилинде). Ташкент, 1962.
244. Этнография имен. М., 1971.
245. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. М., 1965.
246. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, ч. I. Фрунзе, 1959.
247. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971.
248. Юнусалиев Б. М. Проблема формирования общенародного киргизского языка. — «Вопросы языкознания», 1955, № 2, 28—41-беттер.
249. Юферов В. Из истории Туркестана. Ташкент, 1911.
250. Языки и топонимия Сибири, вып. 1—5. Томск, 1966—1972.

МАЗУМУНУ

I. ТОПОНИМИКАНЫН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ	4
ЖЕР-СУУ АТТАРЫ — КЫЛЫМДАРДЫН КУБӨСҮ	4
ТОПОНИМИКА — ЖЕР-СУУ АТТАРЫ ЖӨНҮНДӨГҮ ИЛИМ	10
ТОПОНИМИКАНЫН БАШКА ИЛИМДЕР МЕНЕН БОЛГОН БАЙЛАНЫШЫ ...	12
ТОПОНИМИКАЛЫК ТЕРМИНОЛОГИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	13
ТОПОНИМДЕРДИН ЛЕКСИКАЛЫК СОСТАВЫ ЖАНА АЛАРДЫН СЕМАНТИКАЛЫК МААНИСИ	16
ТОПОНИМДЕРДИН ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ...	26
ТОПОНИМДЕРДИН ЛЕКСИКОГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ	31
II. К Ы Р Г Ы З С Т А Н Д А Г Ы Ж Е Р - С У У А Т Т А Р Ы.....	45
ИРАН ТИЛДЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ ПАЙДА БОЛГОН ТОПОНИМДЕР	45
МОНГОЛ ТИЛДЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ ТҮЗҮЛГӨН ТОПОНИМДЕР.....	53
ЫСЫК-КӨЛ	61
ЖЕТИ-ӨГҮЗ.....	71
ТОРУ-АЙГЫР ЖАНА БАШКА ТОПОНИМДЕР	78
III. ПАЙДАЛАНЫЛГАН ЖАНА СУНУШ КЫЛЫНУУЧУ АДАБИЯТТАР	82

Исаев Долетша

ЗАГАДКИ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ
(на киргизском языке)

ФРУНЗЕ, ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕКТЕП»

Заведующий редакции *С. Шамбаев*

Редактор *С. Закиров*

Худ. редактор *А. Ерошенко*

Тех. редактор *С. Нурмиева*

Корректор *М. Деркембаева*

ИБ — 590

Терүүгө 24/VI 1977-ж. берилди. Басууга 27/X 1977-ж. код коюлду № 3 типография кагазы.
Кагаздын форматы 84X108¹/₃₂. 24,75 физ. басма табак 7,98 шарттуу басма табак,
7,98 учёттук басма табак. Д—02785. Заказ № 316. Тиражы 10000. Баасы 25 т.

720002, Фрунзе, ш., Совет көчөсү, 170, «Мектеп» басмасы.

720461, ГСП, Фрунзе, 5, Жигули көчөсү, 102.
Кыргыз ССР Министрлер Советинин басма,
полиграфия жана китеп соода иштери боюнча
мамлекеттик комитети Кыргыз ССРинин 50-жылдык атындагы
Кыргызполиграфкомбинаты.